

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 1 (41)

**КИЇВ
2019**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 3 від 11 березня 2019 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2019. – № 1 (41). – 136 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (заступник головних редакторів); А.О. Ручка – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; А.С. Радей – к. філос. н., ст. викладач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор, зав. кафедри філософії факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Денисенко – д. політ. н., професор, зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. Івана Франка; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.С. Бакіров – д. с. н., професор, академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, заст. директора з наукової роботи Київського інституту інтелектуальної власності і права Національного університету «Одеська юридична академія»; Л.Г. Сокурняська – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування КПІ ім. Ігоря Сікорського; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор, заст. декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; О.В. Тріщук – д. із соц. к., професор, зав. кафедри видавничої справи та редагування ВІП КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; О.С. Мурадян – к. с. н., доц., декан факультету соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, заслужений працівник культури України, зав. кафедри менеджменту видавничо-поліграфічної галузі КПІ ім. Ігоря Сікорського;

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; Адріана Міка – доктор наук (габілітований доктор) з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Алієв Амір Ібрагім огли – д. ю. н., професор, декан юридичного факультету Бакинського державного університету, Азербайджанська Республіка; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Анджей Пукшто – д. політ. н., зав. кафедри політичних наук Університету Вітовта Великого, Литва; Войцех Рафаловський – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Георгій Дерлуг'ян – Ph.D з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Джесіка Зиховіч – Ph.D зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій імені родини Вейзерів Мічиганського університету; Джеффри Александер – Ph.D з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ева Ясюк – доктор права, перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі, Польща; Ерік Райнерт – Ph.D з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Іренеуш Садовський – Ph.D з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; І.В. Котлярів – д. с. н., професор, директор Інституту соціології НАН Білорусі; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; С.В. Костокевич – к. с. н., старший науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; М.А. Шабанова – д. с. н., професор, зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Миколай Павляк – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Моніка Еппінгер – Ph.D з антропології, асистент-професор соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н.М. Зарубіна – д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Пал Тамаш – Ph.D з соціології, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; Сальваторе Бабонес – Ph.D з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія; Сара Вітмор – Ph.D з політичних наук, старша викладачка університету Оксфорд Брукс, Велика Британія; Тадеуш Кочовські – д. ю. н., професор, зав. кафедри господарського права Вроцлавського економічного університету; Чангу Сонг – Ph.D з політичних наук, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; С.О. Шавель – д. с. н., професор, головний науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; Яцек Верчінські – д. ю. н., професор, директор аспірантських програм факультету права і адміністрації Варшавського університету; Марек Римза – професор соціології Варшавського університету; Лукан Вей – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Торонто, Канада; Шон Лохна – Ph.D з політичної економії, старший радник Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України; Пол Д'аньєрі – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Каліфорнії в Риверсайді (США); Емілі Болзе – Ph.D з політичних наук, асоційований професор порівняльної політики Університету Кентуккі; Деніел Федорович – DPhil з політичних наук, дослідник Університету Торонто.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Дембіцький С. С.

Установки на громадську активність в Україні: аналіз показників основних соціально-демографічних груп (2016 та 2018 роки).....6

Багінський А. В.

Заходи держави в постконфліктному суспільстві.....17

Іванова Т. В.

Біомедичний та соціологічний підходи до психічного здоров'я..... 21

Лешенок У. С.

Перспективи використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України..... 26

Черній П. Д.

До питання формалізації змістовних моделей соціально-економічних систем.....32

Cherniak K. V.

Analysis of the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism: theoretical conceptualisation.....39

ПОЛІТОЛОГІЯ

Ключник Р. М.

Особливості мобілізації учасників політичного протесту.....44

Костенко А. М.

Фінансова спроможність організацій громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення їх інституційної спроможності..... 49

Petriaiev O. S.

Migration challenges to common European identity: between myths and reality.....55

Сурніна-Далекорей О. А., Марадик Н. В.

Особливості політичної участі громадян Чеської Республіки..... 61

Федоренко В. В.

Морально-правове регулювання конфліктів у військовій організації.....67

ПРАВО

Атаманчук Н. І.

Особливості акцизного оподаткування в Україні.....73

Барабаш О. О.

Право людини на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ.....78

Брюхно О. В.

Адміністративно-правове регулювання припинення громадянства в Литовській Республіці та Україні: порівняльний аналіз.....83

Гуйван П. Д.

Правові оцінки Європейського суду з прав людини щодо захисту персональних даних. Їхнє значення для України.....91

Подорожна Т. С., Білоскурська О. В.

Конституційна скарга як форма судового захисту прав людини в Україні97

Риндюк В. І.

«Система законодавства» та «система нормативно-правових актів»: до питання визначення та співвідношення понять.....102

Соловей А. А.

Дослідження соціальної справедливості в межах трудового права.....108

Філіпович І. О.

Податкові відносини як об'єкт правового регулювання: узагальнення методологічних основ та новації подальшого розвитку.....114

Шестерніна Н. П.

Гарантії та стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні.....120

РЕФЕРАТИ.....126

CONTENTS

SOCIOLOGY

Dembitskyi S.

Fixations on public activity in Ukraine: analysis of indicators of the main socio-demographic groups (2016 and 2018 years)..... 6

Bahinskyi A.

State actions in the post-conflict society..... 17

Ivanova T.

Biomedical and sociological approaches to mental health..... 21

Leshenok U.

Perspectives of using spatial data in studies of political orientations of the Ukrainians..... 26

Cherniy P.

About formalizing explanatory models of socio-economic systems..... 32

Cherniak K.

Analysis of the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism: theoretical conceptualisation..... 39

POLITICAL SCIENCE

Kliuchnyk R.

Peculiarities of political protest participants` mobilization..... 44

Kostenko A.

Financial capacity of the civil society organizations in Ukraine in the context of providing their institutional capacity..... 49

Petriaiev O.

Migration challenges to EU identity: between myth and reality..... 55

Surnina-Dalekorey O., Maradyk N.

Peculiarities of political participation of citizens of Czech Republic..... 61

Fedorenko V.

The moral and legal conflict regulation in the military organization..... 67

LAW

Atamanchuk N.

Characteristics of legal regulations of excise tax in Ukraine..... 73

Barabash O.

The Right of people to appeal for the protection of their rights and freedoms to the European Court of Human Rights (ECHR)..... 78

Briukhno O.

Administrative and legal regulations for the termination of citizenship in the Lithuanian republic and Ukraine. Comparative analysis..... 83

Guyvan P.

Legal assessments of the European Court of Human Rights on the protection of personal data. Their importance for Ukraine..... 91

Podorozhna T., Biloskurska O.

Constitutional complaint as a form judicial protection of human rights in Ukraine..... 97

Ryndiuk V.

"System of legislation" and "system of normative legal acts": the question of determination and correlation of concepts..... 102

Solovei A.

Research of social justice within labor law..... 108

Philipovich I.

Tax relations as an object of legal regulation: methodological aspects and novets of development..... 114

Shesternina N.

Administrative and legal guarantees and standards of quality of providing of free secondary legal aid in Ukraine..... 120

ABSTRACTS..... 126

УДК 316.4.063

УСТАНОВКИ НА ГРОМАДСЬКУ АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ ПОКАЗНИКІВ ОСНОВНИХ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ГРУП (2016 ТА 2018 РОКИ)¹

Дембіцький С. С.,

кандидат соціологічних наук,

старший науковий співробітник відділу методології та методів соціології

Інститут соціології Національної академії наук України

У статті досліджено результати застосування Індексу установок на громадську активність серед соціально-демографічних груп. Групи визначені за допомогою кросс-класифікацій таких змінних, як стать, вікова група та регіон проживання. Отримані результати дозволили виявити відмінності в установках на громадську активність в соціально-демографічних групах, а також описати зміни, що відбулися в установках з 2016 по 2018 роки. Також у статті запропоновано можливе пояснення вказаних відмінностей та змін.

В статье исследованы результаты применения Индекса установок на гражданскую активность среди социально-демографических групп. Группы определены с помощью кросс-классификаций таких переменных, как пол, возрастная группа и регион проживания. Полученные результаты позволили выявить отличия в установках на гражданскую активность в социально-демографических группах, а также описать изменения, которые произошли в установках с 2016 по 2018 года. Также в статье предложено возможное объяснение указанных отличий и изменений.

The article examines the results of applying Index of attitudes towards civil activity among socio-demographic groups. Groups were defined on basis of cross-classification of three variables: gender, age group and region of living. The obtained results allowed to reveal differences in the attitudes towards civil activity in socio-demographic groups, as well as describe the changes that occurred in the attitudes from 2016 to 2018. The article also suggests a possible explanation for these differences and changes.

Ключові слова: установки на громадську активність, політична культура, соціально-демографічна приналежність.

Вступ. Установки на громадську активність є важливою частиною політичної культури, під якою ми розуміємо «сукупність стійких форм політичної свідомості і поведінки, яка визначає особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу в рамках конкретної політичної системи. Під стійкими формами політичної свідомості розуміються політичні орієнтації, установки, переконання (на відміну від мінливих думок, настроїв, оцінних суджень, які стихійно формуються). Стійкі форми політичної поведінки – це вироблені в процесі політичної діяльності типові поведінкові реакції (стійкі форми участі в певних політичних організаціях, кампаніях, акціях)» [3].

Якщо говорити про застосування соціологічних тестів², які забезпечують найадекватніше вивчення соціальних феноменів, політична культура ставала об'єктом емпіричного дослідження у нечисельних роботах українських науковців. Так, в роботі М. Щербак розглянуто досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» у 2006 році. Отримані результати дозволили автору описати структурування українського суспільства за типами політичної культури, а також зіставити останні з класовою позицією респондентів, їх матеріальним положенням та характером професійної діяльності [11]. Результати застосування цього ж тесту у 2016 році представлені в роботі С. Дембіцького. Серед іншого, він проаналізував наповненість різних типів політичної культури в Україні, а також

¹ Стаття підготовлена в рамках двох НДР за бюджетною програмою 6541230 Національної академії наук України: 1) «Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів» (№ 0118U005390); 2) «Закономірності формування та соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні» (№ 0118U005335).

² Про застосування соціологічних тестів див.: [9].

описав динаміку змін в установках порівняно з даними 2006 року [8]. В іншій роботі С. Дембіцький сфокусував свою увагу виключно на аналізі установок на громадську активність серед населення України у 2016 році. Було, зокрема, розглянуто рівень установок на громадську активність в групах з різними політичними поглядами, а також зв'язок цих установок з різними мотивами об'єднання людей в українському суспільстві [6].

Втім, в жодній з вказаних робіт не був досліджений рівень установок на громадську активність серед різних соціально-демографічних груп в Україні. Такий аналіз має значний евристичний потенціал, оскільки його результати не тільки вказують на те, хто на сучасному етапі є потенційним суб'єктом соціальних змін, а й розкривають ефекти широкомасштабних соціально-політичних процесів серед населення України. Отже, **метою** цієї статті є аналіз установок на громадську активність в основних соціально-демографічних групах. Для виокремлення останніх ми звернулися до таких характеристик, як стать, вік та регіон проживання.

Методи. Емпіричною базою слугували результати двох загальноукраїнських опитувань – 2016 та 2018 років. В кожному з них вибірка є репрезентативною за основними соціально-демографічними параметрами. Кожна з них була побудована на основі стратифікації (регіон і тип населеного пункту) та квотування (стать і вік). Співвідношення чоловіків і жінок в опитуванні 2016 становить 45,2% і 54,8% (N = 1802), а в опитуванні 2018 – 45,0% і 55,0% (N = 600). Середній вік респондентів дорівнює відповідно 45,4 і 47,0 років. Обидва опитування проведені ТОВ «Социс – Центр соціальних та маркетингових досліджень». Опитування 2016 року здійснено в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство» (Інститут соціології НАН України), опитування 2018 року – в рамках наукового проекту «Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів» (Інститут соціології НАН України).

Інструменти. Для вимірювання установок на громадську активність використано відповідний індекс³, що складається з шести індикаторів (див. табл. 1), які оцінюються за допомогою шкали Лайкерта. В обох дослідженнях методика заповнювалася респондентами як одна із секцій більшої анкети. Залежно від мови спілкування респондента було використано україномовний та російськомовний варіанти анкети.

Таблиця 1

Індикатори Індексу установок на громадську активність

№	Індикатор
1	Мені все одно, яка буде влада, аби не стало гірше
2	Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що результати якось вплинуть на моє життя
3	Я свій вибір давно вже зробив, тому не хочу брати участь у сьогодишньому політичному житті
4	Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує
5	Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить
6	Будь-яка спроба щось змінити у політичному житті країни потребує від людини занадто великих жертв, які найчастіше виявляються марними

Особливості розподілу відповідей на індикатори індексу як в 2016, так і в 2018 роках вказують на необхідність розгляду двох груп індикаторів, які входять до індексу. Це зумовлено тим, що респонденти значно меншою мірою погоджуються з байдужістю до характеристик влади, небажанням брати участь у сучасному політичному житті та відсутністю сенсу боротися за свої права (індикатори №№ 1, 3, 4). Водночас вони більшою мірою погоджуються з тим, що не сподіваються на вибори, з відсутністю можливостей впливу на владу після закінчення виборів, а також з необхідністю надто великих жертв для змін у політичному житті (індикатори №№ 2, 5, 6). З огляду на це надалі для аналізу будуть використані і часткові індикатори, що сформовані на основі вказаних груп індикаторів.

Також для аналізу відповідей за індикаторами індексу використаний класифікатор [7], що дозволяє розділити спостереження на респондентів з установками на громадську активність, амбівалентних респондентів, респондентів, що не визначилися, та респондентів з установками на громадську пасивність.

Статистичний аналіз. Для перевірки загального впливу демографічної приналежності на установки громадської активності використано тест Краскала-Уолліса.

З метою апостеріорної перевірки використано тест рангових сум Вілкоксона, результати якого додатково проконтрольовано за допомогою методу Бен'яміні-Хохберта, призначеного для контролю результатів множинних перевірок статистичних гіпотез.

³ В нашому валідаційному дослідженні цього інструменту [5] ми вели мову про шкалу, проте подальші методичні розвідки продемонстрували, що мову слід вести саме про індекс.

Вибір методу контролю множинних перевірок статистичних гіпотез потребує додаткових пояснень. У роботі Е. Філда у співавторстві [1] для апостеріорного порівняння порядкових змінних рекомендується використовувати метод, що ґрунтується на ідеї критичної відмінності [2]. Але, як і в більшості методів контролю множинних перевірок статистичних гіпотез, він занадто сильно збільшує імовірність прийняття нульової гіпотези у випадках, коли значно зростає кількість перевірок. Враховуючи, що для 18 груп кількість можливих порівнянь становить 153, ми відхилили цей метод через його недостатню потужність. В той же час для методу Бен'яміні-Хохберта цей недолік є характерним значно меншою мірою. Суть методу полягає у тому, що замість контролю над груповою імовірністю помилки першого роду виконується контроль над очікуваною часткою хибних відхилень серед усіх відхилених гіпотез [10].

Для візуалізації результатів порівнянь використано багатомірне шкалювання (метод – евклідова відстань), вихідними даними якого є симетричні матриці, що фіксують наявність (числове значення дорівнює 1) або відсутність (числове значення дорівнює 0) статистично значимих відмінностей між усіма можливими парами з 18 демографічних груп.

Результати.

Установки на громадську активність у 2016 році

Спершу розглянемо установки на громадську активність за допомогою класифікатора. Згідно з ним 19,7% респондентів демонструють установки на громадську активність, 6,9% – амбівалентні установки, 12,5% – невизначені, а 60,9% – установки на громадську пасивність. Очікувано спостерігається регіональна специфіка в цьому питанні (див. табл. 2). Західний та центральний регіон є достатньо схожими між собою. Своєю чергою на півдні і сході збільшується ухил в громадську пасивність. Особливо виразно це проявляється у східному регіоні, що є цілком зрозумілим з огляду на ті руйнівні процеси, що відбувалися в Луганській та Донецькій областях у 2016 році.

Таблиця 2

Характер установок на громадську активність в різних регіонах України у 2016 році, %

Характер установок	Регіон			
	Західний	Центральний	Південь	Схід
На громадську активність	22,0	23,4	17,1	9,7
Амбівалентні	7,7	8,6	5,6	2,6
Невизначені	15,1	10,7	12,2	14,2
На громадську пасивність	55,2	57,3	65,0	73,5

Якщо подивитися на розподіл різних категорій респондентів лише з Донецької та Луганської областей, то картина стане ще більш виразною. Так, кількість спостережень з установками на громадську активність буде складати лише 5,5%, з установками на громадську пасивність – 70,9%, з амбівалентними установками – 3,0%, з невизначеними установками – 20,6%. Фактично такі показники вказують на зневіру в громадській активності та значну розгубленість.

Тепер за допомогою діаграми розмахів (див. рис. 1) розглянемо часткові індекси⁴ серед різних демографічних груп – відповідно до статі, вікових груп та регіону проживання⁵. Як видно, показники для першої групи індикаторів є значно більш гетерогенними, ніж для другої. Крім того, якщо прийняти значення, що дорівнює 9 балам в якості межі, що розділяє установки на громадську пасивність та активність, то стає виразною відмінність між готовністю захищати свої права та відношенням до політичної системи як інструменту бажаних змін. Втім, така графічна презентація не є достатньою з точки зору аналізу відмінностей. По-перше, через кількість груп, що підлягають розгляду (всього 18), їх наповненість є досить низькою. Так, найбільша група (центральний регіон, чоловіки середнього віку) містить 161 спостереження, а найменша (західний регіон, чоловіки молодого віку) – 45 спостережень. По-друге, вираженість установок на громадську активність є близькою в багатьох групах (особливо для другого індексу). Отже, перевіримо відповідні статистичні гіпотези.

Результати застосування тесту Краскала-Уолліса говорять про зв'язок між змінними як у випадку першого індексу ($\chi^2 = 86.3$, $df = 17$, $p < 0,001$), так і у випадку другого ($\chi^2 = 61.3$, $df = 17$, $p < 0,001$).

Для першого індексу кількість статистично значимих порівнянь становить 38, при цьому відхилення істинної нульової гіпотези очікується у 5% випадків (2 з 38). Що стосується другого індексу, то кількість підтверджених розбіжностей становить 23 за тих же самих умов (1 з 23).

⁴ Діапазон можливих значень цих індексів може змінюватися від 3 (гранична громадська пасивність в установках) до 15 (гранична громадська активність в установках).

⁵ Щодо питання регіонального ділення, враховуючи значну кількість соціально-демографічних груп, в цій частині аналізу ми зупинилися на трьох макрорегіонах: західному, центральному та південно-східному. Більш докладно з особливостями їх виокремлення можна ознайомитися тут: [4].

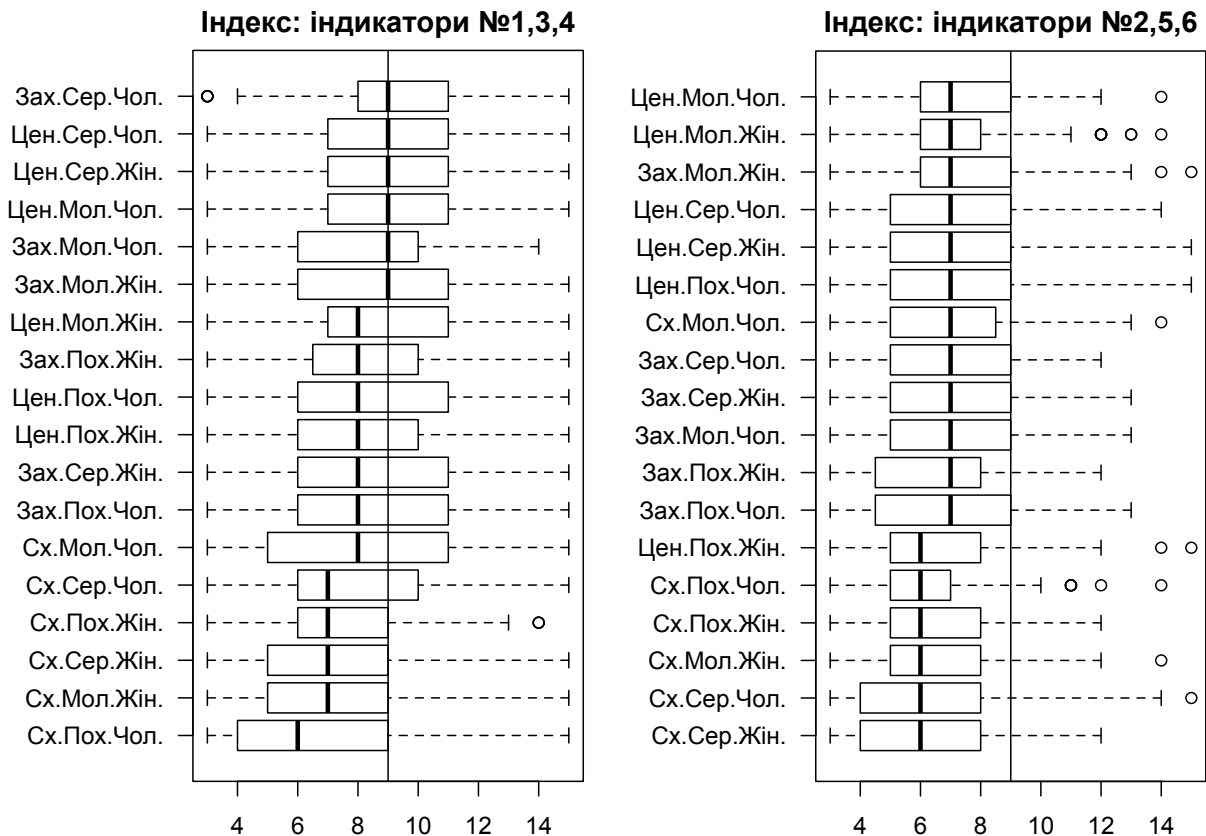

Рис. 1. Діаграми розмахів для різних соціально-демографічних груп (вираженість установок на громадську активність), 2016 рік

Візуалізація цих порівнянь представлена нижче (див. рис. 2–3). Для обох діаграм вісь X має відношення до вираженості установок на громадську активність, а вісь Y – до кількості випадків, коли відповідна група демонструвала статистично значимі відмінності. Ліва частина діаграм містить більш активні групи, а права – більш пасивні. Своєю чергою верхня частина містить групи, що зрідка або зовсім не відрізняються від інших, а нижня – групи, що значно частіше мають відношення до статистично значимих порівнянь. Кожна група займає певну координату у двовірному просторі. Якщо декілька демографічних груп належать до тієї самої координати, то вони еквівалентні з точки зору їх статистичного порівняння з іншими групами.

Для того щоб на основі цих діаграм було легше зробити інтерпретацію, вони поділені на сектори за допомогою суцільних ліній. Одна вертикальна лінія по осі Y проходить через 0 та перетинає координати груп, які взагалі не продемонстрували статистично значимих відмінностей з іншими. На першій діаграмі це молоді чоловіки на південному сході (СМЧ) та молоді чоловіки на заході (ЗМЧ), на другій – молоді чоловіки на заході (ЗМЧ), літні чоловіки на заході (ЗПЧ) та літні жінки на заході (ЗПЖ). Своєю чергою для демонстрації статистично значимих відмінностей використані стрілки. Якщо стрілка іде від певної координати до вертикальної лінії, то відповідна демографічна(-і) група(-и) є статистично відмінною(-ими) від усіх груп, що знаходяться ліворуч від цієї лінії. Якщо ж стрілка іде до горизонтальної лінії, то відповідна демографічна(-і) група(-и) є статистично відмінною(-ими) від усіх груп, що знаходяться нижче від цієї лінії.

З огляду на розташування груп (до уваги прийнято обидві діаграми) у 2016 році найпасивнішими з точки зору установок на громадську активність були жінки середнього віку та чоловіки похилого віку на сході, а найактивнішими – молоді чоловіки, чоловіки середнього віку, молоді жінки, жінки середнього віку у центрі.

Цікавою знахідкою є те, що за результатами порівняння не можна виділити чоловіків чи жінок – обидві групи достатньо рівномірно розподілені з точки зору їх громадської активності. А от про вік такого сказати не можна. Більш активними виглядають молоді та респонденти середнього віку, до того ж мову слід вести про центральний та західний регіон. Також складається враження, що загалом більша пасивність є характерною для респондентів з південного сходу.

Індекс: індикатори №1,3,4

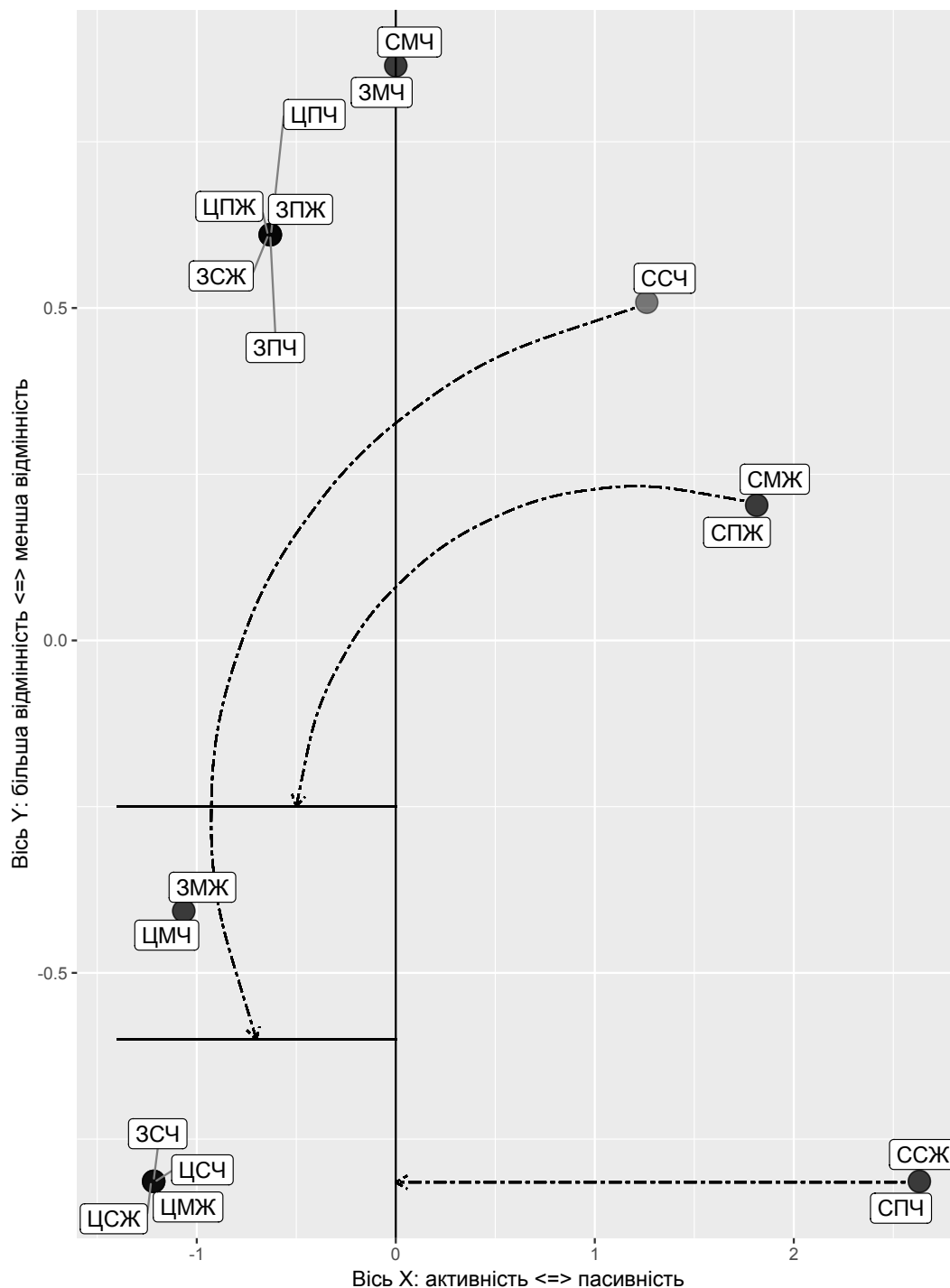

Рис. 2. Результати багатомірного шкалювання на основі результатів парних порівнянь різних демографічних груп (індикатори 1, 3, 4; 2016 рік)

Перша літера позначає регіон, друга – вікову групу, третя – стать.

Установки на громадську активність у 2018 році

Згідно з класифікатором загалом по вибірці спостерігається 34,8% респондентів з установками на громадську активність, 8,5% – з амбівалентними установками, 7,3% – з невизначеними установками, 49,3% – з установками на громадську пасивність. При цьому збільшення кількості респондентів з установками на громадську активність фіксується в усіх регіонах України (див. табл. 3).

Діаграми розмахів демонструють значні зміни в установках різних соціально-демографічних груп у бік більшої громадської активності (див. рис. 4). Результати перевірки загального зв'язку демографічної приналежності з установками на громадську активність (тест Краскала-Уолліса) говорять про зв'язок між змінними у випадку першого індексу ($\chi^2 = 46.0$, $df = 17$, $p < 0,001$). Водночас результати для другого індексу не є такими переконливими ($\chi^2 = 25.7$, $df = 17$, $p = 0,08$).

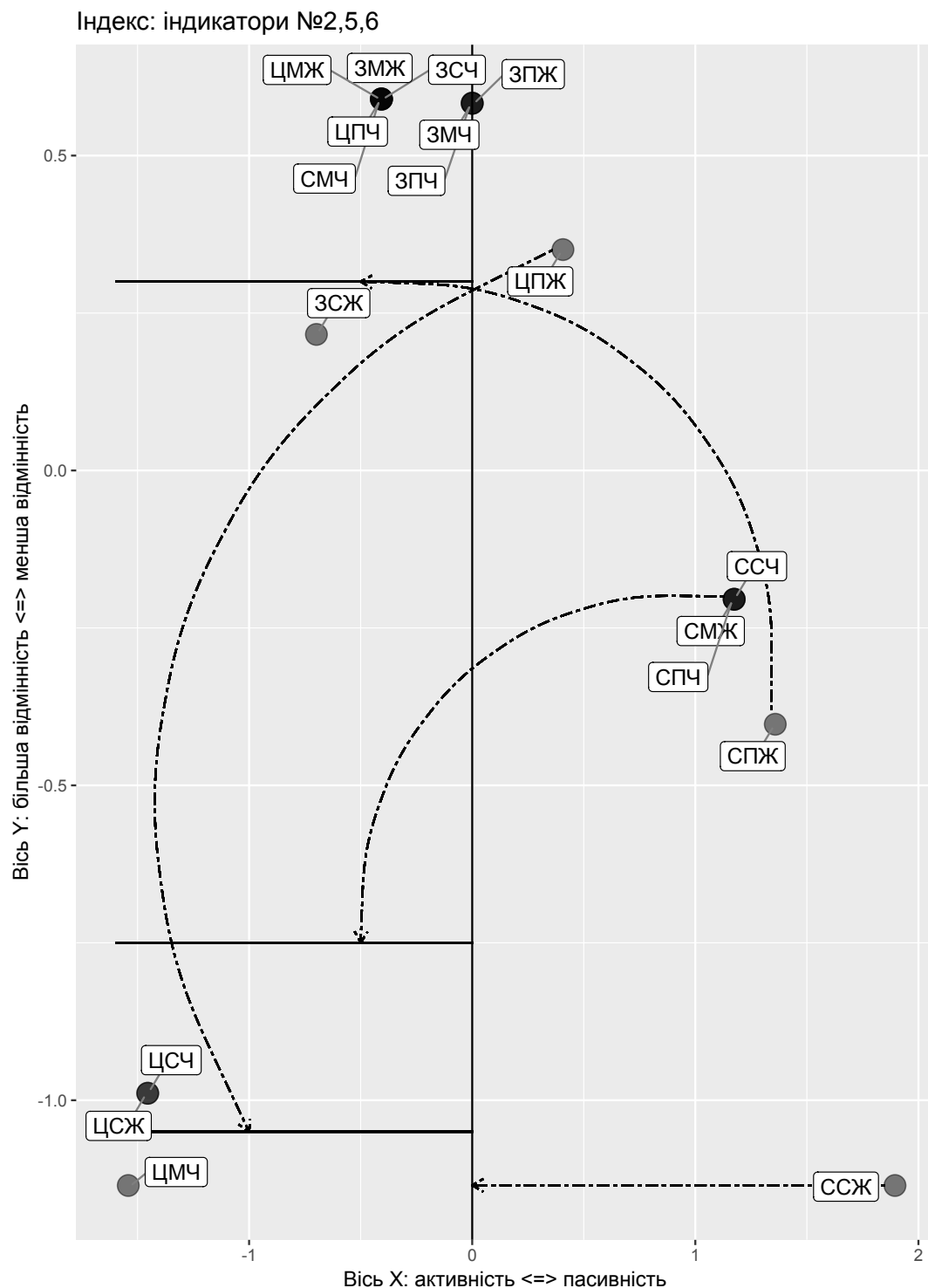

Рис. 3. Результати багатомірного шкалювання на основі результатів парних порівнянь різних демографічних груп (індикатори 2, 5, 6; 2016 рік)

Перша літера позначає регіон, друга – вікову групу, третя – стать.

Таблиця 3

Характер установок на громадську активність в різних регіонах України у 2018 році, %

Характер установок	Регіон			
	Західний	Центральний	Південь	Схід
На громадську активність	38,1	36,5	31,9	22,6
Амбівалентні	9,5	10,0	7,4	3,8
Невизначені	6,1	3,8	24,5	1,9
На громадську пасивність	46,3	49,6	36,2	71,7

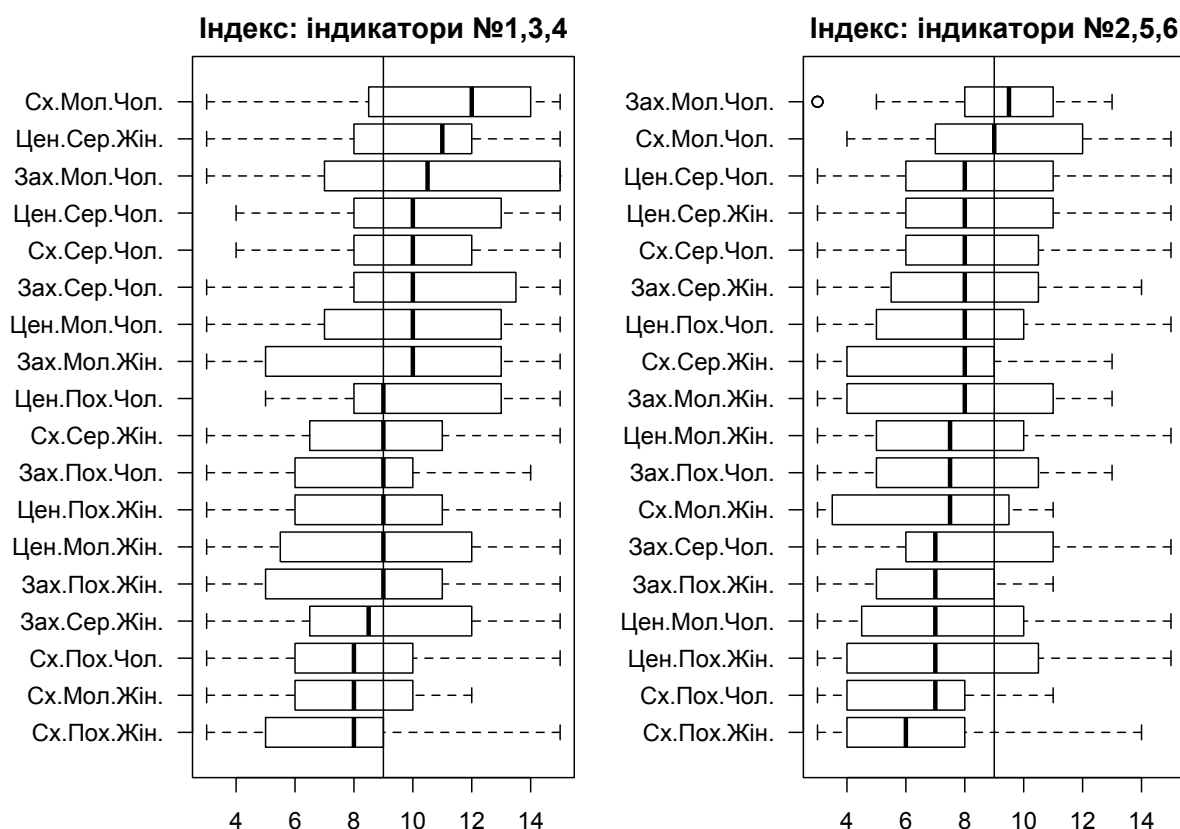

Рис. 4. Діаграми розмахів для різних соціально-демографічних груп (вираженість установок на громадську активність), 2018 рік

Оскільки розмір вибірки у дослідженні 2018 року склав лише 600 спостережень, граничною величиною випадкової помилки для парних порівнянь ми обрали 0,1. Для першого індексу кількість статистично значимих порівнянь становить 10, а це значить, що відхилення істинної нульової гіпотези очікується лише в одному випадку. Що стосується другого індексу, то статистично значимих відмінностей не виявлено взагалі. Це означає, що з одного боку у 2018 році різні соціально-демографічні групи відрізнялись з точки зору готовності активного відстоювання своїх прав, а з іншого – майже однаково оцінювали політичну систему в Україні як інструмент бажаних змін.

З огляду на графічну презентацію відмінностей для першого індексу (див. рис. 5) можна говорити про громадську пасивність окремих груп з південного сходу України. Особливо справедливим такий висновок є для жінок похилого віку (СПЖ).

Динаміка змін в установках на громадську активність (2016–2018)

Тепер проаналізуємо зміни установок на громадську активність в різних соціально-демографічних групах. Для більшої зручності окремо звернемося до кожного макрорегіону.

На рівні описових статистик (медіани) на заході відбулося незначне посилення установок на громадську активність майже в усіх групах за обома індексами. Отже, при застосуванні статистичних критеріїв в жодному з порівнянь не зафіксовано статистично значимих відмінностей (див. табл. 4).

Таблиця 4

Зміни установок на громадську активність на заході України, медіани

Соціально-демографічна група	2016	Зміни	2018	p-value*
Індикатори № 1, 3, 4				
Похилий вік, жінки	8	+1	9	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	8	+1	9	> 0,1
Середній вік, жінки	8	+0,5	8,5	> 0,1
Молодь, жінки	9	+1	10	> 0,1
Середній вік, чоловіки	9	+1	10	> 0,1
Молодь, чоловіки	9	+1,5	10,5	> 0,1
Індикатори № 2, 5, 6				
Похилий вік, жінки	7	0	7	> 0,1
Середній вік, чоловіки	7	0	7	> 0,1

Соціально-демографічна група	2016	Зміни	2018	p-value*
Похилий вік, чоловіки	7	+0,5	7,5	> 0,1
Середній вік, жінки	7	+1	8	> 0,1
Молодь, жінки	7	+1	8	> 0,1
Молодь, чоловіки	7	+2,5	9,5	> 0,1

* Тест Вілкоксона, $p < 0,1$; контроль за допомогою методу Бен'яміні-Хохберта

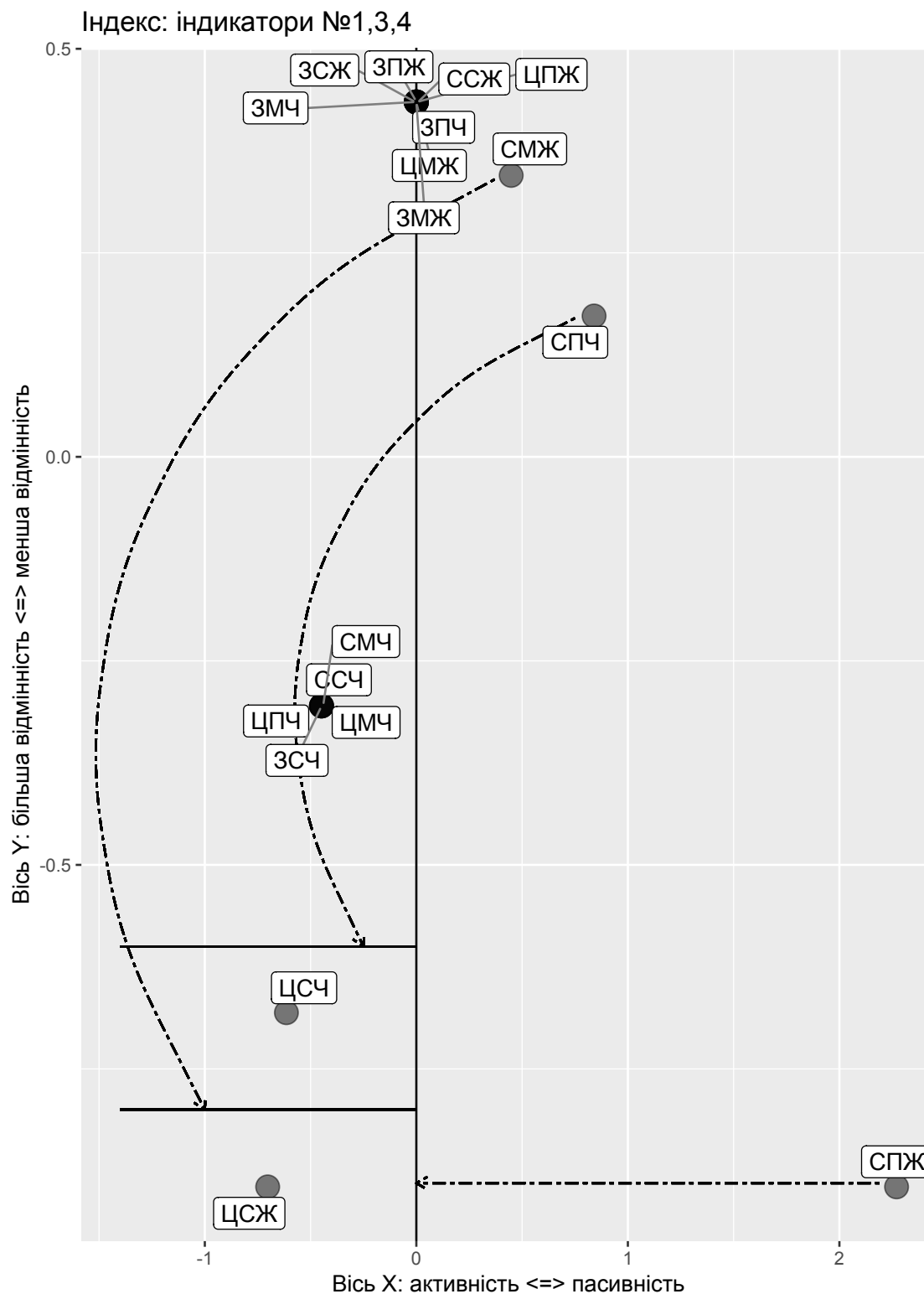

Рис. 5. Результати багатомірного шкалювання на основі результатів парних порівнянь різних демографічних груп (індикатори 1, 3, 4; 2018 рік)

Перша літера позначає регіон, друга – вікову групу, третя – стать.

В центрі вибіркові дані демонструють позитивні зміни в усіх групах. Статистично значимими з них є лише зміни за першим індексом серед чоловіків похилого віку, чоловіків середнього віку та жінок середнього віку (див. табл. 5).

Таблиця 5

Зміни установок на громадську активність у центрі України, медіани

Соціально-демографічна група	2016	Зміни	2018	p-value*
Індикатори № 1, 3, 4				
Молодь, жінки	8	+1	9	> 0,1
Похилий вік, жінки	8	+1	9	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	8	+1	9	0,01
Молодь, чоловіки	9	+1	10	> 0,1
Середній вік, чоловіки	9	+1	10	0,03
Середній вік, жінки	9	+2	11	0,01
Індикатори № 2, 5, 6				
Похилий вік, жінки	6	+1	7	> 0,1
Молодь, чоловіки	7	+0	7	> 0,1
Молодь, жінки	7	+0,5	7,5	> 0,1
Середній вік, чоловіки	7	+1	8	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	7	+1	8	> 0,1
Середній вік, жінки	7	+1	8	> 0,1

* Тест Вілкоксона, $p < 0,1$; контроль за допомогою методу Бен'яміні-Хохберта

Найсуттєвіші зміни відбулися на південному сході України. Жінки та чоловіки середнього віку, а також молоді чоловіки демонструють статистично значиме посилення установок як за першим, та і за другим індексом (див. табл. 6). На описовому рівні також фіксуються зміни і в інших групах (виняток – жінки похилого віку, другий індекс)

Таблиця 6

Зміни установок на громадську активність на південному сході України, медіани

Соціально-демографічна група	2016	Зміни	2018	p-value*
Індикатори № 1, 3, 4				
Похилий вік, чоловіки	6	+2	8	> 0,1
Молодь, жінки	7	+1	8	> 0,1
Похилий вік, жінки	7	+1	8	> 0,1
Середній вік, жінки	7	+2	9	0,006
Середній вік, чоловіки	7	+3	10	0,004
Молодь, чоловіки	8	+4	12	0,014
Індикатори № 2, 5, 6				
Похилий вік, жінки	6	0	6	> 0,1
Похилий вік, чоловіки	6	+1	7	> 0,1
Молодь, жінки	6	+1,5	7,5	> 0,1
Середній вік, чоловіки	6	+2	8	0,05
Середній вік, жінки	6	+2	8	0,09
Молодь, чоловіки	7	+2	9	0,09

* Тест Вілкоксона, $p < 0,1$; контроль за допомогою методу Бен'яміні-Хохберта

Обговорення. Достатньо поширена громадська пасивність на південному сході України (особливо в Луганській та Донецькій областях) у 2016 році може бути пояснена двома факторами. Перший стосується відсутності політичної сили, на яку б могла спиратися більшість виборців цього регіону. Обставини, що супроводжували зникнення Партії регіонів, значною мірою сприяли зниженню довіри до її колишніх членів, які залишилися в українському політикумі. Комуністична партія і взагалі була заборонена. З огляду на це значно звузилися інституційні можливості для реалізації населенням південного сходу своїх політичних уподобань. Не менш руйнівну роль по відношенню до установок на громадську активність відіграв військовий конфлікт, який став причиною появи так званих «народних республік» у Луганській та Донецькій областях. Відповідні події поставили їх населення у позицію пасивних спостерігачів, які втратили значну частину контролю не тільки над політичними процесами, а й над власним життям.

Тепер розглянемо наступне і найбільш важливе питання. Чому відбулися такі суттєві зміни у бік посилення установок на громадську активність? Це питання є вельми цікавим в контексті того, що результати дослідження політичної культури (в тому числі і установок на громадську активність) у 2006 році демонструють дещо більшу спрямованість на громадську активність, ніж результати 2016 року. І після цього відбуваються значні зміни всього лише за два роки. Ми бачимо два головних пояснення цього феномену.

По-перше, цілком логічним є припущення про активізацію відповідних настроїв у передвиборчий період. У 2016 році опитування проводилося у період, коли актуальні політичні події знаходилися поза контролем широких верств населення, фоном яких був збройний конфлікт на сході України. А от у 2018 році дослідження проводилося напередодні офіційної передвиборчої кампанії. Крім цього, як свідчать дані соціологічного моніторингу «Українське суспільство» (Інститут соціології НАН України), у 2018 році нормалізувалися показники соціального самопочуття та психологічного дистресу серед осіб, що проживали в зоні бойових дій на Донбасі. Цілком можливо, що саме специфічний характер політичної боротьби та формування нових очікувань населення по відношенню до нового президента стали головним фактором посилення в масовій свідомості установок на громадську активність.

По-друге, такий зсув може пояснити методичний ефект, що його спричинює метод збору інформації. Так, дані 2016 років отримані із використанням самозаповнення анкет. Незважаючи на менші можливості контролю якості польового етапу, цей метод збору інформації створює більш сприятливі умови для висловлення респондентами щирих відповідей. З іншого боку, дані 2018 року отримані з використанням інтерв'ю «face-to-face» (CAPI). Факт особистої бесіди з інтерв'юером міг підштовхнути респондентів до відповідей, що є соціально схвальними (тобто презентації себе як більш активних громадян). Звичайно таке пояснення також має статус гіпотези, для перевірки якої необхідно проведення спеціальних методичних експериментів.

Тепер проаналізуємо представлені результати з метою оцінки сформульованих вище гіпотез. Почнемо з припущення, що зміни мають змістовне наповнення, яке відображає ті соціально-політичні процеси, які відбуваються в Україні.

В цьому контексті спостерігається посилення установок на громадську активність в усіх регіонах України та майже в усіх соціально-демографічних групах. Це стосується як установок щодо готовності відстоювати свої права, так і установок щодо загальної оцінки політичної системи України як інструменту необхідних змін. Навіть незважаючи на те, що ці зміни не завжди підтверджуються статистично через порівняно невелику кількість спостережень у даних 2018 року, їх, на нашу думку, слід взяти до уваги. Загалом ці зміни можна пояснити настроями населення напередодні президентських виборів. На останні, як показав подальший розвиток ситуації, населення покладає суттєві надії.

Також слід зауважити, що такі зміни є найсильнішими на південному сході. Це цілком зрозуміло, оскільки у 2016 році відповідні показники в цьому регіоні були найнижчими через ті складні події, які відбулися на Донбасі. За два роки військовий конфлікт перейшов з гострої фази до хронічної, а частина груп адаптувалася до нових умов життя. Тобто потенціал посилення установок на громадську активність серед населення південного сходу був найвищим. Частково цей потенціал був реалізований напередодні президентської кампанії 2018 року.

Тепер проаналізуємо гіпотезу щодо методичного ефекту. Передусім необхідно звернути увагу, що незважаючи на загальне посилення установок, величина змін суттєво варіюється в різних соціально-демографічних групах. Тобто, відштовхуючись від методичного ефекту, слід було б визнати, що CAPI-інтерв'ю по-різному посилює ефект соціально схвальних відповідей серед різних категорій респондентів.

Також дуже нетипова ситуація в цьому розрізі спостерігається у південно-східному регіоні. Так, величина змін варіюється від 0 (за другим індексом для жінок похилого віку) до 4 (за першим індексом для молодих чоловіків). Загалом характер змін у цьому регіоні значно відрізняється від відповідних показників на заході та у центрі України. Відповідно, в разі методичного ефекту слід говорити про особливості реагування на особисте інтерв'ю також і на південному сході.

Враховуючи наведені міркування, ми схилиємося саме до змістовного, а не методичного пояснення змін в установках на громадську активність, яке «схоплює» як загальний тренд на їх посилення, так і особливості відповідей серед респондентів, що проживають у південно-східному регіоні.

Висновки. Аналіз установок на громадську активність в українському суспільстві, а також динаміки їх змін, дозволяє зробити такі висновки:

- українське суспільство характеризується неоднорідністю з точки зору вираженості установок на громадську активність в різних соціально-демографічних групах; така неоднорідність знаходить логічне пояснення в тих соціально-політичних процесах, які відбуваються в Україні;
- кінець 2018 року можна назвати періодом нового політичного замовлення з боку українського населення напередодні виборів Президента України; суттєве посилення установок на громадську активність пов'язане не тільки з цим замовленням, але й з очікуванням, що воно буде виконане;

— окрему увагу слід звернути на зміни установок на громадську активність серед мешканців південного сходу України; це, зокрема, свідчить про позитивні адаптаційні процеси, які відбуваються попри виснажливий військовий конфлікт на сході України.

Література:

1. Field A., Miles J., Field Z. Discovering statistics using R. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage. 2012. P. 681–684.
2. Siegel S., Castellan N.J. Nonparametric statistics for the behavioral sciences. New York: McGraw-Hill. 1988.
3. Головаха Є.І. Звіт про науково-дослідну роботу «Політична культура українського суспільства: тенденції та закономірності розвитку». Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. С. 5.
4. Дембицкий С. Региональное деление Украины. URL: http://soc-research.info/blog/index_files/heterogeneity.html (дата зверення 25.01.2019).
5. Дембицкий С. Валидизация шкалы гражданской активности. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2016. № 3/4.
6. Дембицкий С. Валидизация шкалы гражданской активности / *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2016. № 3/4. С. 65–68.
7. Дембицкий С. Апріорна та апостеріорна кластеризація результатів соціологічного тесту «Типи політичної культури»: порівняльний аналіз / *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 1. С. 130–131.
8. Дембицкий С. Апріорна та апостеріорна кластеризація результатів соціологічного тесту «Типи політичної культури»: порівняльний аналіз / *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 1. С. 132–143.
9. Дембицкий С. Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування. Київ : Інститут соціології НАН України. С. 31–37.
10. Мастицкий С.Э., Шитиков В.К. Статистический анализ и визуализация данных. Москва : ДМК Пресс, 2015. С. 263–265.
11. Щербак М. Социально-классовые характеристики политической культуры в Украине: опыт применения социологического теста «Типы политической культуры». *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2016. № 3. С. 156–160.

ЗАХОДИ ДЕРЖАВИ В ПОСТКОНФЛІКТНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Багінський А. В.,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття стосується спектра державних заходів щодо подолання наслідків насилля в процесі постконфліктного відновлення. Розкриваються соціально-політичні, соціально-психологічні та соціально-економічні особливості державної політики в постконфліктних суспільствах.

Статья касается спектра государственных мер по преодолению последствий насилия в процессе постконфликтного восстановления. Раскрываются социально-политические, социально-психологические и социально-экономические особенности государственной политики в постконфликтных обществах.

The article deals with a range of state measures to overcome the consequences of violence in the post-conflict recovery process. The sociopolitical, socio-psychological and socio-economic features of state policy in post-conflict societies are revealed.

Ключові слова: держава, конфлікт, постконфліктне врегулювання, постконфліктне суспільство, перехідне суспільство, правосуддя перехідного періоду, розбудова миру.

Постановка проблеми. Повернення держави в соціологічний дискурс може спиратися на вивчення ролі державних заходів у суспільствах, які долають наслідки насилля. Державна роль у постконфліктний період є особливою та специфічною, оскільки інтервенції мають здійснюватися оперативним й ефективно в різні сфери суспільства одночасно. Водночас подолання соціальної стратифікації є тривалим процесом, при цьому питання пріоритетності використання ресурсів передбачає політичне рішення в низці дилем, що виникають під час і після врегулювання конфлікту. Яким має бути компонент міжнародної допомоги постконфліктній державі, щоб остання могла зберігати свою суверенність і легітимність? Як акумулювати ресурси розбудови миру та водночас будувати демократію, що передбачає розподіл суспільних ресурсів між соціальними групами? Якими можуть бути заходи держави в психосоціальному й економічному відновленні жертв конфлікту? З'ясуванню відповідей на ці питання присвячено наші пошуки.

Аналіз останніх публікацій. Подолання наслідків конфлікту в економічному, соціально-психологічному й політичному аспектах розглядається в роботах Р. Мак-Гінті, О. Річмонд, Д. Мелоун, К. Верместер, В. Ламборн, Н. Айкена, Е. Стауба, З. Міллер, зокрема, у межах дослідження механізмів «правосуддя перехідного періоду». В українській науці інтерес до цієї проблематики лише починає з'являтися, що зумовлюється збройним протистоянням на Сході України, а також пошуками ймовірних шляхів постконфліктного відновлення.

Метою статті є окреслення проблем, що постають перед державою в постконфліктній відбудові суспільства та можуть із різним ступенем успішності вирішуватися державними органами, а також деяких способів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що держава в постконфліктному суспільстві має, як правило, низький рівень довіри з боку населення та обмежені ресурсні можливості для врегулювання конфлікту, поширеною є практика миротворчих операцій та інших організаційних заходів щодо надання підтримки миру.

Загалом у період із 1948 р. до 1987 р. Рада Безпеки ООН ініціювала 13 операцій із підтримання миру та відрядження військових спостерігачів. Більшість цих операцій (а саме 7 із 13) були розгорнуті на Близькому Сході – у регіоні, що має незаперечне геостратегічне значення для основних постійних членів Ради Безпеки ООН [1, с. 13]. Розпад біполярної системи світу та деяка обмеженість миротворчих операцій щодо подолання наслідків насилля в 60–80 рр. XX ст., особливо в аспекті встановлення довготривалого миру, трансформувала підходи до розроблення міжнародного компоненту постконфліктного відновлення.

Відповідно, можна виокремити три підетапи динаміки миротворчих операцій у 90-х рр. XX ст. Перший підетап стосувався розпаду біполярного світу після завершення холодної війни та був позна-

чений ентузіазмом довкола перспективи миротворчих операцій. Другий підетап стосувався послаблення ентузіазму внаслідок провальних місій у Руанді, Сомалі та Боснії в середині 1990-х рр. Третій підетап відбувся наприкінці десятиліття, коли були розгорнуті потужні місії в Сьєрра-Леоне, Східному Тиморі, Демократичній Республіці Конго та Косово [1, с. 37].

Д. Мелоун та К. Верместер наголошують: «Упродовж останнього десятиліття також спостерігалось більш широке застосування в МО цивільних компонентів, пов'язане з принциповими змінами цілей цих місій. Серед таких компонентів – функції цивільної поліції (CIVPOL), моніторинг і демократизація виборчих процесів, гуманітарна допомога, економічне відновлення та робота, спрямована на довгостроковий розвиток, цивільне будівництво, моніторинг дотримання прав людини та, особливо, захист, розмінування й (іноді) інші завдання» [1, с. 40].

Крім власне організаційного складника, допомога західного світу виявлялася в просуванні, а інколи навіть нав'язуванні в перехідних суспільствах правових норм і політичних інститутів «старого світу», що часто ускладнювало мирний процес та не враховувало місцевий контекст розбудови миру. Крім того, швидкість, з якою міжнародні донори хотіли отримати результат від міжнародної інтервенції, могла суперечити тривалому процесу психосоціального й економічного відновлення жертв конфлікту.

З ідеологічної позиції західні інтервенції в конфлікт на рівні держав, міжнародних організацій, фінансових інституцій можуть бути визначені як «ліберальний мир» [2, с. 491].

З. Міллер підкреслює, що комісії правди та інші перехідні «інструменти» використовуються для забезпечення дотримання норм нової ліберальної держави (наприклад, верховенства права, поразки безкарності, зміцнення демократичних інституцій) і пам'яті про насильницьке минуле на службі створення мирного майбутнього [3, с. 266].

Р. Мак-Джінті та О. Річмонд наголошують на суперечностях, які несе в собі ліберальний мир: з одного боку, ліберальні цілі верховенства права, прав людини та розвитку, а з іншого – загрози ліберального імперіалізму, що сягає коренями XIX ст. [2, с. 492].

Сучасні теорії «правосуддя перехідного періоду» намагаються подолати суперечність між обмеженістю підтримки міжнародних акторів та крихкістю держави й слабкістю громадянського суспільства.

Загалом у перехідних суспільствах держава має чотири базові обов'язки: 1) зобов'язання розслідувати порушення прав людини та притягнути винних до відповідальності; 2) зобов'язання забезпечити право знати правду про події минулого та долю людей, які зникли; 3) право на відшкодування шкоди, завданої жертвам порушень прав людини; 4) обов'язок держави запобігти повторенню подібних подій у майбутньому [4, с. 10].

В. Ламборн зазначає: «Транзитивне правосуддя імплементується в процесі переходу від насилля чи масового насилля до певної більш мирної та демократичної держави. З позиції громадянського суспільства правосуддя може бути здійснене не лише як відшкодування за злочини, а й як спосіб примирення з минулим і побудови нового майбутнього» [5, с. 29].

Дослідники пропонують моделі, де держава взаємодіє з громадянським суспільством на шляху до відтворення миру в довгостроковій перспективі та примирення.

Децентралізована модель правосуддя перехідного періоду виникла в Північній Ірландії, де локальні ініціативи з примирення поєднували зусилля громад та урядові й неурядові інтервенції. Примирення протестантів (юніоністів) і католиків (націоналістів), на думку Н. Айкена, здійснюється за допомогою інструментальної, соціоемоційної та дистрибутивної форм соціального науління [6, с. 167].

Урегулювання «ольстерської кризи» британський уряд на чолі з Е. Блером здійснював у двох напрямках: по-перше, Е. Блер залучився підтримкою Прем'єр-міністра Ірландії Б. Ахерна та міжнародною підтримкою, насамперед Президента США Б. Клінтона; по-друге, відбулося включення до переговорного процесу абсолютно всіх реально діючих політичних сил, у тому числі радикальних [7, с. 8].

Подолання соціальних нерівностей у Північній Ірландії здійснювалося завдяки законодавчим реформам, на меті яких було усунення дискримінаційних практик: диспропорцій у доходах, нерівного доступу до системи освіти, електоральних маніпуляцій. У 1991 р. було започатковано активну стратегію уряду щодо усунення соціальних нерівностей між націоналістськими та юніоністськими громадами. Зокрема, створено Комісію Рівності, головним завданням якої стало запобігання дискримінації за релігійними й політичними ознаками під час одержання робочих місць. Також було запропоновано близько 300 рекомендацій щодо зміни законодавства, які втілено в 2000-х рр. Політична реформа передбачала рівномірний розподіл влади між опонентами в Асамблеї Північної Ірландії – однопалатному законодавчому органі [6, с. 173].

На думку Н. Айкена, дослідника кейсу «ольстерської кризи», насилля на основі етнічних, релігійних, політичних і колективних ідентичностей спрямоване не на індивідуальність, а на групу. Інсти-

туційний дизайн перехідного правосуддя має спиратися на фундаментальні розбіжності всередині або між групами [8, с. 3].

Примирення в розділених суспільствах – це трансформаційний процес, що вимагає зміни цілей, вірувань, оцінок, емоцій більшості членів суспільства. Успішне примирення вимагає соціального наuczіння колишніх ворогів, активного процесу інтерпретації, перевизначення реальності, того, що люди визначають як реальне, можливе й бажане, на базі нового нормативного знання [8, с. 17].

У цьому допомагає соціальне наuczіння – набір соціальних та психологічних процесів, у яких колишні вороги долають негативне сприйняття одне одного. Насамперед необхідним є створення умов для позитивного контакту груп, зменшення пересторог «ми» замість «наші проти їхніх». Тому першим механізмом соціального наuczіння є інструментальне навчання – перебудова відносин і ставлень між раніше розділеними групами. Навчання відбувається за допомогою діалогу, що створює більш включені форми спільної ідентифікації. Далі відбувається соціоемоційне навчання – спроби зменшення злоби, негативних поглядів, пов'язаних із минулим насиллям, що провадять «справедливість» і «правду». Третім механізмом, на переконання Н. Айкена, є дистрибутивне навчання, що спрямоване на подолання матеріальних та економічних нерівностей між розділеними групами в постконфліктних суспільствах. До цього механізму належать положення репарацій та реформи, націлені на зменшення економічних нерівностей [8, с. 5].

Постконфліктний період може надати унікальну можливість, «трансформаційний момент» для соціального наuczіння в розділених суспільствах. Колишні вороги заново визначають свої відносини та по-новому визнають своє ставлення до Іншого [6, с. 170]. Відповідно, кінцевою метою кожного типу наuczіння є три типи примирення (інструментальне, соціоемоційне та дистрибутивне), що спираються на інтервенції держави в контексті правосуддя перехідного періоду. Інструментальне примирення передбачає створення позитивного контакту між групами засобами міжгрупового діалогу. Соціоемоційне примирення спрямоване на подолання негативних емоцій і почуттів, що виникли в результаті конфлікту (зокрема, недовіри, страху, апатії); до нього входить відновлення правди як спільного розуміння подій минулого. Дистрибутивне примирення створюється внаслідок подолання матеріальних і структурних соціальних нерівностей у суспільстві [6, с. 171]. В останньому типі примирення бачимо, що держава має змогу впливати на економічне становище постраждалих від конфлікту.

На думку З. Міллер, у перехідних суспільствах виникають щонайменше три економічні питання: 1) економічні корені та наслідки конфлікту, які мають здолати інституції правосуддя з перехідного періоду; 2) економічна лібералізація, яка супроводжує політичну лібералізацію в багатьох перехідних контекстах, що стосується соціально-економічного перерозподілу ресурсів у постконфліктній державі; 3) плани розвитку нового уряду на майбутнє [3, с. 267].

Особливий акцент під час подолання наслідків насилля робиться на репараціях. Проте при цьому немає однозначної універсальної форми виплат жертвам конфлікту, яка задовольнила б усі економічні потреби. Репарації можуть набувати різних форм: від грошових до символічних. Крім того, рішення про виплату репарацій реалізується державою на основі домовленостей на рівні інститутів правосуддя перехідного періоду, насамперед комісій зі встановлення істини.

Наприклад, модель репарацій, що використовується в Колумбії, передбачає використання механізмів реституції та компенсації. Державний супровід спрямований на реалізацію прав людей, які постраждали від конфлікту, і спрямований насамперед на сферу освіти, охорони здоров'я, програми надання робочих місць. Окрім того, держава вживає заходи щодо відновлення гідності жертв, збереження пам'яті, відтворення правди та створення умов для гарантій неповторення насилля [9, с. 38].

Висновки. Таким чином, для подолання наслідків насилля та постконфліктної відбудови суспільства держава повинна враховувати весь спектр соціальних проблем – політичних, соціально-психологічних, економічних. Вирішення політичних проблем здійснюється через надання широких політичних прав та забезпечення інклюзивності соціальних груп суспільства. Соціально-психологічні проблеми вирішуються, зокрема, через трансформацію групової ідентичності соціальних груп, які протистоять у конфлікті, взаємодію в контексті обміну соціальним досвідом. Економічні питання постконфліктної відбудови стосуються розроблення ефективної системи репарацій на індивідуальному, груповому й національному рівнях.

Література:

1. Malone D., Wermester K. Boom and bust? The changing nature of UN peacekeeping. *International Peacekeeping*. 2000. Vol. 7. Issue 4. P. 37–54.
2. Mac Ginty R., Richmond O. Myth or Reality: Opposing Views on the Liberal Peace and Post-war Reconstruction. *Global Society*. 2007. Vol. 21. Issue 4. P. 491–497.

3. Miller Z. Effects of invisibility: in search of the “economic” in transitional justice. *The International Journal of Transitional Justice*. 2008. Vol. 2. P. 266–291.
4. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. Буценка, М. Гнатовського. Київ : РУМЕС, 2017. 592 с.
5. Lambourne W. Transitional Justice and Peace building after Mass Violence. *The International Journal of Transitional Justice*. 2009. Vol. 3. P. 28–48.
6. Aiken N. Learning to Live Together: Transitional Justice and Intergroup Reconciliation in Northern Ireland. *The International Journal of Transitional Justice*. 2010. Vol. 4. P. 166–188.
7. Крушинський В. Е. Блер і проблема мирного врегулювання у Північній Ірландії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 123. Ч. 1. С. 4–15.
8. Aiken N. Identity, reconciliation and transitional justice: overcoming intractability in divided societies. Oxon : Transitional Justice Routledge, 2013. 280 p.
9. Reparations in Columbia: where to? Mapping the Colombian Landscape of Reparations for Victims of the Internal Armed Conflict: Policy paper (February, 2019). URL: <https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/ColumbiaReparationsPolicyReportFORAPPROVAL-SP-HR-NoCrops.pdf>.

БІОМЕДИЧНИЙ ТА СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ ДО ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Іванова Т. В.,

*доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету*

У статті представлені біомедичний та соціологічний підходи до психічного здоров'я. Біомедична модель базується на редукціонізмі, тобто припущенні, що будь-яка хвороба має біологічне підґрунтя. Соціологічний підхід пов'язує погіршення психічного стану з першим етапом періоду модернізації суспільства. Постає необхідність формування самостійного напрямку соціології – соціології здоров'я, що базується на власній категоріальній основі, а також використовує адекватні методологічні та методичні підходи.

В статье представлены биомедицинский и социологический подходы к психическому здоровью. Биомедицинская модель базируется на редукционизме, то есть предположении, что любая болезнь имеет биологическое основание. Социологический подход связывает ухудшение психического состояния с первым этапом периода модернизации общества. Возникает необходимость формирования самостоятельного направления социологии – социологии здоровья, основанной на собственном категориальном аппарате, а также использующей адекватные методологические и методические подходы.

The article presents biomedical and sociological approaches to mental health. The biomedical model is based on reductionism, that is, the assumption that any disease has a biological basis. The sociological approach links the deterioration of the mental state with the first stage of the period of modernization of society. There is a need to form an independent direction of sociology – the sociology of health, based on its own categorical apparatus, as well as using adequate methodological and methodological approaches.

Ключові слова: психічне відхилення, психічне здоров'я, біомедичний напрямок, модернізація соціальна тривога.

Постановка проблеми. Погіршення психічного здоров'я людини є викликом не тільки сьогодення. Занепокоєння щодо загального емоційного стану суспільства мало місце вже століття тому. Наприклад, у XVII ст. Р. Бертон вже пише про початок «ери меланхолії» [1]. Можна тільки зазначити, що ситуація протягом століть не змінилась. Змінились підходи до аналізу та діагностики психічних порушень, з'явилися більш ефективні методи їх фіксації, що включають, зокрема, психіатричні епідеміологічні дослідження, а також соціологічне вивчення суб'єктивного благополуччя та психічне здоров'я населення. Як показують отримані дані, дійсно відбувається поширення психічних розладів і особливо стрімкою ця тенденція є з другої половини XX ст. Втім, має місце різна інтерпретація причин, що можуть вплинути на швидке зростання психічних розладів. З одного боку, як основну причину називають різноманітні негаразди, пов'язані із соціальними, політичними, екологічними або економічними передумовами. З іншого боку, деякі дослідники вбачають у зростанні психічних відхилень суб'єктивні фактори, зокрема, схильність медичної спільноти (психіатрів та психотерапевтів) медикалізувати деякі психічні прояви. Наприклад, переживання смутку, що є нормальним у певні періоди життя для кожної людини, називають депресією [2].

Перші соціологічні дослідження особливостей психічного стану населення пов'язують із прізвиськом Е. Дюркгейма [3]. Вивчаючи рівень самогубств у різних європейських країнах XIX ст., Дюркгейм доходить висновку, що самогубство є соціальним фактом, який характеризує суспільства протягом певного етапу свого розвитку. Як інші ранні соціологи, зокрема К. Маркс із його концепцією відчуження, Дюркгейм не був орієнтований безпосередньо на вивчення феномена психічних захворювань, але більшою мірою цікавився наслідками їх впливу на процеси соціальної інтеграції.

Вивчення психічного здоров'я як певного соціального феномена розпочинається у 30-і рр. XX ст. із дослідження соціальних детермінант психічних розладів. Зокрема, можна згадати теорію соціальної дезорганізації К. Шоу та Г. Маккея [4], які виділяли певні зони у містах, що найбільш пов'язані з поширенням девіації, психічних хвороб та злочинності. Тобто психічні хвороби почали розглядатись як похідні від соціальних конфліктів, бідності, морального занепаду тощо.

Втім, вивчення впливу соціальних факторів на психічне здоров'я на той час не стало пріоритетним внаслідок поширення біомедицинської моделі, в межах якої психічне здоров'я розглядалось як відсутність психічних розладів.

Після Другої світової війни соціологічні аспекти психічного здоров'я почали вивчатись у зв'язку з дослідженням стигми та маркування [5] і моделлю стресу [6]. Дослідження стигми, своєю чергою, пов'язане з напрямом символічного інтеракціонізму і, таким чином, засноване на соціологічних поясненнях психічних відхилень. Модель соціального стресу також, відійшовши від вивчення окремих випадків та проявів психічних відхилень, зорієнтувала увагу на загальних причинах, що впливають на прояви психічної хвороби. З іншого боку, модель соціального стресу несла на собі значний вплив соціальної психології, розглядаючи не макросоціологічні чинники психічних відхилень, а враховуючи переважним чином вплив дискретних життєвих подій, поведінкових моделей та відсутність ресурсів. Указана соціально-психологічна спрямованість також посилювалася орієнтацією на опитування в одній країні. Оскільки результати опитувань – це сукупність індивідуальних відповідей, їх використання може привести до психологічної редукації, коли соціальні явища пояснюються передбачуваними соціально-психологічними характеристиками індивідів. Наприклад, освіта може розглядатись як соціальний інститут із важливою функцією соціалізації, компонентом якої є формування певних моделей здорової поведінки, але частіше рівень освіти розглядається як певна індивідуальна особливість та вказівка на їх людський капітал [7].

Метою статті є порівняльне дослідження концепцій психічного здоров'я у межах біомедицинської та соціологічної моделей.

Виклад основного матеріалу. Біомедицина модель базується на припущенні, що всі хвороби мають патологію або хворобу як єдину основну причину і видалення або послаблення хвороби призведе до повернення нормального стану здоров'я. Редукціонізм біомедицинської моделі характеризується переконанням, що: (а) всі хвороби та їх симптоматика виникають внаслідок основної аномалії в організмі, хвороба; (б) всі хвороби мають певні і зрозумілі симптоми; (с) здоров'я розглядається як відсутність захворювання; (d) інші фактори можуть впливати на наслідки захворювання, але вони не пов'язані з його виникненням; (е) психічні явища, як-от емоційні порушення або девіації, відрізняються від інших функціональних порушень організму [8]. У психіатрії біомедицина перспектива найкраще ілюструється визначенням психічного розладу в DSM п'ятого видання як синдром, що характеризується клінічно значущим порушенням у когнітивній сфері, регуляції емоцій або поведінці, що відображає дисфункцію в психологічному, біологічному сенсі, або у процесах розвитку, що лежать в основі психічного функціонування [9].

Біомедицина модель психічних захворювань неодноразово піддавалась критиці за її механістичний дуалізм, за яким наявність певного стану організму є основною причиною хвороби, а всі інші фактори є вторинними. Саме тому ця модель пізніше була розширена, до неї були включені психологічні та соціальні фактори, які через вплив на досвід пацієнта формують у нього відчуття хворої людини [10].

Незважаючи на урахування психосоціальних детермінант, власне макросоціальні фактори в біомедицинській моделі продовжують розглядатись як вторинні, а органічні розлади – як основні та первинні. Супутньою проблемою біомедицинської моделі є явище реіфікації, яке полягає у тому, що психіатричні діагностичні категорії, що є абстрактними поняттями, перетворюються на реально наявні захворювання психіки та тіла. Насправді ж категорії, за допомогою яких описують психічні відхилення, є лише поняттями, які допомагають фокусувати і координувати наші спостереження, а не відображають об'єктивність хвороби. Постійні уточнення, що вносяться до Міжнародної Класифікації Захворювань (у 2007 р. прийнята вже МКБ-10), підтверджують це зауваження.

Втім, незважаючи на недоліки та критику, біомедицина модель психічних захворювань залишається актуальною та затребуваною. На рубежі нового тисячоліття психіатрія навіть пережила «повернення до медицини» [11], що було стимульовано політикою фармацевтичних компаній і постійним перевизначенням психіатричних діагностичних критеріїв.

Певним чином біомедицина модель пов'язана з психіатричною епідеміологією, що вивчає закономірності виникнення і поширення психічних захворювань різної етіології на певній території у певний час серед певної групи населення. При цьому навіть тоді, коли враховуються соціальні умови, вони розглядаються як вторинні щодо процесів, які безпосередньо впливають на функціонування організму.

Таким чином, біомедицина модель, використовуючи епідеміологічні дослідження, відкриває широкі можливості для порівняльного аналізу щодо поширення психіатричних захворювань. Без цих досліджень макросоціологія була б частково позбавлена даних, необхідних для перевірки її гіпотез. Недоліком цієї моделі є редукціоністська перспектива та тенденція розглядати теоретичні категорії психіатричної діагностики як реально наявні захворювання.

Теорії соціальної тривоги.

Власне, вже соціологи XIX – початку XX ст. звертають у роботах увагу на взаємодію суспільства та особистості та вказують соціальні чинники, що сприяють формуванню психологічних відхилень (аномія в Дюркгейма, відчуження в Маркса тощо). З. Бауман, Гідденс та У. Бек, продовжуючи цю традицію,

стверджують, що деконструкція суспільного життя приводить до стану роз'єднаності, а це, своєю чергою, веде до переживання різноманітних психопатологічних станів, зокрема тривоги та депресії.

На думку У. Бека, деконструкція сучасного суспільства полягає у тому, що такі інститути, як національна держава, соціально-класові відносини та традиційна сім'я, ставляться під сумнів. Ідентифікація з соціальними категоріями, заснована на віці, класі, етнічності, традиційному гендері, стає проблематичною, що перешкоджає формуванню ідентичності особистості та сприяє формуванню емоційної нестабільності [12]. На перший план у сучасному суспільстві висуваються категорії індивідуальної відповідальності та творчості. Пошук автентичності викликає занепокоєння і може бути успішним тільки для найбільш компетентних. Для всіх інших стрес, що виникає через необхідність постійно приймати рішення та нести за них відповідальність, веде до психоемоційного перевантаження, відчуття проживання у світі втрат та загроз.

Подібну думку висуває З. Бауман, стверджуючи, що найбільшим викликом для сучасних людей є пошук ідентичності в суспільстві, яке підкреслює особисту відповідальність. Тобто соціальні інститути та усталені традиції більше не є системою відліку та організації індивідуальної життєдіяльності. Усталеність, авторитети та традиційність вже не є основою абсолютних ідентичностей, з одного боку, а з іншого – вибір ідентичності вже не означає її незмінності та абсолютності. Але обрані ідентичності, своєю чергою, мають постійно змінюватись та адаптуватись до мінливості соціальних цінностей. Високий рівень соціальної адаптованості ми можемо фіксувати у порівняно невеликої кількості амбітних та мотивованих людей. Своєю чергою, ці особи орієнтовані на постійну боротьбу за соціальне визнання та повагу, що, безумовно, провокує тривожність. Іншим людям загрожує девальвація своїх ідентичностей, заснованих на традиційних цінностях та усталених соціальних інститутах, що теж живить їхню тривогу. Іншими словами, орієнтація на індивідуалізм викликає тривогу [13].

У центрі концепції Е. Гідденса знаходиться суспільство і його взаємозв'язок із конструюванням самоідентичності. Минуле, розвиток і сьогоденний стан модерніті є фундаментальною соціологічною проблемою, яку Гедденс аналізує, намагаючись зрозуміти особливості організації та функціонування соціальної системи. Е. Гідденс стверджує, що в посттрадиційному порядку сучасності «Я» індивіда стає власним рефлексивно організованим прагненням. Більше не очевидно, що індивіди мають робити і ким бути. Вони мають самостійно робити вибір із великої кількості варіантів та нести за них відповідальність. Вибір індивід використовує для конструювання та підтримки власної самоідентичності. «Я» індивіда стає ламким, неміцним, тендітним, розколотим, фрагментованим, що веде до підвищення тривоги і формування різних психічних розладів [14].

Французький соціолог Е. Ехренберг пов'язує надмірну захопленість індивідуалізацією суспільства, де особистісна автономія, вибір і індивідуальна винахідливість мотивовані як основні цінності, з депресією [15]. Такої позиції дотримується також Б. Шварц [16], який вказує, що характерні для сьогодення цінності, пов'язані з очікуваннями особистого контролю над життєвими виборами, формують почуття особистої провини за невдачі та можуть сприяти депресивним розладам. За аналогією, Р. Бумістер та його колеги [17] вказують на посилену увагу на себе та безперспективне прагнення до підвищення самооцінки як потенційні бар'єри для більш повноцінного життя та психічного здоров'я.

Інший напрям соціальних теорій, представлений такими вченими, як М. Хокхаймер, Т. Адорно і Е. Фромм у традиціях Франкфуртської школи, більшою мірою критично оцінює загальну орієнтацію на матеріальні цінності сучасного суспільства. Саме відсутність у сучасних суспільствах явних проявів тривоги, орієнтацію на раціоналізацію вони вважають більш тривожними ознаками. Формується особистість суспільства масового споживання, якій не притаманні ознаки індивідуальності, яка не усвідомлює власні потреби та орієнтується на потреби, що задаються зовнішніми соціальними умовами. Суб'єктивне благополуччя виявляється, коли людина починає активно відстоювати власну індивідуальність та особистісну свободу [18; 19].

Іншими словами, на думку цих теоретиків, сучасне суспільство створює неадекватну модель псевдоблагополуччя через спотворення індивідуального суб'єктивного досвіду. Тому психологічний дистрес не обов'язково може бути ознакою психічного захворювання. Він може вказувати на цілком адекватну та здорову реакцію та опір ідентифікації з неістинними цінностями та потребами. Відповідно, психічні відхилення можуть свідчити про вищий рівень психічного здоров'я, ніж псевдозадоволення, викликане тенденцією відчуження у сучасних розвинених економіках.

Якими б проникливими і надихаючими не були вище перераховані теорії, вони здаються не зовсім придатними для пояснення джерел та чинників психічного здоров'я з позицій емпіричної макросоціології. По-перше, проблеми та чинники психічного неблагополуччя у вказаних теоріях більшою мірою мають аксіологічний характер, відображаючи точку зору їх авторів, а не спираються на емпіричні дослідження. По-друге, будучи теоріями соціальних змін, що підкреслюють вплив саме сучасного суспільства на формування та прояв негативних тенденцій у стані психічного здоров'я, вони потребують підкріплення певними історичними фактами та епідеміологічними дослідженнями щодо поширеності психічних розладів протягом досить значного проміжку часу. У зв'язку з цим пер-

спективним методом може стати метод порівняння сучасних суспільств, що знаходяться на різних етапах процесу модернізації. Наприклад, М. Лензі та його колеги [20] порівнюють рівень самогубств у 87 країнах світу, що включають традиційні суспільства, посттрадиційні суспільства на першому етапі процесу модернізації (наприклад, деякі країни Східної Європи), а також на другому етапі процесу модернізації (наприклад, економіки Західної Європи). Їх дослідження підтверджує, що процеси, які характеризують першу фазу етапу модернізації, пов'язану з деструктуризацією традиційних соціальних механізмів та раціоналізацією, шкодять психічному здоров'ю. Навпаки, процеси, що відбуваються у другу фазу модернізації, – ті, що сприяють більшій особистій автономії, яка мотивує людей до вивчення нових соціальних позицій та різноманітних життєвих контекстів, які відкривають можливості для реалізації та співіснування безлічі ролей у межах індивідуального життя, більшою мірою сприяють підтриманню психічного здоров'я.

Інші дослідники, які описують індивідуалізм як особистісну орієнтацію або ставлення оточення, а не як характерну культурну трансформацію, доходять таких висновків. Індивідуалістична спрямованість, пов'язана з почуттями компетенції, майстерності та автономії, своєю чергою, впливає на відчуття суб'єктивного благополуччя та відсутність депресивної поведінки [21].

Висновки. Психіатричні епідеміологічні дослідження дають нам корисну інформацію про поширеність конкретних проблем психічного здоров'я в різних країнах і суспільствах, але їх біомедична позиція щодо психічного здоров'я заважає їм зосередитись на вивченні соціальних чинників психічного здоров'я. Біомедичний напрям, безумовно, поступово змінюється і стає більш соціально орієнтованим, зокрема, психіатричне поняття психічних розладів змінюється на розуміння їх як дисфункцій, що вже передбачає врахування невідповідності між людиною і навколишнім середовищем.

Теорії соціального невдоволення досліджують різні суспільні, у тому числі ціннісні та економічні, чинники, які породжують проблеми психічного здоров'я у сучасних суспільствах. Слід зауважити, що проблема цих теорій полягає в тому, що вони вважають невдоволення та соціальні ризики феноменологічною та фундаментальною умовою сучасного життя, а не поведінковим станом або певними соціальними варіаціями, що потребують пояснення. Зрештою, соціальні теорії ігнорують різноманітність у проявах психічного здоров'я населення різних країн.

Очевидно, що постає необхідність формування самостійного напрямку соціології – соціології здоров'я, який би не зводився до епідеміологічних психіатричних досліджень, а сформував би власну систему термінів та категорій.

По-перше, соціологія психічного здоров'я потребує розробки теорій специфічних психічних розладів. Через свою орієнтацію на біомедичні уявлення про здоров'я і хвороби соціологія неохоче розробляє специфічні теорії психічного здоров'я.

По-друге, соціологія психічного здоров'я має використовувати багаторівневий аналіз чинників здоров'я та будувати макросоціологічні моделі психічного здоров'я.

Література:

1. Бёртон Р. Анатомия меланхолии / пер. с англ., вступ. ст. и комментарии А.Г. Ингера. Москва : Прогресс-Традиция, 2005. 832 с.
2. Horwitz A.V. & Wakefield J.C. *The loss of sadness: How psychiatry transformed normal sorrow into depressive disorder*. Oxford : Oxford University Press, 2007. 304 p.
3. Дюркгейм Э. *Самоубийство: Социологический этюд* / Пер. с фр. с сокр.; под ред. В.А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.
4. Shaw C.R. & Henry D. *Juvenile Delinquency in Urban Areas*. Chicago: University of Chicago Press, 1942. URL: <https://escholarship.org/content/qt47j411pr/qt47j411pr.pdf> (дата звернення: 28.01.2019).
5. Link B.G., Cullen F.T., Struening E., Shrout P.E., & Dohrenwend B.P. A modified labeling theory approach to mental disorders: An empirical assessment. *American Sociological Review*, 1989. P. 400–423.
6. Thoits P.A. Personal agency in the stress process. *Journal of Health and Social Behavior*. 2006. № 47 (4). P. 309–323.
7. Subramanian S.V., Jones K., Kaddour A. & Krieger N. Revisiting Robinson: the perils of individualistic and ecologic fallacy. *International Journal of Epidemiology*. 2009. № 38(2). P. 342–360.
8. Холмогорова А.Б., Рычкова О.В. 40 лет биопсихосоциальной модели: что нового? *Социальная психология и общество*. 2017. Т. 8. № 4. С. 8–31.
9. Black D.W. & Grant J.E. *DSM-5® Guidebook: The Essential Companion to the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Washington DC : American Psychiatric Pub. 2014. 518 p.
10. Данилов А.Б., Данилов Ал.Б. Биопсихосоциокультурная модель и хроническая боль. *Современная терапия в психиатрии и неврологии*. 2013. № 1. С. 30–36. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/biopsihosotsiokulturnaya-model-i-hronicheskaya-bol> (дата звернення: 28.01.2019).

11. Pilgrim D. & Rogers A. The troubled relationship between psychiatry and sociology. *International Journal of Social Psychiatry*. 2005. № 51 (3). P. 228–241.
12. Бек У. *Общество риска: На пути к другому модерну* / Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
13. Бауман З. *Индивидуализированное общество* / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2005. 390 с.
14. Якушина О.И. Идентичность в социологической теории Э. Гидденса. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 2. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12685> (дата звернения: 01.02.2019).
15. Ehrenberg A. *The Weariness of the Self -Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*. Montreal : McGill-Queen's University Press, 2010. 312 p.
16. Schwartz B. Self-determination: The tyranny of freedom. *American Psychologist*. 2000. № 55 (1). 79 p.
17. Baumeister R.F., Campbell J.D., Krueger J.I. & Vohs K.D. Exploding the self-esteem myth. *Scientific American*. 2005. № 292 (1). P. 84–91.
18. Фромм Э. *Психоанализ и религия. Искусство любить. Иметь или быть?* Пер. с англ. Киев : Ника-Центр, 1998. 400 с.
19. Адорно Т., Хоркхаймер М. *Диалектика просвещения. Философские фрагменты* / пер. на рус. язык М. Кузнецова. Санкт-Петербург, 1997. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5521> (дата звернения: 01.02.2019).
20. Lenzi M., Colucci E. & Minas, H. Suicide, culture, and society from a cross-national perspective. *Cross-cultural Research*. 2012. № 46 (1). P. 50–71.
21. Ahuvia A.C. Individualism collectivism and cultures of happiness: A theoretical conjecture on the relationship between consumption, culture and subjective well-being at the national level. *Journal of Happiness Studies*. 2002. № 3 (1). P. 23–36.

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОСТОРОВИХ ДАНИХ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Лешенок У. С.,

аспірант факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті вивчаються перспективи використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України. На противагу поширеним нині підходам до використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій, які пов'язані з утворенням макрорегіонів, у цій статті пропонується розглянути зв'язок між близькістю територій до кордонів з іншими державами та результатами голосування на цих територіях. Для аналізу відібрана одна з областей України, а саме Чернігівська область, як така, що межує одразу ж з двома державами – Білорусією та Росією. Як емпіричні дані використані результати голосування населення Чернігівської області на парламентських виборах 2012 та 2014 років. На основі регресійного аналізу продемонстровано, як міра близькості виборчої дільниці до кордону з іншою державою впливає на рівень підтримки політичних сил на парламентських виборах. За результатами проведеного аналізу виділені партії, на рівень підтримки яких близькість до кордонів з іншою державою впливає негативно, та партії, на рівень підтримки яких ця змінна впливає позитивно.

В статье изучаются перспективы использования пространственных данных в исследованиях политических ориентаций населения Украины. В противоположность распространенным сегодня подходам к использованию пространственных данных в исследованиях политических ориентаций, связанных с образованием макрорегионов, в данной статье предлагается рассмотреть связь между близостью территорий к границам с другими государствами и результатами голосования на этих территориях. Для анализа отобрана одна из областей Украины, а именно Черниговская область, граничащая сразу с двумя государствами – Белоруссией и Россией. В качестве эмпирических данных использованы результаты голосования населения Черниговской области на парламентских выборах 2012 и 2014 года. На основе регрессионного анализа показано, как мера близости избирательного участка к границе с другим государством влияет на уровень поддержки политических сил на парламентских выборах. По результатам проведенного анализа выделены партии, на уровень поддержки которых близость к границе с другим государством влияет негативно, и партии, на уровень поддержки которых эта переменная влияет позитивно.

The article analyzes the perspectives of spatial data in the researches of political orientations of the Ukrainians. In contrast to the widespread approaches to spatial data in studies of political orientations related to the formation of macroregions, this article proposes to consider the connection between the proximity of the territories to the borders with other states and the results of voting in these territories. Chernihiv oblast has been selected for analysis as one that borders immediately with two states – Belarus and Russia. As empirical data, the results of voting in the population of Chernihiv region in the parliamentary elections of 2012 and 2014 are used. On the basis of regression analysis, it is demonstrated how the measure of proximity of the polling station to the border with another state affects the level of support of political forces in the parliamentary elections. According to the results of the analysis, there are parties whose level of support has a negative influence on the proximity of borders with another state, and those parties whose level of support this variable is positively affected.

Ключові слова: політичні орієнтації, електоральний вибір, просторові дані.

Постановка проблеми. Серед сучасних досліджень у межах різних суспільних наук, зокрема соціологічних, часто можна зустріти концепції із залученням просторових даних як пояснювальних змінних. На основі таких даних дослідники намагаються пояснити як різноманітні установки, вподобання або орієнтації окремих осіб, так і певні суспільні настрої (наприклад, протестну поведінку), макроекономічні показники (як-от рівень бідності). Часто також можна зустріти спроби побудови на основі просторових даних різноманітних моделей із метою пояснення політичних орієнтацій або електорального вибору.

Серед українських соціологів тривалий час був поширений підхід до регіоналізації території України на основі політичних орієнтацій. Насправді, на основі результатів кількох парламентських та президентських виборів дійсно можна помітити певний поділ на регіони на основі електорального вибору населення. Певні стереотипи щодо голосування різних регіонів України ретранслюються і в засобах масової інформації, і в наукових публікаціях. Але нині дедалі частіше з'являються думки щодо штучного конструювання такого регіонального поділу. Спрощене розуміння поділу України на два розколотих регіони («Західний» та «Східний») використовується не як пояснювальна змінна в наукових дослідженнях, а з метою маніпуляцій громадською думкою. Так, наприклад, чітка сегментація електорального простору України за цивілізаційними, а, отже, зовнішньополітичними характеристиками, вперше була застосована як мобілізаційна виборча технологія під час президентської кампанії 2004 року [4, с. 291].

Таким чином, нині є необхідність у розробці нових підходів до використання просторових даних при вивченні політичних орієнтацій та електорального вибору населення України, які були б спрямовані не лише на конструювання макрорегіонів, а і на пошук взаємозв'язків між політичними орієнтаціями або електоральним вибором населення та місцем проживання всередині таких регіонів.

В основі багатьох досліджень зв'язку між політичними орієнтаціями та місцем проживання населення лежить поняття «регіональної ідентичності». При такому підході допускається існування певної регіональної ідентичності, яка може бути потужнішою, ніж, наприклад, національна чи етнічна, і впливати на ряд орієнтацій, установок та вподобань населення, яке проживає на цій території. У межах такого підходу часто використовують термін «регіональне голосування» [5]. Фактором, який впливає на електоральний вибір, тут є культурні особливості населення, які, за таким підходом, є різними у різних регіонах. Це питання зовнішньополітичних орієнтацій, мови, національних героїв. Такі регіональні ідентичності є продуктом історичного розвитку, поселенської, освітньої та вікової структур населення, що укоренились у звичках, способі життя, сприймання та пояснення індивідами дійсності, їх соціального й економічного становища [9, с. 32].

Інший підхід до ролі місця проживання у поясненні політичних орієнтацій та електорального вибору полягає у виділенні такого ключового фактору, як роль політичних еліт. Так, наприклад, Н. Ротар підкреслює необхідність врахування ролі регіональних еліт у процесі формування ідентичностей. Вона виділяє кілька складників політичного паттерну регіону: 1) основні способи реакції регіонального співтовариства на виклики навколишнього середовища; 2) історичні моделі взаємодії політичного співтовариства з навколишнім середовищем; 3) спосіб взаємодії еліт і населення з навколишнім світом політичного [3, с. 117]. Структурування електорального простору України за регіональними елітами як носіями регіональних ідентичностей дає підстави стверджувати про існування зародків осі територіальної диференціації суспільно-політичних (електоральних) переваг – «прозахідна/ проросійська» орієнтація [7, с. 122].

Ще одним підходом до використання просторових даних під час дослідження політичних орієнтацій населення України є конструювання опозиції «Центр-Периферія». Фактором, який впливає на різницю у голосуванні між містами та селами, деякі дослідники називають готовність населення до змін. Так, жителі міст легше засвоюють нові віяння та пристосовуються до змін. У політичних вподобаннях це може проявлятися, наприклад, у вищому рівні консерватизму серед жителів сіл порівняно з жителями міст [5, с. 58]. Окрім того, факторами, які впливають на результати голосування у межах такого підходу, можуть бути рівень життя та рівень освіти населення, щільність соціальних мереж, специфічні проблеми і потреби, які суттєво різняться для міського та сільського населення [1].

У соціологічній літературі регіон розглядається, перш за все, як простір певної соціальної структури, організації влади і культурних традицій, що дає підстави соціологам говорити про територіально диференційоване об'єднання людей [8, с. 94]. Так, О. Стегній у дослідженні регіональних політичних культур виділяє чотири типи: активно-демократичну, пасивно-демократичну, активно-недемократичну і пасивно-недемократичну культури [9, с. 34]. Ці типи він розглядає у межах чотирьох макрорегіонів: Центр, Захід, Схід і Південь. За результатами аналізу, проведеного О. Вишняком, виділено п'ять типів політичних регіонів України: Донбас та Крим, інші південно-східні області, перехідний регіон Північного Сходу та Кіровоградська область, Центральна Україна, Західна Україна [2]. Н. Погоріла пропонує дещо інший підхід до регіоналізації, а саме концепцію горизонтального (Захід-Схід) та вертикального (Північ-Південь) культурного поділу України [6].

Таким чином, у використанні просторових даних для пояснення політичних орієнтацій та електорального вибору українців прослідковується дві тенденції: поділ території України на кілька регіонів за їх географічним розташуванням та використання дихотомії «Центр-Периферія». У цій статті пропонується інший підхід до використання просторових даних, а саме розрізнення територіальних одиниць залежно від їх близькості/віддаленості від кордонів з іншими державами. Така змінна використовується дослідниками як фактор при вивченні різних соціальних установок та орієнтацій. Так, наприклад, у процесі вивчення ставлення населення США до будівництва стіни на кордоні з Мекси-

кою центральна гіпотеза дослідження стосується саме близькості місця проживання респондентів до кордону з цією країною [11]. Дж. Еванс із колегами розглядають міру близькості місця проживання респондента та місця проживання кандидата як фактор, який позитивно впливає на імовірність віддати голос на виборах за цього кандидата [10]. Л. Пейсахін та А. Розенас, досліджуючи вплив медіа на політичні орієнтації населення п'яти східних та північних областей України (Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської та Донецької), хоча і не розглядають близькості до кордону з іншою державою як окрему змінну, все ж фіксують зв'язок між якістю прийому російських телеканалів та голосуванням за проросійських кандидатів [12]. У цьому дослідженні таку змінну пропонується використати для того, щоб оцінити перспективи використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій українців не лише з метою виділення макрорегіонів, але і вивчення менших територіальних одиниць.

Мета статті – вивчити перспективи використання просторових даних у дослідженнях політичних орієнтацій населення України через ідентифікацію зв'язків між електоральним вибором та близькістю/віддаленістю місця проживання від кордону(ів) з іншими державами.

Виклад основного матеріалу. Змінною, яка є індикатором електорального вибору, обрані результати голосування населення України на парламентських виборах у 2012 та 2014 роках. Гіпотеза дослідження: міра близькості територій до кордону з іншою державою впливає на рівень підтримки політичних сил на цих територіях. Для аналізу такого впливу як кейсу відібрана Чернігівська область як така, що межує одразу з двома країнами (Білорусією та Росією). До того ж, таке дослідження продемонструє, що просторові дані можуть бути використані не лише для регіоналізації всієї країни, але і у межах менших територіальних одиниць, наприклад, однієї області.

Варто зазначити, що взаємозв'язок між електоральним вибором та місцем проживання аналізується на агрегованому, а не індивідуальному рівні. Одиницями аналізу у цьому дослідженні є виборчі дільниці Чернігівської області. Для кожної дільниці розраховано рівень підтримки партій, які на парламентських виборах (2012 та 2014 років) набрали більше 1%. Рівень підтримки – це частка голосів, яку на цій дільниці віддали за партію. Близькість або віддаленість від кордонів з іншими державами закована на рівні районів Чернігівської області. Так, усі виборчі дільниці розділені на три групи: дільниці, які входять до районів, що межують із Росією, дільниці, які входять до районів, що межують із Білорусією, та дільниці, які утворюють райони області, що не межують з іншими країнами. Відповідно, у масиві було створено дві бінарні змінні: наявність спільної межі району з Росією (1 – район межує, 0 – не межує) та наявність спільної межі району з Білорусією (кодування змінної аналогічне). Райони, що утворюють Чернігівську область, представлені у Таблиці 1.

Таблиця 1

Райони Чернігівської області	
Райони області, які мають спільний кордон із Білорусією	Городнянський р-н, Ріпкинський р-н, Чернігівський р-н
Райони області, які мають спільний кордон із Росією	Корюківський р-н, Новгород-Сіверський р-н, Семенівський р-н, Сновський р-н
Райони області, які не мають спільних кордонів з іншими державами	Бахмацький р-н, Бобровицький р-н, Борзнянський р-н, Варвинський р-н, Ічнянський р-н, Козелецький р-н, Коропський р-н, Куликівський р-н, Менський р-н, Ніжинський р-н, Носівський р-н, Прилуцький р-н, Сосницький р-н, Срібнянський р-н, Талалаївський р-н

Як було зазначено вище, даними для аналізу виступають результати голосування населення Чернігівської області на парламентських виборах 2012 та 2014 років. Ці два періоди розділяють події, які суттєво вплинули на суспільно-політичну ситуацію в Україні (це і Революція Гідності, і військовий конфлікт на сході України), відповідно, зміна контексту могла вплинути, у тому числі, на характер взаємозв'язків між електоральним вибором та місцем проживання. Тому важливо простежити ці взаємозв'язки в обох періодах і перевірити, чи будуть відбиватись виявлені зв'язки на цих результатах голосування за різні роки.

Для того щоб оцінити вплив наближеності до кордону з іншою державою на результати голосування, пропонується побудувати кілька рівнянь лінійної регресії: вплив на результати голосування за кожну з партій оцінюється окремо, тому для кожної партії будується окреме регресійне рівняння. Кожен рік аналізується окремо. Результати регресійного аналізу на основі результатів голосування на виборах 2012 року подані у Таблиці 2.

**Результати регресійного аналізу на основі даних щодо голосування населення
Чернігівської області на парламентських виборах 2012 року**

	Константа	Наявність спільного кордону з Білорусією	Наявність спільного кордону з Росією	R-квадрат
Комуністична партія України	,108**	,054**	,154**	,435
Партія Н. Королевської «Україна – Вперед!»	,014**	,009**	-,002*	,111
ВО «Свобода»	,047**	-,004	-,032**	,075
«Наша Україна»	,013**	-,001	-,002	,004
«УДАР Віталія Кличка»	,093**	,031**	7,376E-05	,068
ВО «Батьківщина»	,326**	-,036**	-,167**	,247
Партія регіонів	,204**	,040**	,127**	,165
Радикальна Партія О. Ляшка	,157**	-,098**	-,078**	,187

** Коефіцієнти значущі на рівні 0,01

* Коефіцієнти значущі на рівні 0,05

Інтерпретація результатів здійснюється окремо по кожній партії. У такій моделі ми не можемо розраховувати на високий відсоток поясненої дисперсії, оскільки як коефіцієнти регресії ми маємо дві бінарні змінні. Але у такій моделі повністю відсутня можливість кореляції між незалежними змінними, що полегшує інтерпретацію і коефіцієнтів регресії, і значення константи. Розглянемо рівняння регресії та його інтерпретацію на прикладі однієї з партій. Так, наприклад, модель, яка пояснює вплив близькості місця проживання населення Чернігівської області до кордонів інших держав на рівень підтримки Комуністичної партії, може бути проінтерпретована наступним чином. Константа означає, що у районах Чернігівської області, які не межують з іншими державами, частка КПУ становить 10%. На територіях, які межують із Білорусією, рівень підтримки зростає на 5%, а на територіях, які межують із Росією, частка зростає на 15%.

Відповідно, на основі даних регресійних рівнянь, можна дійти висновку, що на парламентських виборах 2012 можна виділити партії, на рівень підтримки яких позитивно впливає близькість місця проживання населення до кордонів з іншими державами (Комуністична партія та Партія регіонів), та партії, на рівень підтримки яких аналогічні змінні впливають негативно («Батьківщина» та Радикальна партія). Стосовно інших політичних сил низький відсоток поясненої дисперсії та незначущість одного з коефіцієнтів не дають змоги дійти висновку щодо впливу близькості кордонів. При цьому, незважаючи на те, що сила впливу близькості кордонів із Білорусією та Росією відрізняється (вплив близькості до кордону з Росією для більшості проаналізованих політичних сил є вищим), напрям впливу в кожному випадку є однаковим.

Перелік партій, які брали участь у виборах 2014 року, суттєво відрізняється від 2012 року. Але оскільки метою дослідження є не порівняння динаміки по окремо взятих партіях, а фіксація впливу близькості місця проживання до кордону, то зміна списку учасників виборів не створює труднощів для дослідження, а, навпаки, дає змогу простежити вплив предикторів у різному контексті та з різними списками партій. Результати регресійного аналізу для партій, які набрали більше 1% на парламентських виборах 2014 року, подані у Таблиці 3.

Так само, як і при аналізі результатів даних 2012 року, близькість до кордону з іншою державою виступає значущим предиктором для рівня підтримки більшості партій. Також, як і на попередньому етапі аналізу, можна виділити партії, на рівень підтримки яких позитивно впливає близькість місця проживання населення до кордонів з іншими державами («Опозиційний блок», «Сильна Україна», Комуністична партія, «Блок Петра Порошенка») та партії, на рівень підтримки яких аналогічні змінні впливають негативно (Радикальна партія, «Народний Фронт», «Заступ» та «Громадянська позиція»).

Висновки. Доведено існування значущого зв'язку між електоральним вибором та близькістю/віддаленістю місця проживання до кордонів з іншими державами, що дає підстави говорити про перспективи використання просторових даних у процесі вивчення політичних орієнтацій населення України. На основі голосування на парламентських виборах в одній з областей показано, що поділ України на чотири регіони або ж модель «Центр-Периферія» не вичерпують потенціал просторових даних. Можна простежити, як близькість до кордону з певною країною або відсутність кордонів з іншими країнами пов'язана зі стратегією голосування на цій території. У результаті на основі даних по Чернігівській області, яка межує з двома країнами одночасно, можна виокремити партії, підтримка яких є вищою у прикордонних районах області, і партії, підтримка яких є вищою у районах, віддалених від кордонів.

**Результати регресійного аналізу на основі даних щодо голосування населення
Чернігівської області на парламентських виборах 2014 року**

	Константа	Наявність спільного кордону з Білорусією	Наявність спільного кордону з Росією	R-квадрат
Радикальна Партія О. Ляшка	,212**	-,050**	-,087**	,152
«Опозиційний блок»	,026**	,027**	,036**	,263
«Народний Фронт»	,195**	-,035**	-,054**	,070
«Всеукраїнське аграрне об'єднання «ЗАСТУП»	,099**	-,059**	-,019*	,110
ВО «Свобода»	,034**	,002	-,016**	,067
Комуністична партія України	,022**	,023**	,043**	,244
«Об'єднання «Самопоміч»	,050**	,015**	-,014**	,049
«Правий сектор»	,006**	,003**	-,002*	,041
«Блок Петра Порошенка»	,181**	,053**	,048**	,134
«Сильна Україна»	,027**	,006*	,050**	,193
ВО «Батьківщина»	,090**	-,004	-,004	,002
«Громадянська позиція»	,026**	,015**	-,004*	,122

** Коефіцієнти значущі на рівні 0,01

* Коефіцієнти значущі на рівні 0,05

Ці результати, окрім обґрунтування можливості використання просторових даних у моделях електорального вибору в українських дослідженнях, можна також використати з метою змістовної інтерпретації. Як було зазначено вище, простежується відмінність між районами, які межують з іншими державами, та такими, що не межують. Окрім того, простежуються деякі відмінності між впливом близькості до кордонів Білорусії та Росії. Хоча напрям впливу цих змінних практично всюди є однаковим, сила їх впливу на рівень підтримки політичних сил дещо відрізняється. Так, є партії, де близькість до кордону з Росією має сильніший вплив (наприклад, Партія регіонів та КПУ у 2012 році або «Сильна Україна» та Радикальна партія у 2014 році), але також є партії, на рівень підтримки яких сильніший вплив має близькість району до кордонів із Білорусією (наприклад, «Громадянська позиція» та «Заступ» у 2014 році). Інтерпретуючи отримані результати, ми не можемо стверджувати, що саме місце проживання безпосередньо впливає на результати голосування. Вплив відбувається за рахунок певного контексту, який пов'язаний із конкретною територією. Можна зробити припущення щодо причин існування такого взаємозв'язку: чим ближче певна територія, наприклад, район області, знаходиться до кордону з певною державою, тим інтенсивнішим є культурний обмін між населенням цієї території та населенням іншої держави. Це і комунікація між населенням, і спільні канали отримання інформації, використання одних і тих самих засобів масової комунікації (наприклад, перегляд одних і тих самих телевізійних каналів). Це відкриває перспективи для подальших досліджень відмінностей у соціально-культурному обміні, який відбувається між населенням України та населенням цих держав, адже представлені результати аналізу дають підстави припустити неоднаковий вплив близькості до кордонів цих держав не лише на електоральний вибір населення України, але і на низку інших соціальних установок та орієнтацій.

Література:

1. Ваньков В. Поселенческая структура в электоральном поведении. *Полис. Политические исследования*, 2003. № 6. С. 88–103.
2. Вишняк О. Політична типологія регіонів України : динаміка та фактори змін. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*. 2008. С. 331–342.
3. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття : монографія / ред. А. Круглашова, М. Токаря; ред. колег.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; відп. за вип. М. Токар; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
4. Куценко Є. Феномен виборчих аксіотехнологій: сутність і практики застосування в електоральних кампаніях в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*, 2014. № 2. С. 287–305.

5. Кучуран А. Соціальне структурування та процеси регіоналізації: концептуальний підхід. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. № 2. С. 55–62.
6. Погоріла Н.Б. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури. *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. 2004. С. 63–81.
7. Сірий Є. Специфіка наукових підходів до визначення регіональної структури України як умови соціологічного дослідження соціальної напруженості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2017. № 3-4. С. 118–124.
8. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. № 3. С. 94–122.
9. Стегний О. Типи політичної культури регіональних спільнот України. *Вісник Львівського університету*. 2008. № 2. С. 32–56.
10. Evans J., Arzheimer K., Campbell R., Cowley P. Candidate localness and voter choice in the 2015 General Election in England. *Political Geography*. 2017. № 59. P. 61–71.
11. Gravelle T. Politics, Time, Space, and Attitudes toward US–Mexico Border Security. *Political Geography*. 2018. № 65. P. 107–116.
12. Peisakhin L., Rozenas A. Electoral Effects of Biased Media: Russian Television in Ukraine. *American journal of political science*. 2018. № 62. P. 535–550.

ДО ПИТАННЯ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТОВНИХ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Черній П. Д.,

*аспірант кафедри методології і методів соціологічних досліджень
факультет соціології*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У моделюванні соціально-економічних систем традиційним є використання різних теоретичних підходів і, відповідно, різних змістовних моделей процесів і явищ. Цю особливість необхідно враховувати у процесі створення формальних моделей (формалізації). У статті розглянуто цілі досліджень із використанням комп'ютерної реалізації формальних моделей та проаналізовано етапи досліджень із використанням формальних моделей, описано способи застосування плюралістичного підходу під час формалізації змістовних моделей.

При моделировании социально-экономических систем традиционным является использование разных теоретических подходов и, соответственно, разных содержательных моделей процессов и явлений. Эту особенность необходимо учитывать при создании формальных моделей (формализации). В статье рассмотрены цели исследований с использованием компьютерной реализации формальных моделей и проанализированы этапы исследований с использованием формальных моделей, описаны способы применения плюралистического подхода при формализации содержательных моделей.

Creating formal models of socio-economic systems (formalization) can use different theoretical approaches and different conceptual models of processes and phenomena. The article analyzes the goals of researches with use of computer models and the generalized algorithm of creating formal models, defines 2 options for using pluralistic approach.

Ключові слова: моделювання соціально-економічних систем, формалізація, плюралістичний підхід.

Постановка проблеми. Розвиток і активне застосування інформаційних технологій у повсякденному житті відкриває доступ до інформації, яка раніше була майже недосяжною для дослідників у таких масштабах. Автоматизований аналіз текстів, аудіо і відео, технічна змога відстежувати щоденні дії індивіда, пов'язані з мобільним зв'язком, фінансовими транзакціями, пошуковими запитами в мережі Інтернет та соціальними мережами якісно змінили можливості збору і аналізу даних. Ця ситуація стимулює підвищений інтерес до моделювання і моделей, які дають змогу інтерпретувати і використовувати для прийняття рішень доступні дані.

Рівень розвитку інструментів моделювання та підходів до створення моделей соціальних і соціально-економічних систем дає дослідникам багато можливостей для проведення досліджень із використанням моделювання і перевірки гіпотез із використанням емпіричних даних. Проте створення універсальних моделей, які можна використовувати для дослідження властивостей соціальних процесів, вимагає узгодження теоретичних гіпотез та перевірки обґрунтованості припущень про властивості об'єкта моделювання, а такі перевірки не завжди є можливими через властивості соціальних та соціально-економічних процесів та даних, які їх описують.

Огляд властивостей соціальних та соціально-економічних процесів, які ускладнюють перевірку гіпотез за допомогою емпіричних даних, можна знайти в роботах Дж. Епстайна [1], А.О. Давидова [2], Д.Ю. Каталевського [3], В.І. Паніотто [4] та інших. Відомі теоретичні роботи, які мали на меті систематизацію інструментів та підходів, Ю.М. Плотинського [5], А.О. Давидова, Н. Гілберта та К.Г. Тросіча [6] та інших, але суттєві відмінності у теоретичних підходах, які застосовуються у соціальних науках, роблять обґрунтування універсальності системи складним теоретичним завданням. Ґрунтовний розгляд особливостей застосування математичного моделювання в соціальних науках можна знайти у роботі М. Вартофського [7]. Проте більшість дослідників обмежується представленням певного підходу до моделювання, оглядом і аналізом моделей та рекомендаціями щодо застосування тих чи інших інструментів моделювання для вирішення конкретних задач.

Крім того, порівняння та узгодження моделей соціально-економічних процесів між собою ускладнене не лише теоретичними відмінностями підходів і особливостями об'єкта моделювання. Рівень статистичного шуму (неусувної похибки вимірювань) і ситуації невизначеності в інтерпретації даних під час перевірки моделей роблять обґрунтованим застосування плюралістичного підходу – використання кількох моделей одночасно і незалежно одна від одної з подальшим аналізом ефективності і надійності кожної з них [8].

Розглядаючи процес створення та налаштування формальних моделей як дослідження гіпотез про об'єкт моделювання, ми можемо виявляти «білі плями» в теоретичному знанні, порівнювати результати застосування різних моделей на основі одних і тих самих емпіричних даних та, у певних випадках, робити висновки про властивості об'єкта моделювання, які є важливими для відтворення певного явища.

Мета статті – розглянути процес формалізації змістовної моделі як дослідження з використанням різних гіпотез про об'єкт моделювання та проаналізувати можливості застосування плюралістичного підходу у комп'ютерних моделях.

Виклад основного матеріалу.

Моделювання як інструмент досліджень

Одна з особливостей терміна «модель» – його багатозначність, яка робить неоднозначним термін «моделювання» – процес створення моделі. Більшість вчених погодяться з тим, що модель – це аналог об'єкта дослідження, вивчаючи властивості якого, можна зробити висновки щодо властивостей самого об'єкта. Відповідно, моделювання – це процес створення такого аналога за допомогою певних інструментів. Такими інструментами є, наприклад, агентне моделювання, стохастичне моделювання, математичне моделювання та ін.

Проте, коли йдеться не тільки про створення аналога, але і про дослідження реальних процесів за допомогою моделі, порівняння різних підходів і пошуку найбільш оптимального методу вирішення конкретного завдання, виникає інший погляд на поняття «модель». Порівнюючи різні методи моделювання, ми розглядаємо модель як «сукупність наукових гіпотез про будову [об'єкта], які дозволяють не лише правильно описати те, що вже відомо з приводу цього предмета, але і виявити нові, ще не відкриті наукою факти» [9, с. 165]. У такому разі створення моделі включає роботу з гіпотезами: вибір, узгодження гіпотез, перевірку та ін.

Автор цього визначення В.М. Глушков називав таке моделювання інформаційним, підкреслюючи, що йдеться і про інформацію щодо об'єкта дослідження, і про правила перетворення цієї інформації задля отримання нових знань.

Наш сучасник Дж. Епстайн, говорячи про цілі створення моделей, зауважує, що за кожним питанням і твердженням стоїть певний набір припущень і гіпотез, які також можна назвати моделями. Як наслідок, він виділяє явні і приховані моделі: «Я можу описати мою модель так, що її можна буде перевірити і налаштувати за допомогою даних <...> в явних моделях припущення описані в деталях і ми можемо розглядати саме те, що є наслідком цих припущень <...> так Ви дозволяєте іншим відтворювати ваші результати» [1].

Таким чином, розглядаючи модель не тільки як аналог об'єкта дослідження, але й як набір гіпотез про властивості об'єкта, ми розширюємо можливості застосування наших моделей: уможливуємо створення аналога за допомогою різних інструментів і порівняння ефективності цих інструментів між собою, даємо змогу фахівцям з інших сфер використовувати, розвивати і доповнювати наші моделі тощо. Цю властивість моделей – бути універсальним інструментом спілкування для фахівців із різних сфер – виділяла в роботах більшість фахівців в області моделювання, зокрема Р. Шенон [10], В.І. Паніотто, Д. Хелбінг, А.П. Михайлов [11] та інші. Створення моделі як інструменту для взаємодії фахівців різних сфер є однією з цілей моделювання.

У рамках цієї статті погляд на моделі як на набір гіпотез про будову об'єкта є суттєвим. Порівнювати моделі, використовуючи плюралістичний підхід, можна з метою оцінки надійності та зручності інструментів моделювання (наприклад, порівнюючи агентне та стохастичне моделювання), а також із метою порівняння властивостей наборів гіпотез про об'єкт моделювання. Такий поділ є досить умовним, бо кожен інструмент моделювання також використовує певні припущення про об'єкт моделювання. Але дослідження властивостей наборів гіпотез про об'єкт та наслідків вибору певного набору для результатів моделювання може бути корисним не лише з практичної, а і з теоретичної точки зору. Таким чином, застосування плюралістичного підходу дає змогу не лише порівнювати інструменти моделювання, але й аналізувати взаємодію різних теоретичних поглядів на об'єкт дослідження. Обидва ці способи застосування плюралістичного підходу є важливими і, як буде показано далі, можуть застосовуватись незалежно один від одного.

Види моделей та підходи до їх створення

Коли йдеться про різні моделі, найбільш очевидним є поділ моделей на змістовні і формальні. Змістовна модель є описом системи і деяких її властивостей (елементи системи і зв'язку між ними,

взаємодії з середовищем, причинно-наслідкові зв'язки та ін.), вона може бути сформульована у вигляді схем або описів. Зокрема, концептуальні моделі – це змістовні моделі, сформульовані в термінах певної предметної галузі.

Формальна модель – це повний і однозначний опис всіх елементів системи, видів зв'язку і правил взаємодії між ними, а також припущень про властивості елементів і їх взаємодій. Такий опис може бути реалізовано за допомогою схем і математичних рівнянь і представлено у вигляді комп'ютерної програми або за допомогою звичайного опису. Обов'язковими для формальних моделей є повнота, коректність і однозначність формулювань. Процес побудови формальної моделі на основі змістовної називають *формалізацією змістовної моделі*.

Незважаючи на те, що змістовна і формальна моделі тісно пов'язані між собою, на практиці моделювання соціально-економічних систем часто зустрічається невідповідність між ними. Однією з причин такої ситуації є невідповідність цілей створення змістовної і формальної моделей. Так, метою створення змістовної моделі є опис і пояснення явища, а формальні моделі часто створюються з метою прогнозування та аналізу даних, тому під час їх створення можливі доповнення або спрощення змістовної моделі, які враховують особливості наявних емпіричних даних.

Крім того, аналіз емпіричних даних у процесі створення формальних моделей соціально-економічних систем є досить складним завданням. Дж. Епстайн [1] зазначив про створення моделей в соціальних науках: «Зібрати багато даних, а потім виявляти залежності між ними може бути продуктивно, але цей підхід не завжди є правилом в науці, де теорія передуює збору даних». Часто трапляються ситуації відсутності аналогічного набору даних для порівняння результатів моделювання, неповнота даних та складність доступу до них через етичні питання тощо. Ці особливості роблять вибір однозначного формального опису системи складним завданням. Тому для багатьох соціальних та соціально-економічних процесів незалежно одна від одної використовуються різні формальні моделі.

Описуючи різні підходи до моделювання складних систем, Д. Хелбінг порівнює моделі з картами місцевості і розглядає їх як змогу зорієнтуватися в деякому контексті: «Ми не хочемо бачити кожну деталь (наприклад, кожне дерево) на карті, швидше ми чекаємо, що карта покаже ті факти, в яких ми зацікавлені. І в залежності від мети є абсолютно різні карти» [8, с. 6].

Є різні класифікації моделей: відповідно до процесів, які моделюються, за інструментами створення моделей, завданнями, які вирішують із використанням цих моделей тощо. Зокрема, для порівняння властивостей наборів гіпотез про об'єкт дослідження корисною є класифікація підходів до створення моделей, наведена Д. Хелбінгом [8, с. 8]. Автор описав 4 підходи, які також можна розглядати як класифікацію моделей соціально-економічних процесів:

- *фізикалістичний* підхід, який також називають «моделі з нульовим інтелектом», – це використання спрощеної моделі індивіда, який діє в контексті, де його свідомість і пізнавальні здібності не мають суттєвого впливу на поведінку. Відповідно, дії індивіда прості і однозначно визначені контекстом у момент взаємодії з середовищем;
- *економічний* підхід базується на припущенні, що індивід – «ідеальний егоїст», який вибирає з усіх можливих варіантів своєї поведінки оптимальний за певним формальним критерієм. Прикладами таких критеріїв є мінімізація витрат часу або грошей, максимізація корисності тощо;
- *психологічний* підхід враховує різні ірраціональні і локально діючі фактори, які впливають на прийняття рішень. Цей підхід спирається на результати досліджень соціальних психологів, напрацювання когнітивної психології, нейронаук, поведінкової економіки та ін.;
- *соціологічний* підхід використовує гіпотези про поведінку людей, які враховують вплив соціальних зв'язків на прийняття рішень, і, на противагу економічному підходу, припускає можливу мінливість поведінки, вимагаючи лише часткової оптимізації у виборі одного варіанту серед можливих.

Залежно від задач у процесі створення моделей соціальних та соціально-економічних систем можливе застосування різних підходів. Прийнято вважати, що фізикалістичний підхід краще підходить для вивчення критичних станів системи, а решта – для дослідження простору варіантів між ними. Проте іноді допустиме застосування кількох змістовних моделей одночасно – для аналізу різних аспектів процесу.

Дослідження з використанням імітаційного моделювання

Здебільшого моделі соціальних та соціально-економічних процесів є багатопараметричними, тому для дослідження використовують *комп'ютерні моделі* – аналог об'єкта дослідження, створений за допомогою комп'ютерних програм або у відповідному програмному середовищі.

Для коректного вживання термінів важливо розуміти, що комп'ютерна модель є лише способом реалізації формальної моделі – повного та однозначного опису об'єкта дослідження з формальним визначенням всіх взаємозв'язків між значеннями параметрів моделі. Відповідно, комп'ютерна модель не є ані об'єктом дослідження, ані інструментом – це лише спосіб втілення формальної моделі з метою проведення експериментів над нею.

Комп'ютерні моделі соціально-економічних процесів традиційно використовуються для експериментів із метою перевірки гіпотез про властивості процесу. Найбільш поширене застосування комп'ютерних моделей у прогнозуванні та управлінні – допомога особам, які приймають рішення. За допомогою спеціально створених програмних комплексів автоматизується аналіз даних, оцінка ризиків та пропонуються найбільш оптимальні способи налаштування параметрів для керування перебігом процесу.

Застосування комп'ютерних моделей у дослідницьких цілях є менш поширеним, ніж автоматизований аналіз даних, але є так само важливим. Використання комп'ютерного моделювання дає змогу визначити, за яких умов обраний набір гіпотез відтворює поведінку об'єкта дослідження, з достатньою точністю. У випадку моделювання соціально-економічних процесів такими умовами є властивості емпіричних даних, на основі яких здійснюється моделювання, та властивості самого об'єкта дослідження, які вважаються значущими, а тому не підлягають спрощенню.

У випадках, коли необхідно відтворити взаємодію кількісних та якісних властивостей об'єкта у режимі реального часу, застосовують *імітаційне моделювання* – послідовну зміну станів комп'ютерної моделі об'єкта за допомогою певних правил (множину правил, що визначають майбутній стан системи на підставі поточного, називають імітаційною моделлю [12, с. 34]).

Дослідження властивостей процесів або явищ за допомогою формальних моделей здійснюється переважно з використанням теоретичного аналізу, обчислювального експерименту та поєднанням цих підходів.

Практичними завданнями у процесі створення формальних моделей соціально-економічних систем можуть бути:

- створення аналогу об'єкта дослідження для проведення експериментів із використанням різних емпіричних даних (наприклад, із метою прогнозування поведінки системи чи аналізу ризиків);
- аналіз діапазонів можливих значень параметрів системи;
- дослідження взаємозв'язків між параметрами системи.

Теоретичною задачею може бути:

- дослідження властивостей набору гіпотез, які описують об'єкт моделювання;
- виявлення нових раніше не досліджених властивостей об'єкта моделювання;
- перевірка сумісності гіпотез тощо.

Результатом моделювання може бути виявлення «білих плям» і аналогій у системі знань, постановка нових [наукових] питань, перевірка наявних теорій у питаннях сумісності і відповідності емпіричним даним тощо. Крім того, коректна формалізація змістовної моделі та проведення обчислювального експерименту з подальшим аналізом даних може призвести до виявлення параметрів процесу, які раніше не були виявлені за допомогою інших методів. Виявлення таких параметрів та уточнення «карти станів» системи також є важливим завданням.

Як приклад розглянемо одне з основних призначень моделювання – прогнозування. Узагальнено прогноз – це «визначення наслідків того, що у системі, при певних умовах, є очікувана поведінка» [8, с. 6]. Тобто «прогноз» – це результат аналізу емпіричних даних і наявної «карти» можливих станів системи. Тому достовірність прогнозу значно залежить від відповідності уявлень експертів про можливу поведінку реальної системи реальній поведінці системи в даних умовах, а також від якості наявних даних.

Окрім інформаційно-описової функції для фахівців із різних предметних областей, аналізу ситуації та прогнозування, моделі процесів і явищ використовуються для поліпшення якості вимірювань – вони можуть направляти збір даних, застосовуватися для відновлення неіснуючих даних і «прив'язки» результатів вимірювань до правдоподібних діапазонів.

Процес створення комп'ютерної реалізації формальних моделей

Залежно від мети створення моделі і об'єкта моделювання може бути обраний як один із 4 підходів до створення моделей, так і їх спільне використання. Розглянемо процес створення комп'ютерної моделі соціально-економічної системи як дослідження з використанням різних гіпотез про об'єкт моделювання. В таблиці 1 представлено послідовність етапів та описаний результат кожного етапу дослідження. Ця таблиця є результатом узагальнення рекомендацій [3–6; 10–13] та уточнення змісту етапів у консультаціях із практиками математичного моделювання та створення комп'ютерних моделей¹.

Як зазначалось вище, якість формальної моделі залежить від теоретичних уявлень про об'єкт дослідження, властивостей наявних емпіричних даних та обраного формального опису всіх елементів системи та правил їх взаємодії. Узгодження цих елементів може відбуватись послідовно або як ітераційний процес – із поверненням на попередні етапи, якщо результат не задовольняє дослідника.

¹ Автор висловлює подяку колективу відділу фізичного та математичного моделювання Інституту телекомунікацій та глобального інформаційного простору Національної академії наук України за консультації та допомогу в підготовці матеріалу.

Етапи дослідження з використанням комп'ютерної моделі соціально-економічної системи

Зміст етапу дослідження	Результат етапу
1. Визначення мети дослідження: формулювання проблеми, виявлення об'єкта і предмета дослідження (з урахуванням мети моделювання)	Сформульовані мета дослідження і попередній список завдань
2. Попередній системний аналіз об'єкта дослідження: 2.1 визначення меж системи, відділення від зовнішнього середовища; 2.2 складання списку елементів системи (підсистем, факторів, змінних і т.д.); 2.3 розкриття суті і цілісності системи; 2.4 аналіз взаємозв'язків елементів системи; 2.5 побудова структури системи; 2.6 встановлення функцій системи і її підсистем; 2.7 узгодження цілей системи і її підсистем; 2.8 уточнення меж системи і кожної підсистеми; 2.9 аналіз явищ емерджентності (системних ефектів).	Побудова змістовних моделей системи, опис структури системи і підсистем
3. Теоретичний аналіз змістовної моделі системи: • визначення постулатів, аксіом і припущень; • уточнення й інтерпретація основних понять; • аналіз можливостей спрощення змістовної моделі з урахуванням мети моделювання; • аналіз можливостей збору емпіричних даних для верифікації моделі.	Побудова логічно пов'язаного набору робочих гіпотез для досліджуваного процесу
4. Аналіз емпіричних даних для створення математичної моделі: 4.1 вибір емпіричних даних для створення формальної моделі; 4.2 аналіз всіх параметрів процесу, аналіз розмірностей та зведення до безрозмірного вигляду (з використанням теорії розмірностей), виділення домінуючих факторів.	Уточнений набір масштабних характеристик, домінуючих факторів і робочих гіпотез дослідження з урахуванням властивостей емпіричних даних
5. Математична формалізація системи, процесу або явища: 5.1 вибір базових моделей для елементів: • математичні аксіоми; • математичні постулати; • математичні припущення; 5.2 схематизація і постановка математичної задачі (диференціальні рівняння, граfi, інтегральні рівняння, теорія ймовірностей та ін.); 5.3 спрощення побудованої математичної моделі з урахуванням мети моделювання, використанням властивості емпіричних даних, можливих спрощень змістовної моделі і постулатів.	Постановка математичної задачі (одна або кілька формальних математичних моделей)
6. Аналіз математичної задачі: визначення методів розв'язання, дослідження можливого впливу значень параметрів на поведінку системи (sensitivity analysis [6, с. 19]) та ін.	Математичний опис і алгоритмізація методу розв'язання задачі
7. Побудова комп'ютерної реалізації математичної моделі • програмування алгоритмів обчислень із метою обробки даних і моделювання поведінки системи • створення інтерфейсу (для діалогу з користувачем і візуалізації даних).	Комп'ютерна реалізація моделі
8. Тестування моделі на адекватність і коректність (verification [6, с. 19]) 8.1 налаштування параметрів; 8.2 перевірка коректності цифрових даних; 8.3 верифікація (validation [6, с. 19]) моделі (проведення обчислювальних експериментів на моделі і зіставлення результатів із результатами реальних емпіричних досліджень).	Налаштована на конкретні дані комп'ютерна реалізація моделі, інформація про її властивості
9. Розробка плану проведення комп'ютерного моделювання	Набір вихідних даних для певного обчислювального експерименту
10. Проведення системного обчислювального експерименту	Набір результуючих даних обчислювального експерименту
11. Аналіз результатів моделювання, інтерпретація отриманих даних	Адаптоване (графічне, табличне та ін.) відображення результуючих даних
12. Інтерпретація результатів дослідження та формулювання висновків	Результат порівняльного аналізу модельних і реальних даних

У разі задовільних результатів, отриманих за допомогою математичного моделювання, створена модель рекомендується для подальшого використання в дослідженні аналогічних процесів, явищ або систем. Цей алгоритм може також застосовуватися задля створення спрощених математичних моделей, обмежуючись етапами 1–6.

Використання плюралістичного підходу передбачає вибір кількох моделей, які будуть застосовуватись незалежно одна від одної. В цьому разі модель – це набір гіпотез про об'єкт моделювання, які можуть застосовуватись у рамках спільного програмного середовища (комп'ютерної моделі). Проаналізуємо етапи, описані в таблиці 1, з метою визначення можливостей застосування плюралістичного підходу.

Етап 1 є обов'язковим для початку будь-якого дослідження, але він не стосується вибору гіпотез про об'єкт моделювання. Етапи 2 і 3 стосуються опису й аналізу змістовної моделі об'єкта моделювання і, очевидно, при виборі постулатів можливе формулювання незалежних наборів гіпотез про об'єкт моделювання. Причиною застосування кількох наборів гіпотез може бути застосування різних підходів до моделювання, застосування різних спрощень системи тощо.

Під час коректної процедури формалізації етап 4 є однозначним і сприяє врахуванню властивостей наявних емпіричних даних в усіх наборах гіпотез про об'єкт моделювання. Етапи 5 та 6 є роботою з математичною формалізацією змістовних моделей. У рамках цих етапів можливий вибір кількох варіантів формалізації елементів системи і, відповідно, застосування плюралістичного підходу на рівні формального опису. Етапи 7–12 стосуються створення та налаштування комп'ютерної моделі, а також здійснення дослідження з її застосуванням. Вони використовують наявні гіпотези про об'єкт і не доповнюють їх.

Таким чином, плюралістичний підхід може застосовуватися як на етапі вибору і опису змістовної моделі (етапи 2–3), так і на етапі постановки математичної задачі (етап 5). Очевидно, що під час використання різних змістовних моделей, відповідні формальні моделі будуть різними. Важливо також розуміти, що у процесі формалізації однієї змістовної моделі можливі різні варіанти спрощень, що може бути причиною використання різних формалізацій однієї змістовної моделі.

Висновки. Розглядаючи створення спрощеної математичної моделі або комп'ютерної моделі як дослідження гіпотез про об'єкт моделювання, ми можемо перевіряти сумісність теорій та виявляти «білі плями» в теоретичному знанні. Дослідження властивостей соціально-економічних систем за допомогою формального моделювання дає змогу виявляти, які властивості елементів системи та зв'язків між ними є важливими для відтворення певного явища.

Ефективність застосування формальної моделі суттєво залежить від емпіричних даних, які використовуються для її налаштування і перевірки гіпотез, а також від кваліфікації фахівця з формального моделювання. Тому доцільність застосування плюралістичного підходу (кількох моделей незалежно одна від одної) може бути обґрунтованою як у рамках конкретного дослідження, так і з теоретичної точки зору.

У загальному випадку у процесі створення формальної моделі виявлено 2 варіанти застосування плюралістичного підходу: використання кількох змістовних моделей і використання різних формалізацій однієї змістовної моделі. Ці варіанти можуть використовуватись незалежно один від одного в рамках однієї комп'ютерної реалізації формальної (математичної) моделі.

Метою застосування плюралістичного підходу може бути:

- комплексний аналіз явища, який враховує різні фактори впливу або різні властивості об'єкта моделювання (різні підходи);
- порівняння надійності та ефективності моделей між собою;
- спрощення аналізу та обчислень завдяки використанню кількох моделей;
- виявлення значимих для відтворення певного процесу або явища властивостей формального опису тощо.

Література:

1. Epstein J.M. Why model? *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*. 2008. № 12. URL: <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/11/4/12.html>
2. Давыдов А.А. Системная социология : монография. 2-е изд. Москва : ЛКИ, 2008. 192 с.
3. Каталевський Д.Ю Основи імітаційного моделювання і системного аналізу в управлінні : навчальний посібник. Москва : Вид-во Московського університету, 2011. 304 с.
4. Досвід моделювання соціальних процесів (питання методології та методики побудови моделей) : монографія / за ред. В.І. Паніотто. Київ : Наукова думка, 1989. 200 с.
5. Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов : учебное пособие для высших учебных заведений. 2-е изд. Москва : Логос, 2001. 296 с.

6. Nigel Gilbert, Klaus G. Troitzsch Simulation for the social scientist. Open University Press, 2005. 308 p.
7. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание / пер. с англ. общ. ред. и послесл. И.Б. Новика и В.Н. Садовского. Москва : Прогресс, 1988. 507 с.
8. Helbing D. Pluralistic modeling of complex systems. *Cornell University Library (physics.soc-ph)*. 2010. 16 Jul. URL: <http://arxiv.org/abs/1007.2818>.
9. Глушков В.М. Гносеологічна природа інформаційного моделювання. *Кібернетика, обчислювальна техніка, інформатика. Вибрані праці*. Київ : Наукова Думка, 1990. Т. 3. С. 165–170.
10. Shannon R.E. Introduction to the Art and Science of Simulation. Proceedings of the 1998 Winter Simulation Conference, 1998. P. 7–14.
11. Михайлов А.П., Петров А.П. Поведенческие гипотезы и математическое моделирование в гуманитарных науках. *Математическое моделирование*. 2011. Т. 23 (№ 6). С. 18–32.
12. Горбулін В.П., Додонов О.Г., Ланде Д.В. Інформаційні операції та безпека суспільства: монографія. Київ : Інтертехнологія, 2009. 164 с.
13. Довгий С.О., Бідюк П.І., Трофимчук О.М., Савенков О.І. Методи прогнозування в системах підтримки прийняття рішень. Київ : Азимут-Україна, 2011. 606 с.

ANALYSIS OF THE VALUE SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE INFLUENCE OF THE IDEOLOGY OF NEOLIBERALISM: THEORETICAL CONCEPTUALISATION

Cherniak K. V.,
Master of the Department of Political Sociology
V. N. Karazin Kharkiv National University

The article is presented the analysis of the ideology of neoliberalism from the perspective of the investigation of its influence on the value system. Particularly, theory and history of neoliberalism are considered and cross-cultural studies of value systems are analyzed. On this basis the author model of the value system for the investigation of the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism is formulated and tested.

У статті представлений аналіз ідеології неолібералізму з перспективи вивчення її впливу на систему цінностей. Зокрема, розглянуто теорію та історію неолібералізму, проаналізовано крос-культурні дослідження системи цінностей та на цій базі сформовано та перевірено авторську модель системи цінностей із метою вивчення системи цінностей у контексті впливу ідеології неолібералізму.

В статті представлений аналіз ідеології неолібералізму з перспективи вивчення її впливу на систему цінностей. В частині, розглянуто теорію та історію неолібералізму, проаналізовані крос-культурні дослідження системи цінностей та на цій базі сформована та перевірена авторська модель системи цінностей для вивчення системи цінностей в контексті впливу ідеології неолібералізму.

Key words: neoliberalism, ideology, value system, cross-cultural studies.

Today neoliberalism is one of the most expanded and discussed ideologies, but at the same time – one of the least investigated ones. From the very beginning of its development both its proponents and critics have mentioned the great influence that neoliberalism has on political, economical and other spheres of the social life-sustaining activity. Many scholars, especially critics of the modern society such as F. Jameson, N. Chomsky, G. Lipovetsky, I. Wallerstein and others have specified in their works different characteristics that have been appeared in the society exactly under the influence of neoliberalism. They have also studied politicians' actions that are referred to the expansion of neoliberalism (specifically, in so-called Western countries).

Nevertheless, all these generalizations are not always based on an empirical analysis of the society and social processes. In most cases scientists limit the study to socio-historical and statistical analysis, analysis of the official documents, secondary data analysis and rarely – analysis of the opinion of experts (usually opinions of other scientists). Consequences that have been results of the cabinet analysis are extended on the whole society and on its value system. However, it is necessary to investigate the value system and its changes in the context of the influence of the certain ideology to infer about the influence of this certain ideology on the society and its value system. The explorers of neoliberalism usually do not do this. Therefore, it can be maintained that there is a contradiction between the confidence of some sociologists about the massive influence of neoliberalism on the society and social processes and the lack of the empirical evidences of this confidence.

Another feature of the study of neoliberalism and its influence on the society that stipulates the applicability of the chosen topic is concerned with fact that usually neoliberalism is considered as a monolithic phenomenon. However, it can be divided at least in three separate parts – ideology, economic and politics. The generalized consideration of neoliberalism as the undivided entire makes it impossible to study neoliberalism and its features because not neoliberalism but some kind of a theoretical replica is analyzed. This situation denies the opportunity to investigate the influence of the ideology of neoliberalism on the public consciousness and discredits theoretical conclusions that are made in this area.

Hence, sociological knowledge about the character of the existence of neoliberalism in the public consciousness and the investigation of its influence on the value system and its parts has left extremely limited and inaccurate.

Given that the influence of the ideology of neoliberalism on the value system is the low-studied topic that does not have a sufficient theoretical foundation for a further empirical analysis, in this article the attention is paid to the gnosiological aspect of the problem situation which is the absence of sociological knowledge about the character of the influence of the ideology of neoliberalism on the social value system and the absence of the investigatory sociological framework for the studying of the influence and the understanding of neoliberalism exactly as the ideology and not as the political or economic doctrine.

Therefore, the aim of the study is the creation of the sociological framework for the analysis of the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism.

Neoliberalism in a broad sense begun to form as far back as 1950s in a group of scientists – members of the Mont Pelerin Society [1]. From the second part of 1970s it was actively extended as a new doctrine that is the only guarantee of freedom and the solution of economic and social problems. It was and is adopted both in developing countries and in so-called Western countries (although I. Wallerstein has mentioned that neoliberalism was actively developed in this region in 1990s but then part of the countries have coming back to the protectionism [2]).

Based on theories of D. Harvey [3], N. Chomsky [4], N. Klein [5], I. Wallerstein [6], M. Prasad [7] and P. Kutuev [8] with the use of ideas of M. Friedman [9] and F. Hayek [10] the conclusion has been made that the history and the theory of neoliberalism can be examined from several positions: apologetic theory and oppositional theory; development of neoliberalism in developed countries and in developing countries; development of neoliberalism in politics, economy, culture and world view. Such approach allows to find out that neoliberalism not only theoretically studied but exists at several different levels and in several manifestations in reality, among other things separately as economic doctrine, political doctrine and ideology. This distinction is important not only for conceptual emphasizing of neoliberalism as ideology but also because neoliberalism in different forms is adopted and influence differently. That leads to the situation when the term is used to describe different ideas, often even opposite (for example, economical neoliberalism that is adopted in developed countries and in developing countries have highly different forms, instruments and consequences).

Based on the theories of the investigation of neoliberalism mentioned above and on the approaches of the studying of ideology of K. Marx [11], F. Engels [11], A. Gramsci [12], L. Althusser [13] and P. Bourdieu [14] the following operational definition was formulated: the ideology of neoliberalism – one of the sects of the ideology of liberalism that appeared in 1970s and defends supreme market freedom, a limitation of government activities to the guarding of borders and the control of implementation of legislation, and encourages the concentration of the thought of an individual on themselves, their achievements and their satisfaction. The ideology of neoliberalism is the ideology that appeared 'from above' with a claim of being a new (illusive) world view. Main principles of the ideology of neoliberalism also have been defined: supreme market freedom; naturalness of the existence of a competition and a fighting for a best position; dependence of successes and failures on personal abilities and insistence; freedom of a preparation of labor forces beyond the borders of a government control; weakening of a government protectionist politic; intensification of the processes of a free capital, products and labor forces flow; standardization of consumption, culture, education; support of the freedom of speech, thought, gathering, movement and travel; defense of human rights; democratic rule.

The ideology of neoliberalism (as well as any other ideology that acts beyond the scope of the field of politic) is connected with the value system at the level of so-called 'daily ideology' (using a typology that divide ideologies on 'political' and 'daily'). The content of the daily ideology was described good by S. Zizek who mentioned that ideology is not just a system of ideas but it also appears in the way people percept the world around, how they organize the life, in their manners, behavior, acceptance or non-acceptance of anything [15]. Values also are included in this list and can be defined as "ideals, interests, goals, persuasions and other worldview aspects that are formed together with a digestion of a social experience" [16]. Such scholars as P. Bourdieu [14], K. Martinenko [17], M. Freedon [17] and I.V. Strelnikov [18] have pointed the great influence that ideology has on a formation of values and value system both of an individual and a society in whole.

To form the sociological framework of the studying of the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism it has been chosen to create a separate model of a value system that is consisted of certain value orientations. This decision is based, firstly, on the understanding of the value system as a complex of values and value orientations that are ordered by the importance degree [19], and on the understanding of the value orientations as a structural connection between values and a value-oriented subject (individual, group etc.) [16]. Secondly, in the long-term the research is related to the studying of the value system of a society and groups of societies. For this reason there has been decided to create the model according to existed cross-cultural studies, notable, those ones that include certain value dilemmas which have to be universal and understandable in studied cultures [20].

Particularly, for the creation of the model there have been chosen several studies: cultural dimensions theory of G. Hofstede [21]; method of the comparison of cultures of C. Kluckhohn [22]; conception

of the comparison of national cultures of F. Trompenaars [23]; theory of cultural syndromes of H. Triandis [24]. Theories have been chosen using one important criterion – they allow to create the model of value dilemmas/orientations specifically for the analysis of the value system in the context and under the (potential) influence of the ideology of neoliberalism and to trace the presence (or absence) of changes of value orientations exactly in the context of the development and expansion of neoliberalism.

It is worth explained that there was made a deep theoretical analysis of characteristics of neoliberalism (on the base of authors mentioned above in the context of studying neoliberalism) to understand which value orientations are necessary for the model been created. The list of values and models of behavior that are used to describe neoliberalism was formed. Then this list was divided into a few thematic categories. These categories were compared to the existed models and there was find out that all categories (except one) coincided meaningfully with value orientations that have been already created in different cross-cultural studies.

Thus, four from six value orientations have been taken from the Hofstede's renewed theory – “power distance”, “individualism versus collectivism”, “uncertainty avoidance” and “long term orientation versus short term normative orientation”. From the Kluckhohn's method have been chosen one dilemma – “independence versus dependence”, and it was modified to “independence versus dependence” referred to government as this is one of the most important topics for neoliberalism. The conception of Trompenaars is interesting for this work as a supplement to the value dimension “long term versus short term orientation”. Trompenaars described this orientation deeper than Hofstede and emphasized that it means the focus or on a today's life and short-term perspective, or on the future and long-term perspective. Triandis's theory is useful in the way how he sees the “individualism versus collectivism”. Triandis is the only cross-cultural scientist who excretes two levels of this dilemma – horizontal and vertical. It can be supposed in this research too that both individualism and collectivism can appear on different levels and exist in one society parallelly, not harming each other.

Except these five chosen value orientations one orientations was created and added to them. It is conditioned by the fact that several values that was defined on the theoretical level and that are promoted by the ideology of neoliberalism, could not be included in any of the orientations that were created by other scientists, and they also had the same topic area. This value orientation is called ‘material orientation – orientation to non-material’.

Combined all chosen and created value orientations, the following model of value orientations for the investigation of the value system in the context of the ideology of neoliberalism has been formed:

1. *Power distance*. Under this category Hofstede understands a level of an unequal division of power in a society. It helps to define whether there is the unequal division of power in society and how it is displayed. Opponents of neoliberalism have been stated that this phenomenon encourages growth of a disruption between the society and power and encourages an establishment of non-governmental organizations (NGO) as a formal mediator in conversation between power and the society. “Power distance” also includes investigation of possible consequences of an increase of an unequal allocation of power that are committed as results of the influence of neoliberalism – political apathy of citizens, growth of a popularity of NGOs and a decrease of trust to power and politicians. This orientation is interesting and important to analyze also because there exists a clear contradiction between theory of neoliberalism that claims that this phenomenon encourages a participation of citizens in politics, and critical theory that insists upon an opposite tendency.

2. *Uncertainty avoidance*. This orientation is directed to find out whether the ideology of neoliberalism influence an attitude to ambiguous and tentative situations. In the theory and handlings of neoliberalism the idea is promoted that it leads to an increase of ambiguity and tentativeness in society. It is manifested in short-term contracts, permanent competition, presence of constant danger of terroristic acts, mainstreaming of an equal treatment to every culture etc. Here the task is to study the attitude to different situations of ambiguity and the existence of a feeling of certainty or uncertainty. It is worth mentioned that in this orientation a collision between two opposite values can happen. For example, on the one hand, theory of neoliberalism promotes multiculturalism, but, on the other hand, it advocates standardization and unification of styles, way of living, education system.

3. *Individualism versus collectivism*. By these orientations presence or absence of a move to individualism is analyzed. In accordance to the theory of neoliberalism this ideology conduces to the individualization of society, more specifically – individuals, their orientation to their own prosperity and prosperity of their close people without taking into account positions of other people and even to the bad for them. In such a way neoliberalism develops hedonism, brings to the forefront individual freedoms, rights and interests, facilitates self-investigation, creation of own comfort and increase of a quality of own life. It should be mentioned again that this dimension of the model is based on the Triandis's theory and includes two types of individualism and two types of collectivism that has to be separated during the analysis of empirical data.

4. *Long-term orientation versus short-term orientation.* Although Hofstede defined these orientations and primary the decision to take them was based on his theory, the explanation of Trompenaars for such dimension is substantially more correspond to the analysis of the value system in the context of the ideology of neoliberalism. The usage of these orientations helps to define to which type, following the theory of Trompenaars, the culture of analyzed society is related – synchronous or consistent. Analysts of neoliberalism maintain that it has influenced the formation of consistent cultures that focus on a short-term planning and today's achievements. To confirm this fact short-term contracts at work, big amount of people who rent flats instead of buying, dominance of hedonism in the way of satisfying own needs here and now are cited as examples. Through these orientations will be analyzed which orientation people prefer, which use in life and which attitudes they have towards long-term and short-term orientations.

5. *Independence versus dependence from the government.* It was mentioned above that this orientation was previously taken from the Kluckhohn's method but he used it to describe relations between people. In the created model this orientation works as an instrument to describe the opinion about the role of the government in different spheres of life. This orientation is important because one of the main principles of neoliberalism is a decrease of the governmental influence almost in all spheres of life except directly political responsibilities and protection of the state territory. Through the analysis of this dimension it is possible to examine attitudes to such characteristics of neoliberalism as a free market, a private property, privatization (including privatization of health care, pension fund, education, social protection, military sphere etc.), a decrease of taxes, a decrease of labor unions influence.

6. *Material orientation – orientation to non-material.* These value orientations are based on the values that were not suitable for any other already created dimensions but were all associated with one topic – materiality in the meaning of things and finance. There are such characteristics as pragmatism, utilitarianism, commercialization, consumerism, increasing importance of the income, success at work and material (financial) success. That is why there was a need to create one more dimension. With the adding of such orientations the model also allows analyzing presence or absence of a move to material value and the level of importance of these values.

The pilot research of the value system in the context of the ideology of neoliberalism has been conducted to test the model at the empirical level. The data set of four waves of European Value Study has been chosen as a primary data for analysis. The analysis has included countries of European Union only to guarantee more or less homogenous group of societies. In the EVS questionnaire five questions have been chosen to test every value orientation in the model. Every question has had to be used in at least three from four waves. On this basis the comparison of means of answers in different waves has been made. The pilot analysis has shown that the created model works – it demonstrates the dynamic of value orientations and value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism. Moreover, even at the level of the pilot study has been proved the statement of I. Wallerstein that the top point of the popularity neoliberalism achieved in 1990s and then it has decreased.

Hence, based on the analysis of the theory and history of neoliberalism expounded by D. Harvey, N. Klein, N. Chomsky and I. Wallerstein, on the one hand, and the analysis of theories of the comparison of cultures in cross-cultural studies of G. Hofstede, C. Kluckhohn, F. Trompenaars and H. Triandis, on the other hand, the ideology of neoliberalism was separated as a specific phenomenon and the special model of value orientations that allows to analyze the value system in the context of the ideology of neoliberalism was created.

Although neoliberalism is a popular topic in political and social sciences during last decades, the ideology of neoliberalism has left less-studied phenomenon. The existence of neoliberalism as the ideology is corroborated both by the theory of neoliberalism that contains ideological elements of neoliberalism and by the actions of politicians and scientists in the context of the adoption of neoliberalism that are oriented to internalization of neoliberalism at the level of the public conscious. Since the creation of hypothesis and the drawing of conclusions referring the ideology of neoliberalism and its influence on a society is nowadays possible only on the base of the secondary data mentioned above, it was decided to create the sociological framework for studying exactly the ideology of neoliberalism. The first step to creation such a framework has become the model of the value system that allows studying the value system specifically in the context of the ideology of neoliberalism. This model can be used to compare one society in different periods of time as well as several different societies in one period of time to define the cultures that are more or less oriented to neoliberal values (the interesting way of the research can be the testing of the availability of the model to analyze the value system in the context of other ideologies that claimed or claim to become a worldview).

The emphasizing of the ideology of neoliberalism as a separate form of neoliberalism offers wide challenges to more detailed and theoretically grounded investigation and understanding of neoliberalism as a complex phenomenon. In terms of more substantial abilities of the analysis, the model that was created allows to conduct a research of a state and changes of the value system in the context of the ideology of neoliberalism both in a one society and in a variety of societies with different social and historical background.

References:

1. Treanor P. Neoliberalism: origins, theory, definition. Reading list, *Goldsmiths, University of London*. 2005. URL: <http://web.inter.nl.net/users/Paul.Treanor/neoliberalism.html>
2. Валлерстайн И. Канкун: конец неолиберальной агрессии / Пер. с англ. М. Десятовой. URL: https://sceptsis.net/library/id_260.html.
3. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism. Oxford University Press. 2005. 256 p.
4. Chomsky N. Profit Over People: Neoliberalism and Global Order. New York u.a. : Seven Stories Press, 1999. 175 p.
5. Klein N. The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism. London u.a. : Lane. 2007. 558 p.
6. Wallerstein I. The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-First Century. Minneapolis, Minn. u.a. : Univ. of Minnesota Press. 2003. 277 p.
7. Прасад М. Лекції у КПІ ім. І. Сікорського на теми «Неолибералізм у світі: оцінка теорій», «Теорія і практика неолибералізму», «Неолибералізм у країнах ЄС», «Чи існувала альтернатива? Економіка неолибералізму» / Кафедра соціології НТУУ «Київський політехнічний інститут» ім. І. Сікорського. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/seminars-2018?lang=ru>.
8. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/01/Кутуєв-ТРАНСФОРМАЦІЇ-МОДЕРНУ.pdf>
9. Friedman M. & Friedman R.D. Capitalism and Freedom. Chicago u.a. : Univ. Press, 1969. 202 p.
10. Hayek F.A. The Road to Serfdom. Chicago, Ill : Univ. of Chicago Press, 1944. 250 p.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. *Сочинения, изд. 2. Т. 3.* Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. С. 7–544.
12. Filippini M. Using Gramsci: A New Approach. Translated by Patrick J. Barr. Pluto Press, 2017. 176 p.
13. Althusser L. On Ideology. London u.a. : Verso, 2008. 179 p.
14. Бурдые П. О символической власти. *Социология социального пространства*. Москва : Ин-т экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. С. 87–96.
15. Корецкий В., Рузаев Д. Интервью со Славоем Жижекком. *Colta.ru*. URL: <http://archives.colta.ru/docs/20836>.
16. Сурина И.А. Ценностные ориентации. *Знание. Понимание. Умение. Энциклопедия гуманитарных наук*. 2005. № 4. С. 162–164.
17. Алексеенко О.И. Политология : учеб. пособие для юрид. вузов и фак. / О.И. Алексеенко, А.П. Андреев, Г.И. Воробьев, С.А. Даниелян; под общ. ред. Воробьева Г.А., Мартыненко К.М. Краснодар : [б. и.], 1995. 394 с.
18. Стрельников И.В. Политическая идеология: актуальность ценностного подхода. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 10. С. 122–126.
19. Елишев С.О. Теоретико-методологические подходы к изучению понятий «ценность», «ценностные ориентации». *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2010. № 3. С. 74–90.
20. Мурадян О.С. Індивідуалізм та комунітаризм як ціннісні засади способу життя : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01. Харків : Б.в., 2011. 223 с.
21. Хофстеде Г. Модель Хофстеде в контексте: параметры количественной характеристики культур / Пер. с англ. В.Б. Кашкина. *Язык, коммуникация и социальная среда*. 2014. Выпуск 12. С. 9–49.
22. Емельяненко Т.В. Методы межкультурных исследований ценностей. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*. 1997. № 9. С. 32–54.
23. Trompenaars F. & Hampden-Turner C. Riding the waves of culture: understanding cultural diversity in business. London, Nicholas Brealey Publishing Ltd. 1997. 265 p.
24. Гарванова М.З., Гарванов И.Г. Исследование ценностей в современной психологии. *Современная психология* : материалы III Междунар. науч. конф., г. Казань, октябрь 2014 г. Казань : Бук, 2014. С. 5–20.

УДК 321

ОСОБЛИВОСТІ МОБІЛІЗАЦІЇ УЧАСНИКІВ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ

Ключник Р. М.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Університету імені Альфреда Нобеля

У статті представлено інтегроване бачення особливостей мобілізації учасників політичного протесту. Виокремлено особливості політичної участі, у тому числі протестної. Підкреслено роль міського середовища в мобілізації учасників протесту. Виокремлено «фізичну» та «цифрову» участь у політичних протестах. На прикладі Німеччини продемонстровано можливості політичної мобілізації громадян радикальними рухами. Доведено, що участь у протесті сприяє формуванню колективної ідентичності.

В статье представлено интегрированное видение особенностей мобилизации участников политического протеста. Выделены особенности политического участия, в том числе протестного. Подчеркнута роль городской среды в мобилизации участников протеста. Выделено «физическое» и «цифровое» участие в политических протестах. На примере Германии продемонстрированы возможности политической мобилизации граждан радикальными движениями. Доказано, что участие в протесте способствует формированию коллективной идентичности.

The article represents an integrated perception of peculiarities of political protest participants' mobilization. Features of political participation (including protest participation) have been highlighted. The role of urban environment in mobilizing of protest participants has been underlined. Physical and digital types of participation have been separated. Using the example of Germany, the possibilities of political mobilization of citizens by radical movements have been shown. It is proved that participation in protest facilitates creation of a collective identity.

Ключові слова: політичний протест, політична мобілізація, політична участь, політична ідентичність, політичний рух.

Постановка проблеми. Останні події у світі актуалізували проблему участі громадян у політичному житті. На особливу увагу заслуговує протест як форма участі в політиці значних мас людей. Погодимося, що більшість громадян часто відчуває незадоволення стосовно того чи іншого рішення влади, отже, ця незгода штовхає їх на протести. Водночас стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій уможливує розвиток протестних рухів за більш непередбачуваними траєкторіями та з більшою швидкістю, ніж коли-небудь, свідченнями чого є масштабні протести сучасності від «Арабської весни» до «жовтих жилетів». У цьому контексті наша робота буде сприяти більш детальному розумінню як механізмів мобілізації громадян організаторами протестів, так і особливостей висвітлення протестів у засобах масової інформації.

Ця проблематика розглядається у працях закордонних та вітчизняних вчених. Нідерландський автор Я. Ван Дет виокремлює основні види політичної участі взагалі, відрізняючи участь від простої зацікавленості політикою. Німецький вчений Д. Рухт досліджує піднесення політичного радикалізму, пов'язуючи цей процес із міграційною кризою. Цю тему розробляє і польський вчений Я. Мацала, який аналізує особливості мобілізації прибічників німецьким правом рухом «ПЕГІДА». Політична мобілізація протестувальників у міському середовищі цікавить російську дослідницю О. Лобанову. Інший російський автор, О. Яницький, виокремив конструктивну та вимушену моделі мобілізації.

Умови мобілізації протестного потенціалу серед вітчизняних вчених досліджує Т. Кремень. Ю. Мацієвський та В. Ковалко розглядають змогу застосування західних теорій для дослідження протестів в Україні. О. Бондаренко, С. Ставченко, О. Ямельницький та інші вчені досліджують окремі

аспекти політичного протесту. Втім, особливу увагу варто приділити тим особливостям мобілізації учасників протесту, які є актуальними саме для поточної політичної ситуації в Україні та світі. Адже участь громадян у політичному протесті в 2019 р. та, наприклад, у 2009 р. відрізняється якщо не радикально, то принаймні істотно.

Мета статті – розкрити особливості мобілізації учасників політичного протесту в сучасних політичних умовах.

Виклад основного матеріалу. Мобілізація учасників протестного руху завжди передбачає певну відмову від особистих справ та підпорядкування спільній задачі – боротьбі за виконання вимог руху. Мобілізації іманентно притаманна концентрація сил та ресурсів, а також втрати: часові, матеріальні та інші. Безумовно, виробництво одних ресурсів вимагає витрат інших ресурсів. У «немобілізаційних» умовах накопичення соціального капіталу відбувається поступово, еволюційним шляхом: знайомства, зв'язки, отримання освіти, досвід роботи в різних компаніях. Іншими словами, триває соціально санкціонований обмін ресурсами в рамках часових параметрів, заданих суспільством. В умовах гострої політичної кризи чи катастрофи витрати ресурсів істотно перевищують їх акумуляцію, причому ці витрати не є нормованими, а підпорядковані ситуації, і рішення про участь у цьому процесі індивід чи ініціативна група беруть самі. Мобілізація громадян, за словами О. Яницького, може бути двох типів: конструктивна та вимушена [1, с. 4]. Конструктивна відбувається тоді, коли група людей використовує наявні мережі та інші ресурси та цілеспрямовано організує протести та масові кампанії. У цьому разі важливу роль відіграють мобілізаційні структури, що пов'язують лідерів руху з периферійними його комірками, забезпечують координацію дій та існування руху в часі [2, с. 136]. Вимушена мобілізація диктується критичною ситуацією, соціально-політичною, економічною, техногенною, екологічною чи військовою катастрофою.

Постійна відстороненість від соціально-культурного життя, неможливість отримувати необхідну кваліфіковану медичну допомогу і надати собі та дітям певний освітній рівень пригнічують особистість, посилюють стурбованість і напруженість через власну нереалізованість. Більшість працюючих, за словами О. Бондаренко, не відчуває потреби в навчанні впродовж життя, оскільки не впевнені, що здобуті при цьому професійні знання і компетенції знадобляться їм для кар'єрного зростання та збільшення доходів, а отже, не сподіваються на висхідну соціальну мобільність [3, с. 245]. Вищенаведений список не можна вважати вичерпним переліком причин вимушеної мобілізації, але можемо висловити впевненість у тому, що ці фактори сприяють виключенню багатьох людей із конвенційної політичної участі та штовхають їх до неконвенційної.

Критичний рівень накопичення актів девіантної поведінки, за словами С. Ставченка, є одним із показників кризових явищ [4, с. 267]. При розумінні цифрової протестної участі як такої, що поєднує «фізичну» та «цифрову» участь громадянина, варто зазначити, що вона включає в себе коментування політичних матеріалів. Онлайн-коментування статей, блогів, новин передбачає не тільки початкове засвоєння користувачем політичного контенту (початкову інтеріоризацію), а й його відтворення. Так, коментатор у своїх дописах (лаконічних чи більших за обсягом) захищає власний політичний світогляд, картину світу. Крім того, він відстоює свою думку та бачення політичної реальності у суперечках з іншими коментаторами [5, с. 125]. У цьому полягає протестна складова частина онлайн-участі пересічного громадянина.

Політична наука перебуває в пошуку інтегрованого визначення політичної участі. На нашу думку, варто звернутися до позиції Я. Ван Дета, який виокремив чотири характеристики політичної участі (political participation) як такої. По-перше, політична участь – це активність, дія, оскільки простий перегляд телебачення, відвідування вебсайтів чи заяви про інтерес до політики не дають підстав говорити про участь. По-друге, політична участь розуміється як діяльність, до якої залучені люди як громадяни. По-третє, політична участь має бути добровільною і не забезпечуватися примусом чи юридичною необхідністю. По-четверте, політична участь стосується уряду, політики чи держави в широкому сенсі, є частиною політичної системи і не обмежується якоюсь фазою чи рівнем політичного процесу [6, с. 351–352].

Якщо політичний режим є демократичним, то масштабна політична мобілізація можлива, у тому числі, через проблеми в суспільстві, які мають вирішуватись легально, шляхом деліберативних технологій (переговорів) між стейкхолдерами (зацікавленими сторонами), інколи з виникненням протестів. У працях О. Ямельницького знаходимо, що широка мобілізація громадськості може стати загрозою у процесі демократизації, демократичної консолідації. Отже, консолідація демократії передбачає демобілізацію мас. Йдеться про те, що вдосконалення правил прийняття політичних рішень можливе тільки поза тривалим громадським тиском. З іншого боку, є висока ймовірність суспільного невдоволення, яке буде каналізуватися в різних формах мобілізаційної участі [7, с. 78].

Користувачі соціальних медіа – це надвелика кількість людей зі своїми ціннісними орієнтаціями, політичною позицією, конвенційною чи ні. Втім, для розуміння сутності протестної поведінки користувачів соціальних медіа доцільно застосувати класифікацію, що успішно зробив вітчизняний

дослідник Б. Вахула. Він зарахував користувачів соціальних медіа до чотирьох груп політичної участі. Перша група (індиферентні користувачі) складається з користувачів без чітко визначених політичних симпатій, які не цікавляться громадсько-політичною діяльністю та не беруть участі в колективних діях, спрямованих на зміну громадсько-політичної сфери. Пасивні симпатички, що становлять другу групу, – це користувачі з визначеними політичними поглядами та симпатіями, які не долучаються до колективних дій у політичній сфері, а є лише споживачами релевантної до політики інформації в середовищі соціальних медіа. До третьої групи належать віртуальні активісти, які мають визначені політичні погляди і симпатії, пропагують їх, але роблять це лише онлайн, тобто лише користуючись засобами соціальних медіа (підписують петиції онлайн, дискутують з опонентами, поширюють агітаційну інформацію та інформацію про масові громадсько-політичні заходи, рекрутують активістів, збирають кошти онлайн та ін.). Четверта група (активісти ризику) – це користувачі із визначеними політичними поглядами і симпатіями, які пропагують їх і через засоби соціальних медіа, і безпосередньо через взаємодію з іншими людьми, беруть участь у колективних діях і в середовищі віртуальної реальності соціальних медіа, і в середовищі об'єктивної реальності [8, с. 10].

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження російського політолога О. Лобанової, яка досліджує міське середовище та організаційну структуру протестних рухів. Так, вона дійшла висновку, що на етапі виникнення протестного руху в Росії міське середовище відіграло мінімальну роль, оскільки він виник поза межами традиційних представницьких інститутів. Міське середовище набуває значення на наступних етапах та впливає на коаліційний склад та стратегію дій протестувальників. У м. Перм коаліція склалася переважно з громадських організацій, які взаємодіяли з локальною владою на рівні зустрічей із губернатором краю та іншими відповідальними особами. Протестна активність так само була конвертована в рухи спостерігачів та різні дискусійні майданчики. У м. Тюмень домінуючими гравцями були комуністичні партії, які «перехопили» громадянський протест, а відносини з владою, якщо вибудовувалися, то не мали публічного характеру [9, с. 19–20].

Продовжуючи тему мобілізації протестувальників у Росії, звернемося до засобів масової інформації в цій країні. Не є секретом, що свобода слова та друку піддається значним утискам, втім, у масмедійному просторі Росії все-таки присутні різні позиції. Російська дослідниця К. Медведева запропонувала класифікацію ЗМІ відповідно до їх наближеності та ставлення до протестувальників. Так, до першої категорії – провладних ЗМІ – було зараховано газети «Комсомольская правда» та «Аргументы и факты», які відверто засуджували протести, акцентували на незручностях для громадян та прямо трансливали позицію російської влади. Друга категорія – це нейтральні ЗМІ, до яких належали «Независимая», «Московский комсомолец», «Коммерсантъ». Такі видання намагаються брати інтерв'ю у всіх зацікавлених сторін: організаторів акції, рядових протестувальників, представників мерії, правоохоронних органів, політичних експертів. Третя категорія складається з опозиційно налаштованих видань, до яких належить, зокрема, «Новая газета». Журналісти цих ЗМІ відверто висловлювали співчуття опозиціонерам та вели репортажі безпосередньо з місця подій [10, с. 171–175]. Отже, такі видання є каналом мобілізації учасників протесту. Втім, варто реалістично оцінювати мобілізаційний потенціал цих видань та їх майбутнє в системі масмедіа: політична ситуація в Росії не сприяє розвитку плюралізму в політичному дискурсі.

Мобілізаційний потенціал акцій протесту полягає, зокрема, у створенні нової колективної ідентичності: протестувальники – це «ми», представники влади, правоохоронці – це «вони». Важливим чинником мобілізації є певна ритуальність протесту, створення певної спільноти, яка дотримується однакових цінностей. Набуває значення і соціалізуючий ефект акцій протесту, у результаті якого індивід стає частиною політичного процесу, залучається до колективної динаміки акції. Т. Кремень зазначає, що протест може бути мобілізований за таких умов: а) депривація, що породжує масове розчарування від невиправданих очікувань; б) втрата надії на краще майбутнє; в) відчуття загрози, безвихідного стану; г) поінформованість – потенційні учасники протесту мають знати про те, що він відбудеться; ґ) побудова тимчасової колективної ідентичності («ми» vs «вони»); д) почуття задоволення, яке відчуватиме індивід, коли приєднається до акції протесту. Важливим є те, що протест, який вже відбувається, сам по собі є мобілізаційним фактором і породжує нову хвилю мобілізації [11, с. 35].

Питанням залучення «звичайних» громадян до акцій протесту займається канадська дослідниця О. Онуч. Вивчаючи особливості масової мобілізації під час подій української Помаранчевої революції 2004 р., автор доходить висновку, що соціальною базою протесту стали саме звичайні громадяни (*ordinary citizens*), чия політична участь, як правило, обмежується процедурою голосування [12, с. 89–105].

Тезу О. Онуч інтерпретують вітчизняні політологи Ю. Мацієвський та В. Ковалко. Вони пропонують застосувати теорію американського економіста А. Хіршмана, який у контексті масової політичної участі виділяє три типи взаємовідносин між громадянським суспільством та державою: *exit*, *voice* і

loyalty (з англ. «вихід, голос, прихильність»). Поняття «exit» у теорії А. Хіршмана означає відсутність у громадян інтересу до публічної політики, небажання брати участь у виборах та будь-яких політичних процесах. Під loyalty він розуміє згоду влади мобілізувати громадян задля підтримки режиму, а модель поведінки voice передбачає активне вираження суспільного невдоволення через голосування або масові протести [13, с. 8].

Цікавим для нас є кейс протестів радикально налаштованих груп у ФРН. Німецькі політологи зазначають, що в період із 1993 до 2013 рр. не спостерігалось істотних змін у кількості протестувальників та акцій. В окремих випадках ультраправим вдалося зібрати близько семи тисяч людей, наприклад, під час проведення виставки, присвяченої злочинам Вермахту чи для вшанування жертв бомбардування англієцями Дрездена (доцільність знищення німецьких міст у 1945 р. досі є предметом дискусій, у тому числі політичних). Втім, мобілізація ультраправих залишалася на порівняно низькому рівні. При цьому зростання ксенофобських настроїв спричинило посилення радикальних лівих, поміркованих лівих та ліберальних груп. Деякі з них («Antifa») брали участь у силових протистояннях з ультраправими. Д. Рухт зазначає, що соціальні медіа в цьому разі відігравали фасилітаційну роль (полегшували мобілізацію) [14, с. 228].

Міграційна криза призвела до появи нового протестного руху, який отримав назву «ПЕГІДА» (акронім від «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу»). Слід підкреслити, що «ПЕГІДА» дбає про свій імідж руху, який протестує легальними методами, що полегшує завоювання прихильності громадян і ускладнює критику чи санкції зі сторони влади. У різних формах протесту, які організовує «ПЕГІДА», помітне коливання кількості учасників, що корелюється з популярністю та впливовістю організації. Символом протесту стали щотижневі (переважно по понеділках) вечірні вуличні марші в Дрездені, організовані через інтернет. Вони отримали назву «Abendspaziergang» (вечірня прогулянка). Як зазначає К. Грабов, саме в столиці Саксонії та її околицях сформувалася критична маса людей, які сприйняли ідеї лідера руху Л. Бахмана [15, с. 177].

Польський дослідник Я.Е. Мацала формулює висновок: «Добре організовані регулярні марші свідчать про значні мобілізаційні можливості» [16, с. 164]. На нашу думку, рух «ПЕГІДА» проявить себе в подальшому, враховуючи те, що міграційну кризу уряду А. Меркель вирішити поки не вдалося. Електоральний успіх союзників «ПЕГІДИ», партії «Альтернатива для Німеччини» в 2017 р., на нашу думку, є лише початком масштабного повороту німецької політики в правий бік.

Серед нових проявів політичного протесту варто зазначити рух «жовтих жилетів» у Франції, який розпочався наприкінці 2018 р. та продовжується досі. Цей рух цікавий тим, що він не має чітко визначеного лідера і не керується тією чи іншою політичною партією. Втім, його вимоги вже були почуті на найвищому рівні, включаючи Е. Макрона. На нашу думку, варто присвятити цьому феномену окрему публікацію.

Висновки. Отже, мобілізація учасників політичних протестів може відбуватися як конструктивна або як вимушена залежно від політичних умов. Дослідники розрізняють фізичну та цифрову мобілізацію, причому остання відіграє в сучасній політиці дедалі більшу роль. Міське середовище також впливає на характер мобілізації та участі громадян у протестах. Акції протесту навіть самі по собі сприяють формуванню ідентичності протестувальників. Останніми роками значної ролі набувають ритуалізація та символізація політичного протесту, що особливо яскраво видно на прикладах ультраправих партій та рухів Європи.

Протест може мобілізувати громадян сам по собі: люди, стаючи свідками протестних акцій, бажають приєднатися, аби відстояти свої права та інтереси. Водночас підйом окремих радикальних сил викликає протести з іншого полюсу: піднесення ультраправих мобілізує ультралівих і навпаки. Важливу роль у цьому процесі відіграють соціальні медіа, користувачами яких можуть стати люди з різним рівнем поінформованості. Роль соціальних медіа в мобілізації протестувальників може стати предметом подальших досліджень.

Література:

1. Яницкий О.Н. Массовая мобилизация: проблемы теории. *Социологические исследования*. 2012. № 6. С. 3–12.
2. Tarrow S. Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 328 p.
3. Бондаренко О.І. Соціальний контекст дезінтеграційної регіоналізації в країнах ЄС. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 136. С. 243–247.
4. Ставченко С.В. Індикатори кризових явищ як інструмент діагностики політичної кризи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3 (30). С. 264–267.

5. Радина Н.К. Цифровая политическая мобилизация онлайн-комментаторов материалов СМИ о политике и международных отношениях. *Полис. Политические исследования*. 2018. № 2. С. 115–129.
6. Van Deth J.W. A Conceptual Map of Political Participation. *Acta Politico*. 2014. Vol. 49. P. 349–367.
7. Ямельницький О. Видова специфіка політичної мобілізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Вип. 27. С. 75–81.
8. Вахула Б.Я. Соціальні медіа як механізм політичної мобілізації в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. соціол. Наук : 22.00.04. Харків, 2016. 18 с.
9. Лобанова О.Ю. Политическая мобилизация в городской бреше : автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Москва, 2015. 21 с.
10. Медведева Е. Освещение протестного движения в России в средствах массовой информации. *Вестник Пермского университета. Серия «Политология»*. 2015. Вып. 1. С. 168–177.
11. Кремень Т.В. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі : монографія. Київ : Грамота, 2013. 256 с.
12. Onuch O. Why did they join en masse? Understanding ordinary Ukrainians' participation in mass-mobilisation in 2004. *New Ukraine*. 2011. № 11. P. 89–105.
13. Мацієвський Ю., Ковалко В. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2015. 27 с.
14. Rucht D. Mobilization Against Refugees and Asylum Seekers in Germany: A Social Movement Perspective. *Protest Movements in Asylum and Deportation*. Vienna : University of Vienna, 2018. P. 225–245.
15. Grabow K. PEGIDA and the Alternative für Deutschland: two sides of the same coin? *European View*. 2016. Vol. 15. Issue 2. P. 173–181.
16. Macała J.E. PEGIDA – polityczny ruch protestu. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia*. 2017. Vol. 24. No. 2. S. 155–171.

ФІНАНСОВА СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ

Костенко А. М.,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій

Сумського державного університету,

докторант кафедри політології та державного управління

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті представлено оцінку забезпечення фінансової сталості інститутів громадянського суспільства в Україні. В аналізі застосовано чотири індикатори фінансової сталості (за типами джерел фінансування): міжнародне грантове фінансування, фінансова підтримка з державного й місцевого бюджетів, надходження від надання послуг, членські внески.

В статье представлена оценка обеспечения финансовой устойчивости институтов гражданского общества в Украине. В анализе применены четыре индикатора финансовой устойчивости (по типам источников финансирования): международное грантовое финансирование, финансовая поддержка из государственного и местного бюджетов, поступления от предоставления услуг, членские взносы.

The article explores an assessment of the financial sustainability of civil society institutions in Ukraine. The analysis is based on four indicators of financial sustainability (by type of sources of funding): international grant financing, financial support from the state and local budgets, receipt of services, membership fees.

Ключові слова: інституційна спроможність організацій громадянського суспільства, фінансова життєдіяльність, фінансова підтримка інститутів громадянського суспільства, грантова діяльність.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство охоплює широкий спектр організованих та неорганізованих груп, які демонструють власну роль як посередників між державою та суспільством. Хоча і спостерігається зростання впливу та сили акторів громадянського суспільства як на національному, так і глобальному рівнях, такий вплив здатні здійснювати інституційно спроможні організації.

Тобто поєднання високого ступеня інституціоналізації громадянського суспільства та добровільної політичної участі індивідів/груп у громадському житті спільнот здатні забезпечити модернізаційний розвиток держави [1].

У науковому дискурсі виділено дві умовних стадії розвитку вітчизняного громадянського суспільства: стадія становлення у період з кінця 1980-х рр. до «помаранчевої революції» 2004–2005 рр. та стадію інституалізації – від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та «Революції гідності» 2013–2014 рр. [2]. Як відомо, до структурних елементів інституційної спроможності організацій громадянського суспільства (ОГС) зараховують: організаційну спроможність, фінансову життєдіяльність, громадянське представництво, надання послуг, інфраструктура, ставлення з боку громадськості та правове середовище. За даними дослідження Індексу Сталості розвитку організацій громадянського суспільства України в 2015 р., їх загальний рівень сталості порівняно з попередніми роками дещо покращився [3]. Так, позитивні зрушення відбулися в сфері інституційної спроможності організацій, залученості прихильників, громадському представництві і ставленні з боку громадськості до ОГС. У значній кількості ОГС є стратегічні плани, та вони активніше залучають цільові групи до своєї діяльності. ОГС покращили врядування та внутрішній менеджмент. ОГС активно просували прийняття багатьох законопроектів протягом року та координували свої зусилля з органами влади по втіленню різноманітних національних ініціатив. Ставлення з боку громадськості до ОГС покращилось та багато активістів громадянського суспільства були обрані до парламенту, боролись із корупцією та просували реформи. Проте протягом останніх років Україна продовжувала переживати глибоку економічну кризу, що позначилось на зменшенні як фінансування ОГС із боку бізнесу і держави, так і міжнародної грантової підтримки. Тому варто наголосити, що досягнення фінансової сталості організацій залишається важливим індикатором їх прогресу. В цьому контексті важливим є аналіз фінансової спроможності організацій громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення їх інституційної спроможності.

Теоретико-методологічні та інституційні питання взаємодії суспільства і влади вивчають вітчизняні науковці: Т. Бельська [1], М. Бойчук [2], Г. Зеленько [3], А. Карась [4], А. Колодій [5], П. Кутуєв [6], Л. Новоскольцева [7], В. Степаненко [8], О. Чувардинський [9] та ін. Важливим є досвід зарубіжних вчених, які досліджували громадянське суспільство (Е. Арато [10], Ю. Габермас [11], Е. Геллнер [12], Дж. Кін [13], Н. Розенблум [14], М. Уольцер [15], Е. Шилз [16] та ін.)

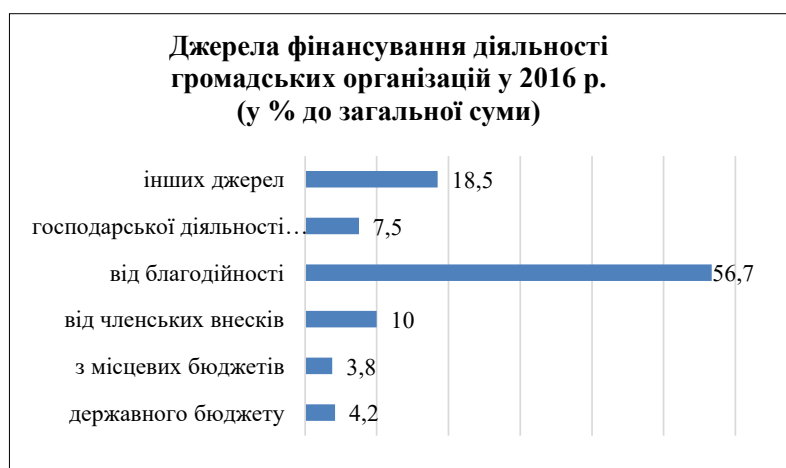
Незважаючи на широкий спектр досліджень, однак відчувається брак аналізу фінансової життєдіяльності ОГС в Україні.

Мета статті – оцінити фінансову спроможність організацій громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення їх інституційної спроможності.

Виклад основного матеріалу. Організації, які працюють за різними тематичними напрямками, помічали, що рівень донорської підтримки сфери демократизації та прав людини з роками змінювався. Хоча після Революції гідності така підтримка помітно зросла, гарантій їх збереження немає. З огляду на це серйозний підхід до забезпечення фінансової сталості є не примхою, а необхідністю. Так, річний бюджет пересічної української громадської організації становить близько 50–60 тис. грн., а основні надходження забезпечують переважно місцеві благодійники та іноземні донори [17, с. 111].

У 2016 р. для своєї діяльності громадські організації з різних джерел отримали 6,2 млрд грн, що на 2% менше, ніж у 2015 р. Основну частину становили надходження від благодійності – 3,5 млрд грн, або 56,7% від загальної суми фінансування. Від членських внесків отримано 623 млн грн, або 10%, господарської діяльності товариств, підприємств, створених громадськими організаціями для виконання їх мети та напрямів діяльності – 468,8 млн грн, або 7,5 % [18]. Як бачимо з Діаграми 1, інститути громадянського суспільства рідко отримують надходження від надання послуг. Членські внески ще не є головним джерелом фінансування ОГС.

Основним джерелом фінансування громадських організацій є гранти та програми технічної допомоги, які фінансувалися коштом інших країн. Україна залишається головною цільовою країною для міжнародних донорів із найбільшою часткою міжнародної донорської допомоги серед країн Східного партнерства.

Діаг. 1. Джерела фінансування діяльності громадських організацій у 2016 р.

За результатами моніторингу проектів, проведеного Мінекономрозвитку, впродовж 2017 р. в Україні реалізувалось 547 проектів міжнародної технічної допомоги (далі – МТД) загальною кошторисною вартістю 5,7 млрд дол. США [19].

Найбільшими донорами для України є Сполучені Штати Америки (близько 370 млн дол. США щороку) та Європейський Союз (близько 310 млн євро щороку, які включають, зокрема, секторальну бюджетну підтримку). Інші донори – Канада, ФРН, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Японія, Данія, організації системи ООН, Світовий банк, ЄБРР.

Наявна підтримка з боку ЄС у здійсненні реформ в Україні складається з різних видів фінансової та технічної допомоги. ЄС створило низку унікальних механізмів підтримки [20, с. 7]:

1) Група Європейської Комісії з підтримки України під керівництвом П. Балаша [21], яка має забезпечувати основну координацію роботи Єврокомісії щодо підтримки України, залучення спеціалістів із країн-членів ЄС;

2) Консультативна Місія Європейського Союзу з реформи цивільного сектору безпеки ставить перед собою завдання утвердження верховенства права в Україні. Місія була створена на прохання офіційного Києва. Вона стосується реформування міліції, Прикордонної служби та Служби безпеки, судової системи та прокуратури;

Діаг. 2. Динаміка залучення міжнародної технічної допомоги

3) підтримка реформ у сфері юстиції в Україні [21] – проект, що надає допомогу в розробленні загальної стратегії реформ сектору юстиції. Ця ініціатива об'єднує більшість установ сфери правосуддя України для того, щоб розробити і впровадити загальну і колективну стратегію реформ;

4) «Європейський порядок денний реформ» [22] – своєрідна дорожня карта надання підтримки ЄС, яка охоплює широкий спектр заходів, що містять пріоритетні напрями реалізації реформ Уряду України: від політичних, економічних питань до освітніх науково-технологічних. Представники ЄС у деклараціях ув'язують надання макрофінансової допомоги із виконанням цього документа.

Перелік програм, ініціатив, рамок підтримки України не є вичерпним, є багато інших (окремо від країн-членів ЄС), однак зазначені вище є найбільш помітними щодо реформування. Так, була відчутною підтримка Євросоюзу зусиль громадянського суспільства України, спрямованих на реформування державної служби, фінансування партій із державного бюджету [20, с. 7].

Проаналізувавши карту залучення міжнародної допомоги [23], бачимо, що всі доступні для участі програми / проекти та програмні документи з міжнародного розвитку спрямовані на допомогу з виконання Україною міжнародних зобов'язань, стабілізацію соціально-економічної ситуації та посилення громадянського суспільства.

Що стосується розвитку громадянського суспільства, то ЄС фінансує Проект «Підтримка Української регіональної платформи громадських ініціатив», який спрямований на місцеві організації, зокрема ті, що знаходяться у сільських та віддалених місцевостях, Проект «Європейський інструмент з демократії та прав людини», «Інструмент стабільності». США також фінансує широкий спектр програм для інститутів громадянського суспільства. Так, це програма «Відкритий світ», що спрямована на зміцнення співробітництва та взаєморозуміння через обмін досвідом між фахівцями у різних галузях на міжнародному рівні, проекти «Зміцнення потенціалу громадянського суспільства України», де залучаються неурядові організації до надання соціальних послуг у регіонах, «Громадяни в дії», в якому передбачено створення сприятливого середовища для діяльності громадянського суспільства в Україні, «Зміцнення потенціалу громадянського суспільства України» («Проект розвитку спроможності громадянського суспільства в Україні») та «RADA: підзвітність, відповідальність, демократичність».

Експерти Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного Партнерства (УНП ФГС СхП) за підтримки проекту «Громадська синергія» проаналізували досягнення Спільного робочого документа «Східне Партнерство – 20 очікуваних досягнень до 2020 року: фокусуючись на головних пріоритетах та реальних результатах» та вказали наявні та потенційні перепони на шляху наближення до поставлених цілей 2020 р. [24, с. 10]. Так, у розділі «горизонтальні» досягнення (міжсекторального характеру) зазначено, що ціль щодо підсилених менеджерських якостей та технічних знань організації громадянського суспільства реалістична за умови підтримки організаційної спроможності стейкхолдерів та створення можливостей для експертного розвитку. Ця ціль є надзвичайно важливою з точки зору підтримки сталого розвитку НУО, водночас треба шукати й різні можливості для ресурсної підтримки такої сталості на регіональному рівні, сприяти ухваленню рішень, які б давали змогу фінансувати незалежні НУО з боку держави, при цьому зберігаючи незалежність їхньої діяльності. З огляду на це було рекомендовано для розвитку спроможності НУО та підтримки технічної експертизи в ключових секторах системно розвивати організаційну спроможність НУО, системи політик та внутрішньої регламентації, що може стати однією із наскрізних складових частин проектів допомоги, прозорості, підзвітності, підтримувати експертну діяльність паралельно з розвитком організації. На регіональному рівні задля підвищення спроможності органів місцевого

самоврядування треба розвивати прозорі механізми співпраці з НУО на організаційному рівні, сприяти спроможності регіональної влади в підготовці та адмініструванні відповідних проектів-ініціатив шляхом навчання розроблення та реалізації проектів, запровадженні прозорих політик контролю над імплементацією з боку незалежних наглядових рад. Доцільно запроваджувати розвиток державних фондів задля підтримки ініціатив НУО.

Інституційний розвиток громадських організацій, розробка стратегічних планів, правил і процедур внутрішнього менеджменту, демократичне урядування та річне звітування є пріоритетом для більшості міжнародних програм технічної допомоги, що працюють в Україні. Підтримка організацій громадянського суспільства спрямована на забезпечення їх активної участі в демократичних змінах та підвищення їх ефективності в обстоюванні прав й інтересів громадян та здійсненні громадського контролю за діями влади. Оцінка стану громадянського суспільства та політики донорів в Україні свідчить про те, що практично всі кошти були призначені для підтримки конкретних видів діяльності та проектів, що іноді призводило до появи «проектно-залежного» підходу. Надання організаціями громадянського суспільства послуг значною мірою залежить від фінансування іноземних донорів. Як результат, організації громадянського суспільства більше дотримуються пріоритетів і вимог донорів, аніж потреб і запитів своїх цільових груп.

Ситуація з диверсифікацією джерел фінансування ІГС суттєво не змінюється впродовж останнього десятиліття, хоча з'являються нові тенденції. Останніми роками спостерігається зниження обсягів підтримки з боку міжнародних донорів і технічної допомоги (особливо на місцевому рівні), оскільки іноземні донори тепер зосередилися на конкретних проблемах і потребують спеціалізованої експертизи. Проте позитивну динаміку мають надходження з державного та місцевих бюджетів. Більшість регіонів нині здійснює фінансування розвитку громадянського суспільства. Деякі міста та обласні центри запровадили конкурси грантів, що фінансуються з місцевих бюджетів, із метою підтримки проектів ОГС.

Відповідно до звіту про виконання планів заходів із реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки (далі – Стратегія) [25] Мінекономрозвитку у співпраці з інститутами громадянського суспільства розроблений проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення зміни до Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка». Проектом, зокрема, передбачається удосконалення процедури проведення конкурсу місцевими органами виконавчої влади, розширення переліку організацій, щодо підтримки програм (проектів, заходів) яких застосовується конкурсна процедура, перегляд переліку документів, які подаються учасниками конкурсу тощо [26]. Крім того, Мінсоцполітики у 2017 р. працювало над розробленням пропозицій для місцевих органів виконавчої влади щодо проведення моніторингу надання соціальних послуг та запровадження незалежного оцінювання якості надання соціальних послуг.

У межах проекту щодо механізмів ефективного реалізації Стратегії експерти ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення» [27] в коаліції з 25 регіональними експертами провели комплексне оцінювання: регіональних програм розвитку, планів заходів, діяльності координаційних рад, підрозділів із комунікацій ОДА, КМДА, аналіз сайтів облрад, ОДА, КМДА, експертних думок та надали рекомендації органам влади всіх рівнів.

Загальний обсяг фінансування регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства по Україні станом на 01.01.2018 р. становив 321 825 000 грн, однак результати аналізу цих програм свідчать про те, що в них відображено лише 53% від усіх завдань Стратегії. Лише 15 з 25 областей виконали ці регіональні програми більш ніж на 50%.

Найбільші суми фінансування передбачені в Київській міській програмі – 86 514 400 грн та у Харківській обласній програмі – 68 910 000 грн, найменші обсяги фінансування – у Тернопільській (612 000 грн) та Кіровоградській (594 400 грн) обласних програмах. В середньому на кожну регіональну програму припадає по 12 713 800 грн [28].

Проведене дослідження регіональних програм та планів заходів із реалізації у 2017 р. Національної стратегії показало наявність багатьох успішних прикладів підтримки та співпраці органів публічної влади з ІГС. Поряд із цим було зазначено, що чимало завдань регіональних програм та планів мають декларативний характер, не містять конкретних дій, строків виконання та чітко визначених відповідальних виконавців, не підкріплені ресурсним та інформаційним забезпеченням. Крім того, зазначалося, що фінансовий складник програм здебільшого відірваний від їх змістовної частини.

На регіональному рівні фінансова підтримка громадських організацій надається, насамперед, на підтримку молодіжних та дитячих громадських організацій, а також організацій інвалідів та ветеранів. Це пов'язано з вимогою ст. 91 Бюджетного кодексу України щодо внесення до видатків місцевих бюджетів видатків на програми місцевого значення щодо дітей, молоді, жінок, сім'ї та місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення.

Підтримка організацій громадянського суспільства на регіональному рівні здійснюється в основному через конкурси, що проводяться підрозділами обласних державних адміністрацій, відповідальними за питання внутрішньої політики та комунікацію з громадянським суспільством. Очевидним рекордсменом у частині підтримки проектів, розроблених інститутами громадянського суспільства у сфері роботи з дітьми та молоддю, є Сумська область. Загальна сума коштів, яку виділено інститутам громадянського суспільства на реалізацію проектів переможців конкурсу за рахунок коштів обласного бюджету, у 2017 р. становить 1,2 млн грн, у 2016 р. було виділено 1 млн грн. У Сумській області також було визначено переможців конкурсу проектів, розроблених громадськими, благодійними організаціями, творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка коштом обласного бюджету в 2016 р. Конкурс проводиться з метою розвитку інститутів громадянського суспільства області, підтримки їх ініціатив, сприяння впровадженню актуальних та суспільно-значущих проектів громадськості.

Загальна сума коштів, яку було виділено в 2016 р. зазначеним громадським та благодійним організаціям, творчим спілкам на реалізацію проектів переможців конкурсу коштом обласного бюджету, становить 160 тис грн [29, с. 177].

Загалом можемо зазначити, що конкурси громадських проектів, які нині впроваджуються в усіх регіонах України, сприяють формуванню відповідальності та свідомості громадськості. Водночас варто враховувати, що ці конкурси малобюджетні, тому вони не тільки вирішують бюджетні проблеми, а й допомагають вирішити локальні, побутові проблеми (наприклад, установа дитячих майданчиків чи зупинок); іноді конкурси є непрозорими, незрозуміло, як обирають переможців; більшість ІГС не бажають брати участь у проведенні конкурсів, зважаючи на незначні обсяги фінансового забезпечення і складність в оформленні фінансової звітності за використання бюджетних коштів.

ОГС дедалі частіше використовують різні методи залучення коштів від громадян. До них належать Facebook, краудфандингові платформи, як-от Українська біржа благодійності, Спільнокошт, скриньки для пожертвувань та кампанії через SMS. Дослідження, проведене Українським форумом благодійників [30], виявило, що 2% населення здійснило пожертвування різними способами. Найбільші пожертви були зроблені через інтернет, і найбільшу кількість пожертвувань було зібрано через скриньки для пожертвувань. У 2013 р. Національний банк України дозволив благодійним організаціям і фондам здійснювати пожертвування через банкомати, що дало змогу зробити збір коштів більш прозорим.

Висновки. Отже, ОГС поступово розширюють власні джерела фінансування, хоча нині міжнародні донори залишаються головним джерелом підтримки громадського сектора (проте не єдиним). Спостерігається розширення фінансування з державного та місцевих бюджетів, а також залучення коштів бізнесу, благодійних внесків тощо.

Найбільше коштів ІГС витрачають на благодійну діяльність, а також на оплату праці. Так, відповідно до даних статистики у 2016 р. ОГС використано на благодійну діяльність – 32,4% (1,8 млрд грн); оплата послуг та праці становила 23,4% (1,3 млрд грн) та 16,7% (0,9 млрд грн) використаних коштів відповідно.

Таким чином, можемо стверджувати, що універсальних ефективних порад для розвитку фінансової сталості немає. Кожна організація, вірогідно, зіткнеться із певними фінансовими труднощами. Їхній характер залежатиме від регіону діяльності організації (а, отже, і перспектив отримання фінансової підтримки від бізнесу), політичної атмосфери в органах місцевої влади, здатності залучити ресурси новооб'єднаних громад і багатьох інших таких обставин.

Спостерігаються труднощі при наданні державного фінансування громадських організацій в Україні, яке часто є формальним і непрозорим, нема довгострокового державного фінансування, не створено потужних фондів із підтримки громадських організацій. Фінансова підтримка державною владою громадських організацій є несистемною. Така ситуація часто пов'язана з тим, що представники влади бачать в ОГС конкурентів, а не партнерів. А в ситуації зменшення фінансової підтримки з боку міжнародних партнерів ОГС мають розвивати спонсорську допомогу і системніше залучати добровільні пожертвування.

Література:

1. Бельська Т.В. Глобальне громадянське суспільство: сутність, ґене́за та вплив на державну політику України : монографія / за наук. ред. Е.А. Афоніна. Київ : ВАДНД, 2016. 300 с.
2. Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : Монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. 211 с.
3. Зеленько Г.І. Політична матриця громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. Київ : Знання, 2007. 336 с.

4. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ, Львів, 2003.
5. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів : Видавництво «Червона Калина», 2002. 276 с.
6. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
7. Новоскольцева Л.О. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Чернівці, 2009. 20 с.
8. Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.
9. Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні : становлення, функціонування, перспективи розвитку : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Львів, 2008. 31 с.
10. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства. *Політична думка*. 1996. № 1. С. 25–31.
11. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / пер. з нім. Львів : Літопис, 2000. 318 с.
12. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва : Ad Marginem, 1995, 190 с.
13. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. О. Гриценко. Київ : К. І. С., 2000. 192 с.
14. Rosenblum N. Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1998. 367 p.
15. Walter M. Equality and Civil Society / Eds. by S. Chambers, W. Kymlicka. *Alternative Conceptions of Civil Society*. Princeton, 2002. P. 39.
16. Шилз Е.А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm/>
17. Петрушенко Ю.М. Шляхи удосконалення фінансової політики стимулювання діяльності громадських організацій в Україні. *Механізми регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 110–120.
18. Доповідь «Діяльність громадських організацій в Україні». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm.
19. Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні за результатами проведеного Мінекономрозвитку моніторингу проектів у 2017 року. Київ, 2018. <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=c60809df-8bf7-4375-ba67-b64efb4b5779>.
20. Як Євросоюз міг би пришвидшити реформи в Україні? *Дослідження Інституту світової політики*. Київ, 2015. 27 с.
21. Support Group for Ukraine. Press Release, European Commission, April 9, 2014. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-413_en.htm.
22. Фінансова підтримка ЄС для України. Матеріали Представництва ЄС в Україні. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/tech_financial_cooperation/index_uk.htm.
23. Карта залучення міжнародної допомоги. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/karta-dopomogi-26-06-2015.pdf>.
24. Україна в координатах Східного Партнерства 2017–2020 рр. / Експертна оцінка Спільного робочого документу «Східне Партнерство – 20 очікуваних досягнень до 2020 р.: фокусуючись на головних пріоритетах та реальних результатах». Київ, 90 с.
25. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/68/2016#n25>.
26. Звіт про виконання плану заходів на 2017 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-civik-2018/rubrik_spryannia/project-zvit_Naczstrategie_2017.doc.
27. Асоціація сприяння самоорганізації населення. URL: <http://samoorg.com.ua/>.
28. Оцінка стану виконання Національної стратегії розвитку громадянського суспільства. *Аналітичний дайджест «Асоціація сприяння самоорганізації населення»*. 2018. № 7.
29. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020 рр. Київ : Ваіте, 2016. 280 с.
30. Українським форумом благодійників. URL: <http://ufb.org.ua/main.htm>.

MIGRATION CHALLENGES TO COMMON EUROPEAN IDENTITY: BETWEEN MYTHS AND REALITY

Petriaiev O. S.,

Lecturer at the Department of Theory and Practice of Management

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kiev Polytechnic Institute"

The article discusses attempts to create European identity and the threats posed by Muslim migration from the Middle East and the African continent. The system of building national identity and ideological base for uniting people and creating a nation is analyzed. Article conducts comparative analysis of the construction of national identity in Europe, in different periods of history. The system of building national identity in Italy, Germany and the Soviet Union is analyzed. The article analyzes the current weakness of European identity, which is threatened by Muslim expansionism in Europe and European nationalism.

У статті розглядаються спроби створення спільної європейської ідентичності і загрози та виклики цьому проекту, які виходять, зокрема, від мусульманської міграції з регіонів Близького Сходу і Африканського континенту.

Аналізуються системні підходи до побудови національної ідентичності та ідеологічної бази для об'єднання європейських народів і створення європейської політичної нації. Здійснено порівняльний аналіз вдалих та невдалих спроб побудови спільної наднаціональної та національних ідентичностей в Європі в різні історичні періоди її розвитку: в Італії, Німеччині, колишньому Радянському Союзі, Україні, нинішній Російській Федерації. Аналізується нинішня слабкість спільноєвропейської ідентичності, яку посилюють радикальний мусульманський експансіонізм, з одного боку, та європейський націоналізм, з іншого.

В статье рассматривается попытка создания европейской идентичности и угрозы, исходящие от мусульманской миграции из региона Ближнего Востока и Африканского континента. Анализируется система построения национальной идентичности и идеологической базы для объединения народов и создания нации. Проведен сравнительный анализ построения национальной идентичности в Европе, в разные периоды истории. Анализируется система построения национальной идентичности в Италии, Германии и Советском Союзе. В статье проведен анализ нынешней слабости европейской идентичности, которой угрожают мусульманский экспансионизм в Европе и европейский национализм.

Key words: European Union, European identity, Muslim threat, migration, nationalism.

The general essence of the problem. The European Union is currently experiencing one of the worst crises, which can permanently change the further development of European countries under the influence of external factors in the form of an uncontrolled flow of refugees and migrants from Arab countries and Africa. The European society was not ready for such challenges and social changes. The central authority of the European Union is very slowly solving the problem of Muslim refugees. Nationalist movements in different European countries such as in Germany, France have felt the opportunity to come to power, offering radical solutions to the problem. While European nations are beginning to show disintegration tendencies, Muslim settlers begin to unite based on Islamic identity but do not assimilate the norms and rules of European civilization based on Christian values. There is a correlation between the separation of European nations, and its segmentation according to various factors, while the Muslim inhabitants of Europe are beginning to show signs of unification.

The theme of Muslim migration to Europe is very popular among scholars and writers. This issue became more popular after the beginning of the mass resettlement of Syrian refugees in 2015. It is important to note that the problem of Muslims in Europe is a question of the ethno cultural confrontation of Islam and Christianity, the south and the north. One of the first scientists who raised the issue, the collision of different cultures and civilizations was an American scientist Samuel P. Huntington who, after the end of ideological confrontation during the Cold War, in his article and later in his book "The Clash of Civilizations", described the conflict between different civilizations. He also described the conflict between the European-Christian civilization and the Muslim world [1].

Russian scientists O. Bibikova, V. Oleinik, A. Razlivaev, in their articles, give a general assessment of the situation with Muslim refugees in Europe [2–4]. They note that the main cause of instability in the Middle East and North Africa was the manipulative policy of the United States and the European Union, which put the Arab countries in a series of revolutions and civil wars. Also, Russian scientists are talking about a planned action to move refugees from the South to Europe and about dramatic consequences for the European Union. Among the Russian scientists describing this topic can be noted O. Bibikova, which describes the overall situation as a whole.

In the western researches the subject of Muslim refugees in the European Union is addressed by both individual scholars and European scientific institutions. Among Western scientists describing the problems of Arab refugees in the European Union can be mentioned Maxime H.A. Larive, Elizabeth Collet and Camille Le Coz [5; 6].

Formulating the purpose of the article. The goal of the study is to trace the correlation between the increase in Muslim population in the European Union after the Arab Spring and the Arab refugee crisis in 2015, and the development of nationalist movements in Europe contributing to the disintegration of the European Union. Also, an analysis of the construction of the Arab-African nation is being carried out on the basis of religious cohesion and the division of the European peoples by ethnic, religious, and national characteristics.

Main Material. Today, the European Union (EU) is going through a series of different crises. One of these crises is caused by the influx of Arab and African refugees fleeing from poverty, political crises and war in their countries, and seeking a better life in the countries of the EU. New arrivals are united by a very important factor, this is their religion, Islam, and the concept of ummah, the philosophical and religious idea, which unites all devout Muslims, regardless of their ethnic origin, nationality, gender, or language of communication. Thus, the ummah (أمة), which translated from Arabic means a nation, is a connecting element that allows uniting all Muslims into one big nation [7].

Muslim migrants, who came to Europe with their religion, cultural practices and language, engage into conflict with the European society, which took shape over many centuries of European continent history. Thus, as American scientist Samuel Huntington would say, we are witnessing a “clash of civilization”. European civilization, or, in particular, the EU confederation, is not itself a mono-ethnic union, but an association of different European states, which themselves consist of different ethnic groups differing in ethnic, cultural, linguistic and religious factors. At different epochs of the development of Europe, the people were united into countries that later merged into the European Union, but at the same time the highest identity superstructure “European” was completely unable to take root in the identity of the people of the EU. From this it follows that the religious-philosophical and political concept of the Muslim nation or ummah plays as a destructive factor for the identity of European people.

The Nation building in premodern and modern Europe

The first thing to start with, is to give a definition of what a person’s national identity is. The identity of a person is self-awareness, that is, giving oneself some distinctive signs to oneself in relation to “others”, on which one’s identity is built. That is, it is self-awareness and opposition, of identity with respect to society or “others”. Cultural identity can be divided into granted and gained. Granted identity is acquired at birth, inspired by family, social environment, religion and cultural customs. The gained identity can be acquired by free choice, that is, elect by oneself.

Important element in building national identity is “one language, one culture, one history”, which were formulated during the French Revolution. The French Revolution played a significant role in the formation of nations in the modern concept of the word, and had a great influence on Germany, Italy, Spain and Russia.

Identity forms a nation. As mentioned earlier, the concept of a nation was formed during the French Revolution in the 18th century. From the French language the word (nation) is also interpreted as (*Groupe-ment de personnes vivant dans un même pays et partageant la même culture, les mêmes traditions*) which is translated in to English as “Group of people living in the same country and sharing the same culture, the same traditions” [8].

In the modern concept, nationality is understood as citizenship, and in democratic states, nationality does not depend on ethnic origin. Also, the nation has a second meaning, it is an ethno-political group that wants to have its own government and territory under its control, or it already has it. In the work of the British historian Eric Hobsbaum “Nations and Nationalism after 1780” the concept of a nation became widespread in Europe in the second half of the 19th century and the first half of the 20th century, after which it became spread to other continents. Thus, different nations may unite in different international unions, or enter into conflict when one of the nations or ethnic group wishes to withdraw from this union [9].

The nation state has become historically shaped in Europe. After the Thirty Years War and the Treaty of Westphalia, sovereign nation states began to appear in Europe. Thus, self-identification with this state is formed among the population living on the territory of the country, and submitting to its state. In the modern state, there are clearly defined borders of the territory, centralized power, can use the system of suppres-

sion within the state and is recognized by the world community. Over time, the population developed loyalty, patriotic feelings and self-identification with their state. It is also important to note that until the Thirty Years War, Europe was guided by universal religious values that were leveled in the era of reformation and religious wars. In the 19th century, each state had its own state ideology, which is instilled in the population, and national interests, which are defended either by the government of the state or in cases of war mobilized by the population.

Also, some states began to expand, by conquering, or uniting with other countries on a voluntary basis. History knows a lot of such examples.

The most important thing in uniting territories with a similar people, one language, is the creation of a common identity and a unifying national political ideology. One of the important reasons for the creation of new countries in Europe in the 19th century was the Napoleonic wars and the imperialism of various European leaders and monarchist families. Such countries as modern Italy and Germany were torn by the territories, which were part of other states. In the first quarter of the 19th century, the Italian lands were divided. Italian self-identification did not exist. A resident of Venice considered himself a Venetian, and people of Florence considered themselves Tuscans. Italian nationalist forces set a goal to unite all Italian lands into one big Italy and create a national identity, Italian.

Various foundations were used to unite the Italian lands, some of the nationalists dreamed of the former greatness of the ancient Roman Empire, or the Papal State, while others pursued pragmatic economic goals. The most important role in the unification of Italy and the creation of Italian self-identity was played by Giuseppe Garibaldi, his Red Shirts and the Prime Minister of Sardinia, Cavour. The unification of Italy was completed by the Lateran Treaty in 1929, under Benito Mussolini, in which the Rome Question was resolved, and Rome became the capital of Italy, and the Vatican became an independent state.

The main problems faced by the united Italy, poverty and illiteracy of the rural population, as well as the lack of public perception of themselves as the Italians [10]. Today, the most important elements uniting the Italian people into one are the Italian language, common history and the Catholic Church. Today, the situation with Italian identity is not straightforward. Study conducted by (More in Common), "Attitudes towards National Identity, Immigration and Refugees in Italy", which was published in July 2018, showed that Italians today lack of strong national identity. Italians themselves do not feel a strong attachment to the history of Italy, which indicates weak patriotic feelings. One of the problems that hinder the creation of a common Italian identity is the strong attachment of individuals to their own families, which is more pronounced than in other European nations, as well as the feeling of many identities, which is caused by the social pattern of the historical development of Italy [11].

Germany has very similar problem. The kingdom of Prussia became the center around which the German lands became united. Under the leadership of Otto von Bismarck, Prussia conducted a number of military companies against Austria, Denmark and France, which contributed to the proclamation of the German Empire in 1871, and the creation of a common German identity. An important element in the creation of German identity was played by the German language and the mutual economic relations of the united German lands. An important role in the formation of German identity was played by the Prussian spirit of expansionism, militarism and imperialism. An important role in the formation of the German ideology was played by the "volkisch", ethno-national ideology, the unity of people formed by an identical language and historical fate [12].

As Bismarck himself expressed in relation to the creation of a common German state, it was created with the help of "Blood and Iron". The ideology of Pan-Germanism, on which the unification of Germany was based, was built on overcoming difficulties, hard motivation and pride in the achievements of its people. A new type of Germans was built around militarism and masculinity [13].

The unification of Germany and the creation of a common national identity enabled Germany, as a state, to play an important role in the geopolitical arena of the late 19th and early 20th centuries. The inevitable struggle for domination, imperialism, pushed Kaiser of Germany to the beginning of the World War I, on the side of other empires, with identical goals, such as the Austro-Hungary and Ottoman Empire. The loss in the World War I greatly influenced the further change of German identity, self-consciousness and ideology. The Weimer Republic, which was peaceful, democratic and liberal, contradicted the ideological self-consciousness of the German people. The ideas of revanchist, neo-imperialism and cruel totalitarianism resulted in the creation of a new ideology, for the Germans, Nazism.

The Nazis faced the question of creating a new German identity, which was supposed to rally the German people around one goal, revenge for the loss in the First World War. The creation of a new German identity under the National Socialist Party was built around the racial superiority of the German people, the Aryan genetic theory of perfection, and the annexation of the territories of the neighboring countries inhabited by the German people. The Nazis used the term "Blood and soil" (germ. "Blut und Boden") as a fundamental pivot for the unification of the German people, based on their native land, saturated with German blood, identical culture and traditions [14].

The Bolsheviks and the Soviet government also created a new identity for the formation of "Soviet man" from different peoples and ethnic groups living in 15 republics of the USSR. The first thing that Soviet party officials began to do when forming a new Soviet identity was the formation of a new history that began in 1917, a complete break with the past, and an emphasis on the "bright future". An important task that, in the creation of the Soviet man, melted, it was to level the national, ethnic, mental and religious features of various peoples living in the USSR, as well as to create a system of common Soviet patriotism. Soviet identity was formed very difficult. Part of the peoples who inhabited the USSR was considered not loyal to Soviet power. Many nations did not recognize the Soviet power, and fought for their independence. The Soviet government resorted to the deportation of these peoples or conducted punitive operations.

The first thing that Soviet party officials began to do when forming a new Soviet identity was the formation of a new history that began in 1917, a complete break with the past, and an emphasis on the "bright future". An important task that, in the creation of the Soviet man, melted, it was to level the national, ethnic, mental and religious features of various peoples living in the USSR, as well as to create a system of common Soviet patriotism. It was very difficult to form Soviet identity. Part of the people who inhabited the USSR was considered not loyal to Soviet power. Many nations did not recognize the Soviet power, and fought for their independence. The Soviet government resorted to the deportation of these peoples or to punitive operations.

It is necessary to separate the two stages in the formation of Soviet identity, before 1945 and after, namely, after Western Ukraine and the Baltic republics were incorporated into the USSR. Further, a certain discourse was traced in the question of whether Russian culture should dominate among the Soviet people, or the culture in the USSR should be multicultural, and all the cultures of the peoples of the USSR should merge. As a result, the Soviet government was able to achieve certain results in the creation of Soviet identity [15].

The Attempt of common European nation construction

The formation of the European Union and the concept of European identity have taken a long historical path. The goal was economic cooperation, so that European countries would not start new wars, turned into a confederation of countries united by common economic, cultural, scientific and social goals. After the collapse of the socialist bloc, in the beginning of the 21st century, the European Union already included 28 states. The fact is, that once what, the founding fathers Robert Schumann and Jean Monnet, saw how the union of economic cooperation and the customs union has developed into a political confederation which began to play an important role in the geopolitical space.

After the fall of the socialist block in Europe, new countries appeared on the continent willing to join the economic union. In 2004, Poland, the Czech Republic, Slovakia, Hungary, Latvia, Lithuania, Estonia, Slovenia, Cyprus and Malta joined the European Union. In 2007, the EU was joined by Bulgaria and Romania. Thus, we see that many former socialist countries have joined the European Union. It is worth noting immediately that these states joined the Union, mostly for economic reasons. Their main goal was to obtain European loans for economic development, modernization and access to European markets.

The European Union, by the second decade of the 21st century, became a powerful economic and political bloc. European politicians in Brussels realized that nationalist views in the EU member states were not far off, and it was necessary to develop a universal European identity that could be opposed to the national egoism of the EU member states. Proponents of European identity emphasize on a common culture, history and Christianity.

The leaders of the European Union, since the eighties, began to form a European identity, building it out of the identities of different European nations. The culture of the European people is used to create jobs, economic goods, and a link in the creation of a European identity. Based on the creation of European identity, the leadership of the European Union in Brussels, is trying to create the concept of a common European people who would have European citizenship. Various interstate programs are being implemented for the formation of European civil consciousness. At the same time, introduction of Arab migrants who started arriving en masse in 2015 and resurgent nationalism in different European countries call into question the creation of a common European identity [16].

The European Union is still divided for those who are "for European identity", and for "those who are against it". Liberal, left and green parties advocate for a united Europe, and a common European identity. In the camp of euro skeptics, there are nationalist right-wing nationalist parties who consider the creation of a common European identity, an encroachment on the identity of their own people.

Here, immediately it is necessary to note two conflicts of political interests. On the one hand, the central European authority advocates, for the preservation of a united European Union, and the development of a common European identity, in order to strengthen its influence from Brussels, on all the countries of the European Community. On the other hand, they are opposed by nationalist parties and euro-skeptics who want to have full power in their states. Nationalist parties, in many countries of the European Union, are in favor of preserving the identity of their national identity.

The common European identity and refugees crisis

Since 2015, in the Mediterranean region and Europe, the crisis began with refugees from African and Arab countries. Many believe that this crisis began in the fall of 2015, but this is a misconception, since the problem has developed for many years, and the roots of this crisis were formed in the nineties of the XX century. The civil wars in central Africa led to a significant shift of the African population to the north of the African continent to Arab countries, mainly to Morocco and Libya.

In Morocco, African refugees lived in big cities and in refugee camps. In Libya, they also lived and worked in the country's oil industry. The authoritarian regime of Colonel Muammar Gaddafi, restrained African refugees from further migration to the north, through the Mediterranean Sea to Europe. After the beginning of the Arab Spring, the civil war ravaged Libya, after which African and Arab refugees and displaced people began to move north. Similarly, the wars in Iraq and Syria formed a large number of Muslim refugees who, through Turkey and the Balkans, relocated to the European Union [17]. The leaders of the European Union were not ready for this challenge. On one hand, the European society is based on liberal-democratic principles, which are dominated by the idea of respecting human rights and a tolerant attitude to foreign cultures and customs, and on the other hand, Muslim refugees from Africa and the Middle East brought with them their way of life. The social, ethnic and religious conflict is caused by the fact that the European society feels constrained by European democratic principles, while Muslim refugees feel protected by the same liberal principles of human rights. Here, we can see a direct clash of two civilizations, on the one hand European-Christian, and on the other hand Arab-Muslim.

Muslim migrants are starting to organize themselves, thereby gradually building their own state in the state, which has already become a pretext for the ethnic confrontation between the indigenous people of Europe and the refugees who have arrived. This is also used by nationalist parties in various EU member states who oppose the presence of their countries in the European Union. Thus, Europe enters an era of conflict, on ethnic, religious and cultural grounds, where the interests of the European Union government, nationalist organizations and political parties of various EU member states, and Muslim migrants and refugees collide.

Islam serves as a unifying element in the rallying of different nations. Islam binds them, in one way of life, to religious and cultural values. As mentioned, the Muslim "ummah", that is, the community, plays an important role in uniting all Muslims, regardless of where they are located. The Ummah says that all Muslims are brothers, regardless of other aspects, such as ethnicity or nationality. It is the concept of the Ummah that unites Muslims and mobilizes them for various actions, creating one large Muslim nation. [18]

European society is experiencing a post-modern era, where neoliberalism liberates a person from religious prejudices, but at the same time it develops individualism and egoism in it. Religion plays a lesser role in the life of the citizens of the European Union, where atheism and hedonism are replacing religious values. European citizens living the postmodern philosophy are not able to resist the arrived Muslims who build the philosophy of their life on religious dogma, and act as one.

Conclusion. Against the background of an increase in the Muslim population of Europe, the leaders of the countries of the European Union are pessimistic. Their attitude towards liberalism, tolerance and the concept of a united Europe is lost.

At the heart of the emerging conflict, there are three groups of interests. On the one hand, there is the European Parliament and its bureaucracy, which lives on the existence of the European Union. On the other hand, there are leaders of states that disagree with the policies of the European Union in accepting Muslim settlers and resettling them in the countries of the European Union. Also, the nationalist parties of European countries, are offering a quick and radical solution to the issue of Muslim migrants, and use the crisis situation for their political benefits. And the third group is European Muslims, who unite into communes, live compactly in large European cities, and do not recognize the European way of life. A low birth rate among indigenous Europeans, an aging population, as well as a high birth rate among Muslim migrants, will further lead to a demographic change in Europe and an increase in the Muslim population on the continent. The clash between the European postmodern philosophy of life and Islamic modernity is manifested in the inability of the European model of building society to resist the classical Islamic model built on the dogmas of religion.

References:

1. Huntington P.S. The clash of civilizations? Foreign Affairs ; New York; Summer 1993. URL: http://www.columbia.edu/itc/sipa/S6800/courseworks/foreign_aff_huntington.pdf. C. 1–9.
2. Бибикова О. Новые иммигранты и Европа: Конфликт задач. *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы*. 2016. Выпуск 40 (56). С. 8–10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/novye-immigranty-i-evropa-konflikt-zadach>.

3. Oleinik V.I. The vertical and horizontal islamization of Western Europe in the context of migration crisis. *Власть*. 2016. Май. С. 181–184. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vertikalnaya-i-gorizontalnaya-islamizatsiya-zapadnoy-evropy-v-kontekste-migratsionnogo-krizisa>.
4. Разливаев А.А. Мусульмане в Европе: препятствие на пути к цивилизационному компромиссу. *Вестник ВГУ, Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2008. Выпуск № 2. С. 236–243. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/musulmane-v-evrope-prepyatstviya-na-puti-k-tsivilizatsionnomu-kompromissu>.
5. Larive M. A Crisis for the Ages. The European Union and the Migration Crisis. *Miami-Florida European Union Center of Excellence*. 2015. Том 15. Октябрь. С. 1–17. URL: http://aei.pitt.edu/74531/1/Larive_MigrationCrisis.pdf.
6. Collet E., Coz C. AFTER THE STORM. Learning from the EU response to the migration crisis. *Migration policy institute*. 2018. Июнь. С. 1–54. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9/Downloads/EUCrisisResponse_FINALWEB.pdf.
7. Stacey A. The Concept of Ummah in Islam. 02/04/2018. URL: https://www.islamreligion.com/pdf/en/the_concept_of_ummah_in_islam_11312_en.pdf.
8. İnaç H., Ünal F. The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2013. Том 3. № 11. С. 227.
9. Hobsbaum E.J. Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality. 2-е вид. New York : Cambridge University Press. 1990. С. 5–13.
10. Unifying Italy. URL: <https://www.cheektowagak12.org/site/handlers/filedownload.ashx?moduleinstanceid=1748&dataid=2235&FileName=Italian%20Unification.pdf>.
11. Attitudes towards National Identity, Immigration and Refugees in Italy / Dixon T., Hawkins S., Heijbroek L., Juan-Torres M., Demoures François-Xavier. 2018. С. 4–5. URL: https://www.thesocialchangeinitiative.org/wp-content/uploads/2018/07/Italy-EN-Final_Digital.compressed.pdf.
12. Сычева Н.А. Становление немецкой национальной внешнеполитической идеологии в XIX веке : автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Загальна історія». Москва, 2006. С. 15. URL: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-nemetskoj-natsionalnoi-vneshnepoliticheskoi-ideologii-v-xix-veke/read>.
13. Kastelberg K. German Nationalism and Identity During the Age of Unification. 2005. URL: https://ysmithcpallen.com/sites/default/files/sites/all/documents/kastelberg_karl.pdf.
14. Trueman C.N. Blood and Soil. 2012. URL: <https://www.historylearningsite.co.uk/nazi-germany/blood-and-soil/>
15. Wojnowski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *National papers*. 2015. № 1. Р. 1–7. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00905992.2014.953467#hR0cHM6Ly93d3cudGFuZGZvbmxpbmUuY29tL2RvaS9wZGYvMTAuMTA4MC8wMDkwNTk5Mi4yMDE0Ljk1MzQ2Nz9uZWVkbWVjZXNzPXRydWVVAQEAw>
16. Tsaliki L. The construction of European identity and citizenship through cultural policy. *European studies*. 2007. Vol. 24. С. 158–159.
17. Сухов Н.В. Восстание в арабском мире: посе́вы и восходы. Миграционные процессы в Северной Африке в контексте арабского кризиса: только ли проблема Европы? *Азия и Африка Сегодня*. 2016. № 6. С. 11–17.
18. Ислам в мировой политике в начале XXI века : учебное пособие / под ред. Л.М. Ефимовой, М.А. Сапроновой ; А.М. Ахунов, В.А. Ахмадуллин, Р.И. Беккин и др.; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) М-ва иностр. дел Рос. Федерации, каф. востоковедения. Москва : МГИМО-Университет, 2016. С. 7–10.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Сурніна-Далекорей О. А.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Марадик Н. В.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті проаналізовано специфіку політичної активності громадян Чеської Республіки в процесі демократизації. Досліджено політичну участь громадян Чехії у межах найбільш поширених її форм: участь у виборах, членство у політичних та громадських об'єднаннях, консультаціях із владою тощо. Особлива увага приділена проблемі оцінки функціонування демократії та довіри до політичних інститутів. Сформульовано висновок, що характер політико-культурних орієнтацій громадян Чехії формується під впливом різних факторів, що зумовлює особливий змішаний тип політичної культури Чеської Республіки.

В статье проанализирована специфика политической активности граждан Чешской Республики в процессе демократизации. Исследовано политическое участие граждан Чехии в пределах наиболее распространенных его форм: участие в выборах, членство в политических и общественных объединениях, консультациях с властью и т.д. Особое внимание уделено проблеме оценки функционирования демократии и доверия к политическим институтам. Сделан вывод, что характер политико-культурных ориентаций граждан Чехии формируется под влиянием различных факторов, что обуславливает особый смешанный тип политической культуры Чешской Республики.

The specifics of the political activity of citizens of the Czech Republic in the process of democratization is analyzed in the article. The political participation of Czech citizens within the most widespread forms of it is investigated: participation in elections, membership in political and public associations, consultations with the authorities, etc. The main focus is on the problem of evaluating the functioning of democracy and trust in political institutions. It is concluded that the nature of the political and cultural orientations of Czech citizens is influenced by various factors, which determinant a special mixed type of political culture of the Czech Republic.

Ключові слова: Чеська Республіка, демократизація, політична участь, політична культура, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Участь громадян у політиці вже понад півстоліття є центральною ідеєю досліджень, присвячених демократичним режимам. Власне, процес демократизації в найширшому розумінні сприймається як зміна політичної культури суспільства. Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), розвиток навичок участі, зацікавлення політикою пересічних громадян, формування учасницького підходу і відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомою метою для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління. Чеська Республіка (далі – ЧР) є типовою країною, що знаходиться на етапі розвитку демократичної політичної культури. Розвиток феномена політичної участі в ЧР здійснюється за стандартною схемою залучення людей в політичне життя: від зростання пізнавального інтересу до політики до різних форм участі у політичних акціях. Характер політико-культурних орієнтацій населення Чехії є наслідком багатьох соціально-політичних та економічних процесів, що розгортаються в межах країни, впливу національних традицій, поставторитарної спадщини, утвердження інститутів громадянського суспільства. Все це дає підстави говорити про переважання змішаного типу політичної культури сучасної Чехії.

Проблеми консолідації демократії у постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу західних вчених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян країн регіону (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). У 1990-х рр. XX ст. поживається інтерес до проблем політичної участі громадян і в колишніх соціалістичних країнах ЦСЄ (А. Горцеа, С. Ніколеску, У. Корку, Н. Леткі). Розвиток громадянського суспільства та політичної участі у постсоціалістичний період є добре розробленою темою і в чеській літературі (Р. Марада [9], П. Ракушанова [13], Ю. Чермак [5]).

Специфіку політико-культурних орієнтацій чехів та їх взаємозв'язок із політичною участю розглядають М. Блафкова [3], З. Мансфельдова [7], Й. Стахова і З. Вайдова [15]. Вплив феномена політичної культури на трансформаційні процеси в ЧР є об'єктом досліджень Ю. Зденека [19], І. Затлукала [18], З. Мансфельдової [8], М. Кліперової-Бейкер [6].

Вагомим об'єктом уваги чеських науковців (М. Потчек [12], Й. Пехе [11], Т. Вайдова [16]) є дослідження сприйняття громадянами ЧР організацій громадянського суспільства та його ролі у процесах демократизації.

Визнаючи безумовні успіхи Чехії на шляху консолідації нового режиму, зокрема на фоні інших нових демократій ЦСЄ, деякі дослідники (З. Мансфельдова, Й. Пехе, М. Потчек, П. Ракушанова, Ю. Зденек) констатують, що інститути громадянського суспільства не стали партнером держави у процесі формування та здійснення конкретної політики. Недоліком нової демократії в Чехії є зростаючий розрив між демократичними інститутами, політичним представництвом та суспільством загалом (З. Мансфельдова [8]). Висновку про взаємну недовіру між політичними елітами і інститутами громадянського суспільства доходить і чеський політолог Й. Пехе [11]. Аргументи на користь очевидного дефіциту громадянської партисипації наводить М. Потчек [12].

Мета статті – проаналізувати динаміку політичної активності громадян Чехії у межах найбільш поширених форм політичної участі, дослідити вплив політико-культурних орієнтацій на основні форми та інтенсивність політичної участі в сучасній Чехії.

Виклад основного матеріалу. Сучасний демократичний режим Чехії, як визнають дослідники, не утверджувався відповідно до класичної моделі «знизу» як, наприклад, у Польщі. На противагу періоду кінця XX ст. демократія міжвоєнної Першої Чехословацької Республіки була наслідком антиімперського супротиву, тому формування демократичних інститутів відбувалося на фоні вже сформованого громадянського суспільства, без сумніву, в історичних формах, притаманних тому періоду. Цей феномен у 1918–1939 рр. розвивався у форматі складної мережі різних добровільних асоціацій, які були здебільшого ліквідовані під час Другої світової війни, з початком становлення комуністичного режиму.

На зламі 1980–1990-х рр. умови для розвитку громадянськості були, насамперед, створені «зверху» відповідним законодавством, незважаючи на те, що «оксамитова революція», яка започаткувала перехід до демократії, була масовим протестом великої кількості чехів. Упродовж наступних десятиліть саме низькі рівні політичної участі громадян, відсутність підстав назвати політичну культуру чехів «громадянською» не дають приводу стверджувати, що демократичний режим у ЧР можна назвати консолідованим.

Як свідчать дані аналітичних і статистичних досліджень, рівень мобілізації громадян щодо вирішення політичних питань є вкрай низьким. Участь у парламентських виборах фактично є єдиною поширеною формою залучення громадян до політики та тиску на владу. Рухи, неурядові організації (НУО), групи інтересів, неполітичні громадські утворення превалюють над політико орієнтованими організаціями ЧР. Як визнають чеські науковці, на противагу навіть післявоєнному періоду, інтелектуали та громадські діячі перестали бути активними модераторами громадських дебатів із суспільно-політичних проблем чеського суспільства. Роль трибунів і ретрансляторів громадської думки перейняли на себе керівники найбільш впливових політичних партій та об'єднань [19].

Можна навести низку чинників, які визначають низьку присутність елементів активізму у політичній культурі чехів. Перш за все, пасивність є органічним наслідком швидких економічних реформ та системної політичної трансформації.

Насамперед, приватизація, яка була здійснена у стислі строки без належного законодавчого підґрунтя та всебічного аналізу ймовірних наслідків, призвела до негативної оцінки економічних трансформацій значною кількістю чехів. Громадяни, мріючи, насамперед, про швидке відновлення етики міжвоєнної демократії, після тривалого періоду соціалістичного колективізму не були готовими до особистої відповідальності за своє життя. Як наслідок, чеське суспільство почало демонструвати ностальгічні настрої за колишньою системою соціального забезпечення, що пояснює, в тому числі, і велику частку прихильників Комуністичної партії Чехії та Моравії (далі – КПЧМ), яка у різні періоди була представлена у парламенті.

Окрім того, Громадянський форум (далі – ГФ) після перетворення з громадського руху на Громадянську демократичну партію (далі – ГДП) перестав бути об'єднуючою силою для пересічних чехів, найбільш активні з яких почали інкорпороватися в новосформовані політико-управлінські

структури та партії. Фактично розпад ГФ означав завершення періоду масової громадянської активності 1989–1991 рр.

Таким чином, уже на початку 1990-х рр., як засвідчують дані соціологічних опитувань, 90% чехів обирали оптимальний для себе третій шлях розвитку – між капіталізмом та соціалізмом. Водночас дослідження настроїв громадськості, здійснені упродовж обох постсоціалістичних десятиліть, вказують, що більшість чехів залишилися прибічниками демократії як політико-інституційної системи. Так, у 2001 р. 70,1% респондентів вважали демократію найкращою формою політичного устрою з наявних, водночас кількість осіб, які вважали, що країна розвивається після соціалізму краще, аніж вони очікували, зменшилася, порівняно з 1990 р., з 11,1% до 5,5%. Навпаки, кількість тих, чиї очікування після падіння соціалізму не справдилися, зросла з 32,8% до 51,3%. У 2006 р. відсоток громадян, які вважали демократію оптимальною системою для ЧР, становив 62%, що означає зменшення прихильників цього режиму на 9%. Пояснення цього явища можна знайти, аналізуючи інші дані: якщо у 1990 р. 53,2% громадян вважали, що при демократії управління здійснюється в інтересах усіх, то через одинадцять років їх частка зменшилася до 24,3%. Зріс відсоток скептиків, які вважали, що нова система задовольняє, насамперед, групи інтересів – з 46,8% до 75,7% [7, с. 5].

Водночас число громадян, які вважали, що демократія в країні функціонує дуже добре або загалом непогано, зросло з 1996 по 2006 р. з 45,8% до 64,4%. Критиків, навпаки, поменшало – з 49% до 35,8%. У 2006 р. 62% респондентів (дві третини населення) цілком або скоріше погоджувалися, що демократія є найкращим політичним режимом для ЧР [14]. Тобто, незважаючи на певну ностальгію за соціалістичним минулим, розчарування у можливостях демократичного врядування представляти та репрезентувати запити усіх громадян, чехи вважали її оптимальним устроєм, який достатньо добре функціонує в їхній країні.

Як зазначає чеська дослідниця З. Мансфелдова, у другій половині 1990-х рр. майже 90% опитаних громадян Чехії так чи інакше вважали себе «демократами». Третина ідентифікувала себе як переконані демократи (31%) (до прикладу, в Польщі цей відсоток становив 48%), 58% виявились належними до групи «слабких демократів» (в Польщі – 14%), які сприймали демократичну систему із певними застереженнями та критикою. Орієнтацію на авторитарне правління продемонстрували 4,3% громадян (10% у Польщі), 6% опитаних не змогли визначитись у цьому питанні. Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою нараховується більше серед старшого покоління ЧР (від 40 років), аніж серед молоді (Польща демонструє обернену кореляцію – прихильників демократії більше серед вікової групи 18–24 роки). У групі переконаних демократів 18,9% – громадяни у віці 40–50 років, 21,8% – старші 50–60 років, 29,5% – літні люди. Крім того, із загальної сукупності опитаних 84,8% погодились із твердженням, що «демократія недосконала, але вона є найкращою з можливих форм правління», і тільки 8,5% заперечили це. «Режим сильної руки» не схвалили 78,4% опитаних, 14,8% підтримали цю ідею. Правління військових заперечили 91,4% респондентів, і тільки 4,9% визнали цей режим прийнятним [8, с. 110].

Можна стверджувати, що ідентифіковані групи прихильників авторитаризму сформувались на фоні незадоволення ультраліберальною політикою кабінету В. Клауса в 1990-х рр. «Політика сильної руки» стала розглядатись як альтернатива стилю цього прем'єра, який вважав, що усі суспільні проблеми можуть бути вирішені ринком та завдяки лише мінімальному втручання держави. Тому уподобання частини чеського суспільства можна визначити як «неусвідомлений вибір авторитаризму» [8, с. 112]. Очевидно, опитані громадяни ЧР оцінювали режим на підставі власного досвіду життя, а тому скептичні оцінки не вказують автоматично, що за авторитаризму їх оцінки були би більш схвальними.

У ЧР, як і в інших країнах центральноєвропейського регіону, політична та громадська участь на практиці реалізується шляхом участі громадян у виборах, місцевих та загальнонаціональних референдумах, членства у політичних та громадських об'єднаннях, подання петицій, скарг до органів влади усіх рівнів. Найпоширенішими формами політичної участі є електоральна участь, членство у неурядових організаціях та профспілках.

Як було зазначено, для чеського суспільства основною формою громадянської участі є участь у виборах. Це демонструють дані дослідження, здійсненого ще у 1995 р., за яким 92,8% чехів вважали пріоритетним політичним завданням участь у виборах, на противагу лише 43,3% поляків, котрі у цей період надавали значення підписанню петицій, участі в акціях протестів. Також про дискурсивну модель політичної участі свідчить позитивна оцінка громадянами ролі консультацій із владою (84,6%) [2].

У 2005 р. частка громадян ЧР, переконаних у важливості масової політичної участі, була порівняною з іншими країнами Центральної Європи – 70%. Можливо, через цю обставину рівень довіри чехів до владних інститутів різного рівня був доволі високим, за винятком уряду. Однак, якщо до президента та уряду рівень довіри упродовж 1990-х рр. зменшувався, щодо парламенту залишався стабільним. Зауважимо, що вищим показник довіри був лише до президента В. Гавела у першій половині 1990-х рр. (у межах 73–75%) [4, с. 56]. Загалом конфігурація довіри до політичних та суспільних інститутів ЧР на початку 2000-х рр. виглядала таким чином: парламенту певною мірою довіряло

12% громадян, юридичній системі – 21%, поліції – 28%, політикам – 8%, політичним партіям – 10%, міжнародним організаціям – 35% респондентів [1, с. 39]. Ці дані свідчать про те, що навіть після 15 років демократичних реформ довіра до політичних інститутів все ще була істотно нижчою, аніж у країнах сталої демократії.

Зауважимо, що громадяни ЧР були більш активними і під час виборів нижньої палати парламенту: 1990 р. – + 53,6% порівняно з виборами 1991 р. у Польщі, 1992 р. – + 33% порівняно з переборами 1993 р. у сусідній країні. Таку політичну зацікавленість чехів можна пояснити низкою факторів. Основним поясненням цього явища є нестача досвіду участі чехів упродовж 1970–1980-х рр., на відміну від поляків, що привело до ефекту акумуляції соціально-політичної енергії, яка й була використана восени 1989 р. Окрім того, на відміну від жителів Польщі, громадяни ЧР перебували у більшій ейфорії від перспектив демократизації після падіння авторитарного режиму, що склався у країні після придушення «Празької весни» 1968 р. Також чинником впливу на рівень активності громадян можна вважати формування власного «нечехословацького» парламенту – Чеської Народної Ради (1990, 1992 рр.), що стимулювало їх прийти на виборчі дільниці.

Різниця між чеськими та польськими тенденціями електоральної участі полягає ще в тому, що в другій половині 1990-х рр. у Чехії різко зменшилася частка виборців, ставши однаковою з польським аналогом: 1998 р. – +0,7%, 2002 р. – +1,5%, 2006 р. – +0,5%. Водночас інтерес до участі у виборах нижньої палати парламенту залишався дещо вищим, аніж у РП: 1998 р. – +26,1% порівняно з польськими переборами 1997 р., у 2002 р. – +11,7% порівняно з виборами 2001 р. у РП, у 2006 р. – +23,9% порівняно з виборами 2005 р. у сусідів. За даними статистики, активність виборців на перегонах 2006 р. серед 20% найзаможніших громадян Чехії становила 70%, а серед 20% найменш забезпечених – 57%. Різниця в 13% є майже вдвічі вищою, ніж у середньому (7%) в європейських країнах [10].

Однією із можливих причин недостатньої політичної інтеграції є високий показник соціальної ізоляції громадян ЧР, так званий «швейкізм» (феномен «маленької чеської людини») – свідоме обмеження сфери публічного життя та розширення простору приватного життя.

На сучасному етапі у ЧР зареєстровано близько 100 політичних партій. Проте, незважаючи на велику кількість політичних партій, впливовими є 4–8 (зазвичай це парламентські партії). Причому, подібно до інших країн ЦСЄ, було зафіксовано завищення реальної кількості членів партії. Довіра до політичних партій у Чехії значно менша, ніж до інших публічних інститутів (лише 1 громадянин із 8 довіряє партіям). Загалом у політичних партіях ЧР беруть участь близько 3% населення країни, що загалом є зіставним з іншими країнами центральноєвропейської групи.

У ЧР існує широка мережа неурядових організацій, які діють у різних суспільних сферах. Однак суттєвим є те, що є різниця між офіційно зареєстрованими неурядовими організаціями та реально діючими. На практиці реально діючих громадських організацій у кілька разів менше від офіційно зареєстрованих. Нерівномірним є й поширення громадських організацій, які зареєстровані, насамперед, у столиці та великих містах і майже відсутні на периферії. Варто зазначити і те, що чеські законодавці поки що не створили ефективної моделі правового регулювання діяльності неурядових організацій. Насамперед це стосується непрозорого механізму фінансування та недосконалої податкової політики щодо НУО.

У 1993 р. у ЧР було зареєстровано 22 765 неурядових організацій (для порівняння у 1938 р. їх було 9 115), у 1998 р. – 39 408, а у 2003 р. – 47 874. Станом на 2008 р. їх кількість становила 52 687, з них 32 665 – це громадські об'єднання (60% усіх НУО), 12 118 – професійні асоціації, профспілки, 5 654 – релігійні об'єднання, 1 001 – суспільно важливі організації, 889 – фонди фондів і 360 – фонди [17].

Щодо професійних асоціацій, то спостерігається тенденція до зменшення кількості членів профспілок. Так, якщо в 1990 р. до їх числа належало 62% громадян, старших 15 років, то в 1994 р. – вже 38%, а в 2008 р. – лише 14%. Профспілки збереглися, перш за все, на великих (державних і приватних) підприємствах та у бюджетній сфері. У приватному секторі вони фактично не представлені [3].

Оцінюючи кількісні параметри чеського «третього сектору», також треба мати на увазі поширеність псевдо- або тінювих НУО. Значна їх частина діє досить короткий строк – до трьох років, є чимало організацій, які «сплять», тобто мають нульову активність. Водночас є чимало незареєстрованих організацій, які ведуть активну діяльність.

Необхідно зазначити і низку факторів, які перешкоджають ефективній діяльності чеських неурядових організацій. Серед них недостатня відкритість владних структур, бюрократична тяганина, традиційна недовіра до діяльності цих організацій, низька оцінка професійності робітників «третього сектора». Причому представники чеських НУО також доволі самокритичні – 42–45% самих активістів визначають низьку професійність і активність неурядових організацій як однієї з головних перепон для нормальної роботи з владою [16]. Водночас політики та політичні партії продовжують із недовірою ставитися до інститутів громадянського суспільства. Так, екс-президент ЧР В. Клаус активно виступав проти втручання громадських організацій у політику, застосовуючи, наприклад, термін «еко-тероризм» щодо екологічних груп та ідентифікуючи їх як нову форму комунізму [19].

Поза цим, комуністичне відлуння продовжує реально впливати на громадянське суспільство в умовах демократичної Чехії. Свідченням чого є те, що Компартія Чехії залишається стійкою парламентською партією країни починаючи з 1990 р. За результатами виборів 2013 р. у Палату депутатів було обрано 33 представника Комуністичної партії Чехії та Моравії. Серед 21 місця зарезервованих за Чехією в Європарламенті в 2014 р. 3 отримали представники Компартії.

Самі ж громадяни ЧР із прихильністю ставляться до процесу розвитку громадянського суспільства. Цей факт підтверджують статистичні дані: у 1993 р. 18% населення задекларували позитивне ставлення до філософії та інститутів громадянського суспільства, у 1998 р. – 29%, а у 2003 р. – вже 56%. У 2008 р. ця цифра майже не змінилася – 59% [17].

Висновки. Отже, попри вдалий транзит Чехії в напрямі інституалізації ліберальної демократії, дискусійним залишається питання про консолідацію демократичного типу політичної культури. Попри усталення ставлення до демократії як оптимального політичного режиму, а також високі показники залучення громадян до виборів, поширеними є скептичні настрої частини чехів щодо потенціалу демократичного політичного режиму, а також певні ностальгічні спогади про стабільність соціалізму. Серед основних проблем функціонування громадянської сфери у Чеській Республіці можна виділити нестачу історичного досвіду самоорганізації, критичне ставлення частини політичної еліти до організацій громадянського суспільства, сумніви у професіоналізмі громадських активістів. Простежується слабка мобілізація громадян Чехії для вирішення конкретних політичних завдань і тиску на владу.

Таким чином, можна визначити змішаний тип політичної культури сучасної Чехії, з переважанням як активістського, так і парафіяльного типу мислення. Випадок Чехії очевидно підтверджує той факт, що, на відміну від модернізації політичних інститутів, зміна культури та ціннісних орієнтацій населення є набагато тривалішим процесом.

Література:

1. Европейское социальное исследование: изучение базовых социальных, политических и культурных изменений в сравнительном контексте: Россия и 25 стран Европы : аналитический доклад. Москва : Институт сравнительных социальных исследований, 2008. 89 с.
2. Attitudes towards Environment and Local Politics (ISSP 1993). Czech Republic, Institute of sociology, Czech Academy of Sciences. URL: <http://archiv.soc.cas.cz/o-ceskem-socialnevednim-datovem-archivu> (Last accessed: 22.11.2018).
3. Blafková M. Občanská společnost: Spory mezi generalisty, maximalisty a minimalisty. *E-Polis*. 2008. 25 únor. URL: <http://www.e-polis.cz/politicketeorie/233-obcanska-spolecnost-spory-mez-generalisty-maximalisty-a-minimalisty.html> (Last accessed: 20.12.2018).
4. Borecký J., Prydký L. Public Perception of Local Government in the Czech Republic. *Public Perception of Local Governments* / ed. P. Swianiewicz. Budapest : OSI/LGI, 2001. P. 41–114.
5. Čermák J. Volební účast a stranická identifikace českých občanů. *E-Polis*. 2005. 5 duben. URL: <http://www.e-polis.cz/clanek/volebni-ucast-a-stranicka-identifikace-ceskych-obcanu.html> (Last accessed: 15.12.2018).
6. Klicperová-Baker M. Demokratická kultura v České republice: občanská kultura, étos a vlastenectví ze srovnávacího pohledu. Praha : Academia, 2007. 285 s.
7. Mansfeldová Z. Democracy in the Czech Republic An Assessment of Attitudes towards Democratic Values of the Czech population 1990–2001 / ed. M. Neumann, H. Pleines. Bremen : Forschungsstelle Osteuropa, 2003. 30 p.
8. Mansfeldová Z. The Czech Republic: Critical democrats and the persistence of democratic values. *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* / ed. by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. London : Routledge, 2006. P. 101–119.
9. Marada R. Civil Society : Adventures of the Concept before and after 1989. *Czech Sociological Review*. 1997. № 5. S. 3–22.
10. OECD: Better Life Index. URL: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/ru/countries/czech-republic-ru/> (Last accessed: 10.12.2018).
11. Pehe J. Political culture and civil society in the Czech Republic. Cultural Differences in Europe. Europeum and NYU. Praha, 15.11.2003. URL: <http://www.pehe.cz/prednasky/2003/czech-political-culture-and-civil-society> (Last accessed: 20.12.2018).
12. Potůček. M. The Uneasy Birth of Czech Civil Society. *International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations*. 2000, June, 22 p. URL: <file:///C:/Users/%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0/Downloads/TheuneasybirthoftheCzechcivilsociety.pdf> (Last accessed: 19.12.2018).

13. Rakusanová P. Třetí sektor a občanská participace v České republice. *Naše společnost*. 2003. № 1 (3–4). S. 31–34.
14. Role of Government : ISSP 2006. URL: <http://www.gesis.org/en/services/data/survey-data/issp/modules-study-overview/role-of-government/2006> (Last accessed: 11.12.2018).
15. Stachová J., Vaidová Z. Politická kultura české populace v regionálním rozměru. *Sociologicky časopis : Czech Sociological Review*. 2005. Vol. 41. № 5. P. 881–901
16. Vajdová T. Česká občanská společnost 2004: Po patnácti letech rozvoje : zpráva z projektu CIVICUS Civil Society Index pro Českou republiku. Praha: Panoráma dějin, 2005. 120 s.
17. Wagnerová G. Spor o participační demokracie na české politické scéně po roce 1989. *E-Polis*. 2008. 25 únor. URL: www.e-polis.cz/politicketeorie/234-spor-o-participacni-demokracie-na-ceske-politicke-scene-po-roce-1989.html (Last accessed: 17.12.2018).
18. Zatloukal J. Flaws in the Czech political culture. London : The Wincott Foundation, 2014. 25 p. URL: <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/research/files/Flaws%2520in%2520the%2520Czech%2520political%2520culture.pdf> (Last accessed: 14.12.2018).
19. Zdeněk J. Twenty Years after the Iron Curtain: The Czech Republic in Transition. *Juniata Voices*. 2010. March 25. P. 99–107.

МОРАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ У ВІЙСЬКОВІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ

Федоренко В. В.,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри суспільних наук

Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова

У статті запропонований філософсько-правовий аналіз морально-правового регулювання конфліктів у військовій організації. Автор розглядає такі поняття, як: конфлікт, конфліктність, соціальний конфлікт як родові поняття, соціальна і воєнна організація. Аналізуються різні положення теорії конфліктів для подальшого їх використання в дослідженні військових колективів як соціальної організації з урахуванням особливостей її функціонування і взаємодії з українським суспільством. Підкреслюється роль морально-правового регулювання конфліктів, здатність їх конструктивно вирішувати. Велика увага звертається на необхідність проведення соціально-правових досліджень для оцінки впливу морально-правового регулювання поведінки і дисциплінованості військовослужбовців на стан конфліктності у військових колективах.

В статье предложен философско-правовой анализ морально-правового регулирования конфликтов в военной организации. Автор рассматривает такие понятия, как: конфликт, конфликтность, социальный конфликт как родовое понятие, социальная и военная организация. Анализируются разные положения теории конфликтов для дальнейшего их использования в исследовании воинских коллективов как социальной организации с учетом особенностей ее функционирования и взаимодействия с украинским обществом. Подчеркивается роль морально-правового регулирования конфликтов, способность их конструктивно разрешать. Большое внимание уделяется необходимости проведения социально-правовых исследований для оценки влияния морально-правового регулирования поведения и дисциплинированности военнослужащих на состояние конфликтности в воинских коллективах.

In the article the philosophical and legal analysis of the moral and legal regulation of conflicts in the military organization is offered. The author considers such concepts, as: conflict, social conflict, as a generic concept, social and military organization. Different positions of theory of conflicts for their further use in research of soldiery collectives as social organization, taking into account the features of her functioning and interacting with Ukrainian society are analyzed. The role of the moral and legal regulation of conflicts is underlined, and ability of their constructive solution. Much attention has focused on the need for social and legal researches to assess the impact of moral and legal regulation of behavior and discipline of the military personnel on conflict proneness in military units.

Ключові слова: конфлікт, конфліктність, воєнна організація, військовий колектив, соціальний інститут, соціальна взаємодія, морально-правове регулювання.

Постановка проблеми. Зміна військово-політичної обстановки в державі, її євроатлантичне спрямування, співпраця з НАТО, ведення гібридної війни та проведення операції об'єднаних сил (ООС) на Сході України поставили на порядок денний необхідність реформування Збройних Сил України (ЗСУ). Тому нині необхідно розв'язати цілий комплекс проблем, зумовлених сутністю армії як цілісного соціально-політичного утворення, що виступає, з одного боку, частиною українського суспільства, а з іншого – розвивається і функціонує за специфічними законами. Однією з таких проблем є подальше вдосконалення системи морально-правового регулювання конфліктів в військовій організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблема вже тривалий час перебуває у центрі уваги українських і зарубіжних дослідників. Специфіку конфліктів, взаємовідносин і взаємодії військовослужбовців за останні два десятиліття вивчали: Є. Афонін, М. Варій, Г. Гайдукевич, Г. Ложкін, В. Литвинчук, А. Парамонов, В. Самойлов, Л. Сандакова, В. Срібний, С. Стайффер та ін. У їх працях розглядається сутність, зміст конфліктів у соціальній організації, в тому числі і військовій, та шляхи їх вирішення. Разом із тим у межах цих досліджень існує чимало суперечливих питань, на що вказують самі дослідники.

Мета статті – проаналізувати основні підходи до визначення змісту, особливостей конфліктів у військовій організації та визначити роль морально-правового впливу на їх регулювання в умовах сучасної України. Методом дослідження є аналіз деяких теоретико-методологічних підходів до вивчення конфліктів у військовій організації та їх морально-правового регулювання. У дослідженні військових конфліктів ЗСУ на основі авторського погляду будуть висунуті пропозиції і рекомендації щодо вирішення проблеми конфліктності в армії. Сьогодні, як ніколи, в умовах сучасної України проблеми конфліктів мають не тільки військовий, але історичний, економічний, психологічний і філософсько-правовий аспекти. Тому був використаний міждисциплінарний підхід, який полягає в розгляді питань конфліктології з позицій гуманітарних наук, теорії військової справи та військового права.

Виклад основного матеріалу. ЗСУ у процесі свого розвитку знаходились під впливом реформ, зміни суспільної думки відносно служби в армії, політичної обстановки у країні і світі, морально-правових аспектів служби тощо. Особливий етап їх розвитку пов'язаний із веденням бойових дій на Сході України в досить складних умовах гібридної війни. Автори стратегії гібридної війни (4 GW за американською класифікацією), розглядаючи її сутність, зміст та результативність, стверджують, що сьогодні значно продуктивніше вкладати ресурси не в широкомасштабну наступальну війну, а в різноманітні підривні тактичні акції. Це призводить до наростання соціально-економічного хаосу всередині країни-противника, посилює морально-психологічний тиск на населення і Збройні сили.

Гібридна війна (війна четвертого покоління) – це такий спосіб ведення війни, коли агресор має на меті, перш за все, досягнення політичних цілей і морально-психологічної перемоги над противником. Вона складається із двох основних компонентів: військового і цивільного. Одним із завдань цивільного компоненту є застосування технологій, спрямованих на знецінення традиційних культурно-історичних цінностей народу, розділення суспільства, соціальних інститутів, традиційних спільностей і сім'ї та розпалювання і загострення в них соціальних конфліктів. Особлива увага приділяється розпалюванню конфліктів у військовій організації. Із точки зору О. Паливоди, в сучасних реаліях розвитку інформаційного суспільства виникають нові, раніше небачені загрози національній безпеці. Сьогодні набули активного вжитку поняття «інформаційний тероризм», «психологічна війна», «інформаційно-пропагандистський вплив». За допомогою інформаційних технологій активно поширюються радикальні погляди, сепаратистські ідеї, інформація, що розпалює соціальну, расову, національну та релігійну ворожнечу [1, с. 28].

На відміну від традиційної військової сили, основними ефективними засобами гібридної війни стають політичні, дипломатичні, економічні, інформаційні і морально-психологічні заходи. Українські дослідники Г.В. Ложкін, Н.Ю. Волянчук підкреслюють, що небезпека інформаційно-психологічних впливів полягає в тому, що вони спрямовані на: деформацію системи цінностей, порушення структури мотивів, викривлення цільових настанов, деструкцію особистісних смислів [2, с. 10]. Тому експертами зазначається, що однією з найважливіших форм протистояння стає інформаційне, морально-психологічне протистояння, яке, на перший погляд, важко назвати війною: люди не вмирають, інфраструктура і промисловість функціонують. Але залишається актуальною й активно досягається мета, як і в будь-якій війні, – підпорядкування противника власній волі. У гібридній війні новітніми засобами є інформаційний та морально-психологічний вплив із метою позбавлення противника волі до опору. Це дає можливість, на думку абсолютної більшості дослідників 4 GW, вирішити нижчеприведені завдання.

1. Морально-психологічне руйнування держави (позбавлення керівництва і народу бажання й можливості вести війну).

2. Окрема тактична бойова одиниця може використовуватися для досягнення стратегічної мети (планування та проведення інформаційних та морально-психологічних операцій, постановочні фото і відеозйомка тощо).

3. Полем бою є все суспільство, всі його сфери та інститути.

4. Розподільна межа між війною і миром розмита навіть до повного її зникнення.

5. Операції на основі ефектів зменшують відсоток застосування військової сили з одночасним нарощуванням зусиль у політичній, економічній, культурній, релігійній, соціальній сферах із їх інтенсивним і надмасштабним інформаційним, морально-психологічним супроводженням. Досягнення інформаційної, морально-психологічної переваги на полі бою забезпечується успіхом інтелектуального осмислення отриманої інформації, передбаченням цілей противника, врахуванням усіх гуманітарних аспектів сучасного складного та суперечливого світу.

6. Необхідність підготовки фахівців із соціального управління, які здатні адекватно давати морально-правову оцінку заходам гібридної війни, враховувати різнопланові ефекти від них, у тому числі і пов'язані з морально-правовим регулюванням конфліктів у частинах та підрозділах ЗСУ.

Потрібно визнати, що в умовах ведення Україною гібридної війни суб'єкти військового управління знаходяться в найбільш складній морально-правовій і психологічній ситуації, пов'язаній із особливостями військової діяльності в контексті прав людини. Її характер, природа іманентно при-

пускають більш жорстоку регламентацію, особливий тип єдиноначальства (навіть з урахуванням високорозвинутих демократичних засад), вищі форми дисципліни, правопорядку, організованості, згуртованості і навіть відносної одноманітності у способі думок та дій членів військового колективу, які пов'язані з визначеним обмеженням прав людини. Визначений консерватизм мислення, який може мати певну сумісність з ініціативою та творчістю у військовій справі. Останні характеризують переважно військово-технічні та організаційно-управлінські аспекти військової діяльності, яка здійснюється на засадах жорстоко стабілізованих принципів і норм, визначених військовою присягою, статутами, настановами, інструкціями, що обмежує певні права особистості військовослужбовця. Сьогодні від суб'єктів військового управління з урахуванням вимог сучасних об'єктивних умов вимагається радикальна переорієнтація в самій методології навчання, особливо виховання та морально-правового регулювання поведінки особового складу ЗСУ.

Військова служба характеризується виконанням військовослужбовцями специфічних задач, які пов'язані з ризиком для життя і здоров'я, підвищеним фізичним та емоційним навантаженням, несприятливим впливом інших факторів, що створюють передумови для прояву нестриманості, суперечок та агресивної поведінки. Крім того, замкненість простору і соціальної системи, жорстка програма дій, яка детермінована статутами військової служби, створюють певні передумови для виникнення соціальних конфліктів. Особливо це спостерігається в умовах проведення ООС безпосередньо під час ведення бойових дій на ґрунті зіткнення моральних та правових цінностей. Мова може йти про такі цінності, як життя, незалежність, Батьківщина, безпека тощо. За таких умов правові і моральні норми збігаються, взаємодоповнюють одна одну. Але іноді моральні ідеали не поєднуються з правовими цінностями у правосвідомості військовослужбовців, тому нерідко можна спостерігати їх суперечність, результатом якої є деформації індивідуальної правосвідомості особистості, а наслідком – феномен соціального відхилення, конфлікти [3, с. 29].

Соціальний інститут є одним із головних компонентів соціальної структури суспільства, що інтегрує і координує множину індивідуальних дій людей, упорядковує соціальні відносини в окремих сферах суспільного життя. Військовому інституту належить особливе місце в системі соціальних інститутів, оскільки він нерозривно пов'язаний з основними сферами життя суспільства: матеріально-виробничою (військово-промисловий комплекс), політичною (військова політика), соціальною й духовною. Роль військового інституту полягає в акумулюванні соціальних, у тому числі і морально-правових норм і цінностей (патріотизм, дисципліна, честь, відвага тощо), які здійснюють великий регулюючий вплив на поведінку і діяльність людей. Як і будь-який соціальний інститут, він припускає наявність різних соціальних ролей та статусів.

ЗСУ поряд з іншими органами та установами, які займаються військовою діяльністю, є воєнною організацією і можуть розглядатися в якості прикладу соціальної організації. Воєнна організація в Україні виконує виховну, морально-правову регулюючу роль, а також зовнішні та внутрішні соціальні функції. Увагу до військових колективів привертає деяка нестабільність внутрішніх соціальних взаємодій: нестатутні взаємовідносини, агресивна поведінка, виникнення конфліктів із різних причин, порушення норм моралі і права у взаємовідносинах з військовослужбовцями та цивільним населенням. Підкреслимо, що спостерігається (за допомогою аналізу ЗМІ, думки військовослужбовців і громадян України, які відслужили в армії) підвищення рівня конфліктності. З одного боку, це пов'язано з веденням бойових дій на Сході України в умовах перешкоджання законній діяльності частин і підрозділів ЗСУ під час проведення операції об'єднаних сил (ООС), коли організовуються антидержавні масові виступи з багатократним посиленням змісту подій засобами військової пропаганди агресора, захоплюються адміністративні будівлі, руйнується система адміністративного управління та правоохоронної діяльності, застосовується тактика «живого щита» під час захоплення адмінбудівель та блокування українських військових натовпом «активістів» (варто розрізняти активний і пасивний «живий щит», оскільки під час ведення бойових дій агресор використовує пасивну форму захисту населенням, коли розміщують свої батареї, стрілецькі, снайперські позиції в житлових будинках). З іншого боку, це пов'язано зі складністю соціальної структури військової організації (резервісти, добровольці, строковики, кадрові військові, контрактники, мобілізовані та ін.). Якщо в умовах мирного часу неформальна група, як правило, виникає в межах формальної організації, де становище й поведінка військовослужбовців чітко регламентується військовими статутами, а міжособистісні відносини складаються всередині меж, встановлених офіційно, то в сучасних умовах з'явилась і нова тенденція – формальна організація формується на основі неформальної, яка не має чіткої організації, офіційних, виборчих посад, статусів; офіційно не визначена й межа об'єднання. Вона особливо характерна для добровольчих батальйонів («Айдар», «Донбас», «Азов», «Дук» та ін.). Нерідко основою їх виникнення була участь у Євромайдані 2013–2014 рр., але в окремих випадках мало місце і кримінальне минуле. Злочинність, пияцтво, наркоманія, жорстоке поводження з полоненими, пограбування, дезертирство та інші соціальні відхилення суттєво впливають на взаємовідносини з місцевим населенням й товаришами по службі. Безумовно, це досить істотно впливає на стан вій-

ської дисципліни в підрозділах і частинах, на процес морально-правового регулювання конфліктів у військовій організації.

Розглянемо деякі підходи до визначення поняття «конфліктність» та виявимо особливості конфліктності в соціальній організації. Це дозволить створити передумови для вивчення специфіки конфліктності в ЗСУ. У різні часи питання конфліктів, причин їх виникнення і механізмів розв'язання розглядали українські та зарубіжні дослідники В.І. Ващенко, Р. Дарендорф, В.І. Ілійчук, Л. Козер, Р. Коллінз, Г.В. Ложкін, К. Маркс, М.П. Требін та ін. Особливості конфліктів у соціумі та соціальних організаціях вивчали і описували Арістотель, Т. Гоббс, Г. Зиммель, П. Сорокін, Є. Черепанова та ін.

Поняття конфліктності є похідним від поняття конфлікту. Але в літературі з психології, соціології, філософії права та інших науках нема чіткого розмежування цих понять. Термін конфлікт виникає від латинського *conflictus*, означає «зіткнення». Існує велика кількість видів конфліктів: міжособистісний, рольовий, соціальний, військовий, конфлікт інтересів та ін. Але всі вони зводяться до родового поняття «соціальний конфлікт», тому що він виникає в результаті знаходження людини в якомусь соціальному оточенні. Так, міжособистісний конфлікт виникає між двома людьми; військовий – це міждержавні чи внутрішньодержавні протиріччя із застосуванням військової сили; рольовий – між різними рольовими позиціями особистості, які виконуються в залежності від соціальної поведінки тощо [4; 5, с. 112; 6].

У літературі визначені різні підходи не тільки до класифікації конфліктів, але і до їх змісту (причини, фактори, соціальне середовище протікання конфлікту, методи морально-правової оцінки і т. ін.). В узагальненому вигляді основні підходи до визначення змісту конфлікту представлені на рисунку 1.

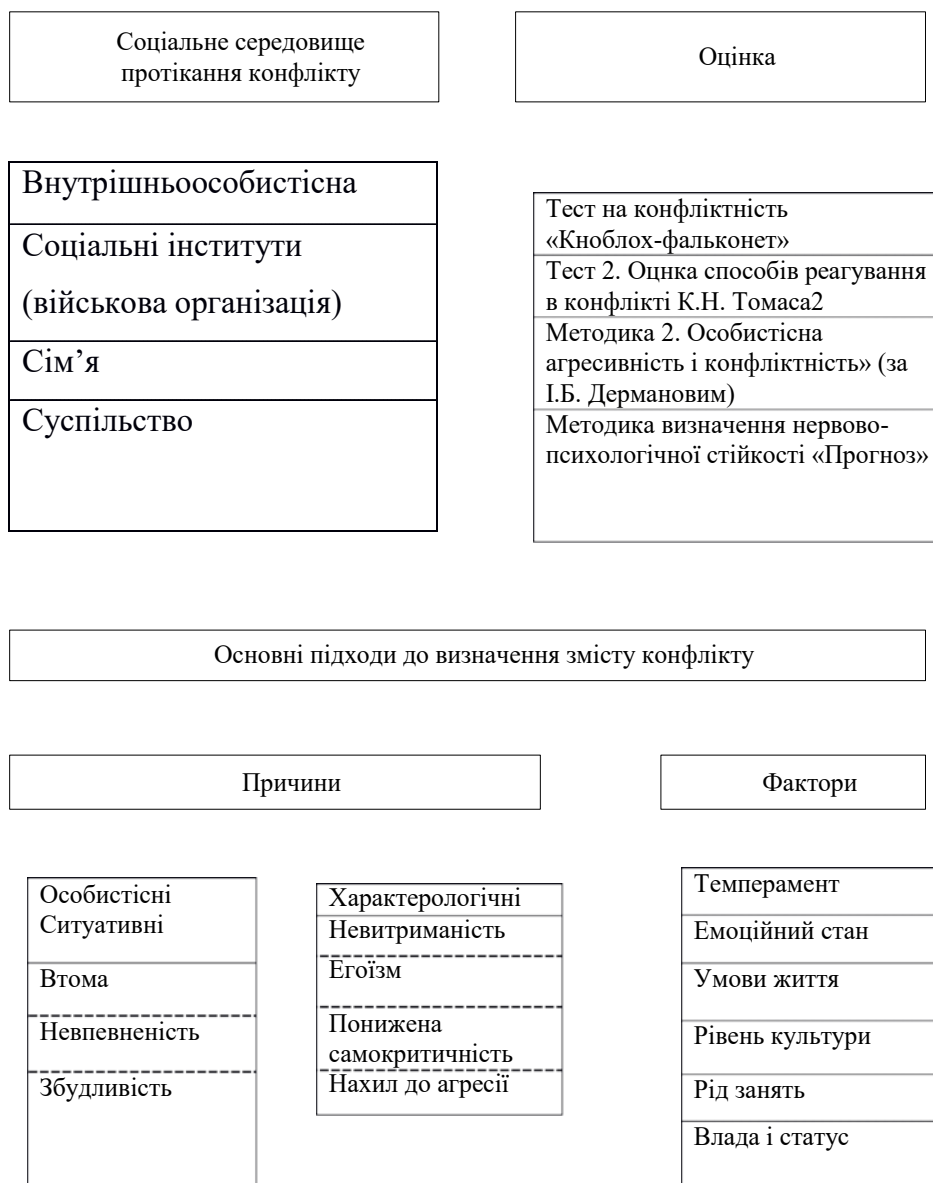

Рис. 1. Основні підходи до визначення змісту конфлікту

Ще Аристотель стверджував, що фундаментальна причина конфлікту – в нерівності. Можливі причини початку боротьби наступні: відродження, захист чи завоювання прав, моральне незадоволення владою, інтереси групи, племінний розбрат, особиста зневага до опонента [7].

Ми вбачаємо в такому підході соціальну, суб'єктивну, політичну чи етнічну природу конфліктних відносин. Конфліктність – це деякий комплексний показник, який пов'язаний із особистісними передумовами. Безумовно, конфліктність як властивість особистості визначається дією різних психологічних факторів. До них належать темперамент, рівень агресивності і вміння комунікувати, спілкуватися, компетентність, емоційний стан. Соціальними факторами, які характеризують конфліктність, є умови життєдіяльності, соціальне оточення, виховання загальної та морально-правової культури. Конфліктність визначається двома основними факторами: задатками людини і соціальним середовищем. Таким чином, конфлікт – це деяке протиріччя, а конфліктність – показник передумов конфліктів і рівня соціальної стабільності. Існує багато областей вивчення конфліктів. Розглянемо конфлікт у контексті військових колективів як соціальних організацій. Як вже підкреслювалось, військова організація є соціальною організацією, яка «створена тим чи іншим соціальним суб'єктом для досягнення його політичних (та інших, пов'язаних з політикою) цілей за допомогою застосування воєнного насилля» [8, с. 98].

Як підкреслює військовий дослідник В. Самойлов, у зарубіжній соціології сформувалися структурно-функціональний та інтеракціоністський підходи до аналізу воєнного інституту. Прихильники першого підходу (Ч. Москос, М. Яновиць, С. Хантінгтон, С. Саркісянц, Д. Сегал та ін.) основну увагу приділяють сутності і функціям воєнної організації суспільства, її взаємозв'язку із соціальним та політичним оточенням. Представники другого підходу (І. Гофман, Л. Пенто й ін.) концентрують свої дослідницькі інтереси на системі відносин всередині воєнної організації [9; 10].

Конфлікти в армії дуже часто пов'язують із впливом ідеологічних, релігійних, етнічних факторів. Розрізняють конструктивні та деструктивні конфлікти. Безумовно, конструктивність конфліктів серед військовослужбовців може бути розглянута із цих двох основних позицій. З одного боку, конфлікти викликають суперечність, агресію, стреси та несуть негативні наслідки для його учасників, з іншого – сприяють динамічному розвитку відносин, формуванню настанов, принципів, знань, соціального досвіду військовослужбовця. Очевидним є і той факт, що суттєве значення для зниження конфліктності мають як морально-правові основи проходження служби та рівень соціальної захищеності військовослужбовців, так і морально-правове регулювання діяльності і поведінки особового складу ЗСУ. Морально-правове регулювання – це складний соціальний феномен, який забезпечує цілеспрямований, результативний моральний і правовий вплив у їх діалектичній єдності на військовослужбовців як учасників суспільних відносин. Особливе місце в процесі морально-правового регулювання займає система моральних та правових норм, які виконують функції еквівалента оцінки й орієнтації особистості. У той же час вони не обмежуються цими функціями. Норми здійснюють регулювання поведінки та соціальний контроль за поведінкою особи. Вони носять чітко виражений вольовий характер. При цьому, на відміну від індивідуального волевиявлення, норми виражають типові соціальні зв'язки, дають типову модель поведінки. Вона, як і ідеї, ідеали, не лише оцінює й орієнтує, а й вказує. У цьому вимірі вона виступає як еквівалент, який є важливим структурним елементом морально-правової оцінки. Характерною рисою моральних і правових норм є їх імперативність. Регулюючий їх вплив полягає в тому, що вони встановлюють межі, умови, форми діяльності та поведінки особового складу, характер відносин, цілі й способи їхнього досягнення, що суттєво визначає зміст морально-правового регулювання конфліктів у військовій організації.

Рівень конфліктності залежить від стану військової дисципліни військовослужбовців, правопорядку у військових колективах, від тих побутових умов, в яких вони знаходяться, привабливості військової служби в суспільстві. Військова служба повинна мати високий статус соціалізації, єднання людей забезпечується ідеєю патріотизму.

Проблематика цього дослідження припускає необхідність соціально-правових досліджень, які мають суттєве значення для оцінки впливу морально-правового регулювання поведінки і дисциплінованості військовослужбовців на стан конфліктності у військових колективах. Предметом таких досліджень можуть стати: воєнна інфраструктура, воєнна економіка, воєнне законодавство, традиції, морально-правові норми та правила (формальні і неформальні) взаємодії українського суспільства і Збройних сил, функціонування військового інституту, міжнаціональні відносини і міжрегіональні протиріччя всередині країни, морально-правові цінності суспільства, національно-державні інтереси України. Крім того, на характер конфліктів у військовій діяльності впливають цілі суб'єктів військового управління, морально-правові засоби їх досягнення і масштаби дій, тому їх вивчення також є важливим завданням для дослідника.

Висновки. Таким чином, у статті проаналізовано основні підходи до визначення змісту, особливостей конфліктів у військовій організації в умовах ведення гібридної війни та визначено роль морально-правового впливу на їх регулювання в сучасних реаліях українського суспільства. На основі

авторського погляду висунуті пропозиції і рекомендації щодо вирішення проблеми конфліктності в ЗСУ, яка має не тільки військовий, але історичний, економічний, психологічний і філософсько-правовий аспекти. Різноманітність проблематики конфліктів та їх морально-правове регулювання, безумовно, має місце в соціальній і військовій практиці. Необхідна багаторічна глибока аналітична і емпірична робота, результати якої демонстрували б стан морально-правового регулювання соціальних відношень, оцінку рівня конфліктності у військових колективах, опис можливих резервів із попередження конфліктів, морально-правових способів і засобів їх конструктивного вирішення, а також формування сприятливого морально-психологічного клімату у військовій організації.

Література:

1. Паливода О.О. Особистісні характеристики військовослужбовців, що зумовлюють їх здатність до протидії інформаційно-психологічним впливам. *Соціально-психологічний портрет військового професіонала : матеріали доповідей міжнар. наук.-практ. конф. 14-15 грудня 2017 р.* Міністерство оборони України. Житомир : Житомирський військовий інститут ім. С.П. Корольова, 2017. С. 28–30.
2. Ложкін Г.В., Волянчук Н.Ю. Предиктори психологічної вразливості особистості. *Соціально-психологічний портрет військового професіонала: матеріали доповідей міжнар. наук.-практ. конф. 14-15 грудня 2017 р.* Міністерство оборони України. Житомир : Житомирський військовий інститут ім. С.П. Корольова, 2017. С. 10–12.
3. Федоренко В.В. Взаємозв'язок моралі і права у військовій діяльності в контексті сучасних філософсько-правових трактувань відповідальності та покарання. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція.* 2017. № 30. С. 27–30.
4. Литвинчук В. Что такое конфликтность? URL : <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-54101/>.
5. Сорокин П.А. Система социологии : соч. в 2 т. Москва : Наука, 1993. Т. 1. 447 с.
6. Афонін Є.А. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. НАН України. Інститут соціології / Відп. ред. Л.В. Сохань, Л.Ф. Бурлачук. Київ : Інтерграфік, 1994. 304 с.
7. Новгородцев А.Г. Тема конфликта в политических трактатах Платона и Аристотеля. *Вестник Омского университета.* 2006. № 3 . С. 50–52.
8. Варій М.Й. Основи соціальної психології військового колективу : монографія. Львів : Вид-во «СПОЛОМ», 2002. 250 с.
9. Самойлов В.И. Военный институт российского общества (теоретико-методологический анализ). Москва : Академия, 2007. 320 с.
10. Самойлов В. И. Реформирование военного института российского общества (теоретико-методологический анализ) : автореф. дис. ... д-ра социол. наук. Москва. 2008. 24 с.

УДК 347.73:336.22 (477)

ОСОБЛИВОСТІ АКЦИЗНОГО ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНІ

Атаманчук Н. І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту права
Національного університету державної фіскальної служби України*

Стаття присвячена вивченню еволюції, розкриттю поняття та особливостей акцизного оподаткування. Досліджено переваги та недоліки акцизного оподаткування в Україні. Окреслено напрями реформування вітчизняного податкового законодавства в рамках процесів інтеграції України до Європейського Союзу.

Статья посвящена изучению эволюции, раскрытию понятия и особенностей акцизного налогообложения. Исследованы преимущества и недостатки акцизного налогообложения в Украине. Определены направления реформирования отечественного налогового законодательства в рамках процессов интеграции Украины в Европейский Союз.

The article is devoted to the issue of legal regulation of excise tax in Ukraine and areas of adaptation of domestic legislation to the requirements of the European Union. The definition of the concept of "excise tax" in Ukraine, its imperfection was analyzed and the author's definition of this tax is proposed.

Ключові слова: оподаткування, акцизне оподаткування, акцизний податок, Податковий кодекс України.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування податкової системи України вкрай важливим завданням є адаптація вітчизняних норм до норм та правил Європейського Союзу (далі – ЄС), гармонізація податкового законодавства, його вдосконалення та усунення наявних недоліків, з урахуванням зарубіжного досвіду. Насамперед це питання стосується акцизного оподаткування як найбільш дискусійної системи сьогодення.

Різні аспекти акцизного оподаткування досліджували В. Андрущенко, Д. Гетманцев, О. Данілов, А. Дрига, Ю. Іванов, Л. Касьяненко, В. Коротун, А. Крисоватий, М. Кучерявенко, І. Лютий, І. Майбуров, Н. Новицька, Т. Паєнко, А. Соколовська, І. Хлебнікова, О. Фрадинський, М. Ярош та ін. Однак, зважаючи на високу цінність цих напрацювань, необхідно зауважити, що чинна в Україні система акцизного оподаткування є доволі суперечливою як із погляду її реформування парламентарями, так і з точки зору громадян, які є кінцевими споживачами підакцизної продукції. З огляду на це зазначене питання потребує подальших ретельних теоретичних досліджень.

Мета статті – дослідити особливості акцизного оподаткування, наявних процесів гармонізації податкового законодавства, а також виокремлення напрямів реформування вітчизняного законодавства в межах процесів інтеграції України до ЄС.

Виклад основного матеріалу. На думку вчених, еволюція акцизного оподаткування в Україні може бути представлена чотирма етапами: I етап (до 1999 р.): акцизним збором оподатковується значний перелік високорентабельних та монопольних товарів, що раніше оподатковувалися податком з обороту. II етап (2000–2002 рр.): із переліку підакцизних товарів виключено 14 умовних товарних груп. Система акцизів набула рис, характерних для оптимального акцизного оподаткування, – підакцизними залишилися алкогольні напої, тютюнові вироби, нафтопродукти, автомобілі та ювелірні вироби. III етап (2003–2010 рр.): зі складу підакцизних товарів виключено ювелірні вироби. Вперше у практиці акцизного оподаткування запроваджено змішані ставки акцизного збору (об'єднують специфічну та адвалорну складові частини) [1, с. 116]. IV етап (з 2011 р.): Податковим кодексом України (далі – ПКУ) замість акцизного збору запроваджено акцизний податок, закріплено діючі групи підакцизних товарів та відповідні ставки [2, с. 74].

Огляд вітчизняних джерел дає змогу стверджувати, що досі ще не сформовано єдиного підходу до розуміння поняття акцизного оподаткування. Так, В.І. Коротун під акцизним оподаткуванням пропонує розуміти обкладення податками у вигляді надбавки до ціни переважної кількості або окремих видів товарів, робіт чи послуг залежно від напрямів бюджетно-податкової політики окремої держави [3, с. 180–186]. І.І. Хлебнікова інститут акцизного оподаткування визначає як систему правових норм, що впорядковують поведінку формальних платників і фактичних носіїв акцизного податку та механізмів її реалізації щодо трансакції частини доходів платників податку до бюджету держави для забезпечення задоволення інтересів різних соціальних груп і регулювання соціально-економічних процесів у країні [4, с. 6–7].

У контексті викладеного вважаємо за необхідне визначення та законодавче закріплення поняття «акцизне оподаткування», що в подальшому матиме як теоретичне, так і практичне значення. Також важливим є дослідження особливостей акцизного оподаткування на сучасному етапі.

Як зазначають вчені, до основних особливостей акцизного оподаткування доцільно зарахувати такі: усі акцизи (універсальні та специфічні) є складником ціни підакцизних товарів; платник акцизів не є тією самою особою, що і носій цього податку (розрив фактичного носія податку та платника); усі акцизи мають законодавче закріплення перекладення податкового обов'язку від виписаних у законодавстві платників на носіїв акцизів (споживачів); вважається, що акцизне оподаткування легше спрогнозувати за надходженнями, оскільки суб'єкти господарювання завжди планують свою виручку (обов'язковий елемент бюджетування на макrorівні). Але у зв'язку з цим є велика ймовірність ухилення від оподаткування серед платників, які можуть не показувати у фактичних первинних документах реальні обсяги виручки; система оподаткування лише доданої вартості (приклад застосування ПДВ) зберігає переваги податку з обороту щодо оподаткування всіх етапів виробництва та обігу товарів, робіт і послуг [5, с. 20–21].

На думку А.В. Дмитренко та Г.В. Лебедик, акцизне оподаткування має свої переваги: нейтральність щодо вибору між поточним та майбутнім споживачем; прийнятність для економічно активного населення, порівняно з податками на доходи; вища фіскальна ефективність, оскільки їх база менш чутлива до коливань економічної кон'юнктури; змога оподатковувати доходи, які не були оподатковані податком на доходи; легкість адміністрування, оскільки кількість платників акцизів менша, ніж кількість платників податку на доходи; змога регулювати споживання окремих товарів [6, с. 64].

Недоліками акцизного оподаткування зазначені вчені визначають такі: вплив на ціни; неповне врахування платоспроможності споживачів, оскільки за однакових умов споживання індивіди можуть мати різну платоспроможність; більша частка в доходах малозабезпечених верств населення, а тому вони вважаються менш справедливими; обмеження споживання, що у довгостроковій перспективі може призвести до скорочення обсягів виробництва; зменшення обсягів доходу, який міг би бути спрямований на заощадження; збільшення ризику тіньового товарообігу [6, с. 65].

Саме тому під оптимізацією акцизного оподаткування В.І. Коротун розуміє таке співвідношення між витратами на адміністрування акцизного оподаткування та його фіскальним значенням для доходів бюджетів всіх рівнів, за якого відбувається забезпечення сталого економічного розвитку держави [3, с. 180–186].

Як зазначає В.І. Коротун, є певна еквівалентність понять «непрямі податки» та «акцизи». Основною перевагою цієї групи податків є те, що їх сплата є непомітною для тих, хто платить їх насправді, а тому відсутність додаткового податкового тягаря зменшує можливість ухилення від сплати [3, с. 180–186].

Загалом погоджуючись із цим твердженням, необхідно зазначити, що акцизи встановлюються державою на різні групи товарів із метою наповнення дохідної частини бюджету й покриття видаткової частини бюджету. Саме тому специфічний акциз як непрямий податок має перевагу в тому, що надходження від його справляння є постійними і не залежать від фінансового становища платника податків, як це відбувається стосовно прямих податків.

Саме ж поняття «акциз» має латинське походження (від «excisere», що перекладі означає «вирізати, відрізати»). Тобто в буквальному розумінні акциз – частина, «відрізана» на користь держави від доходу продавця підакцизного товару або, в перерахунку на фізичну одиницю, від ціни цього товару. В широкому розумінні під поняттям «акциз» можна розуміти всі види податків, які впливають на формування ціни.

І.І. Янжул під поняттям акцизу розумів такий непрямий податок, який стягується з предметів внутрішнього виробництва [7].

У науці виділяють три види акцизів, що розділяються залежно від функції, яку вони виконують. До першої групи належать так звані традиційні акцизи – на алкоголь і тютюнові вироби. Те, що їх вважають традиційними, пояснюється давністю запровадження оподаткування саме цих видів товарів. Доходи від вказаних товарних груп високі, коло їх виробників порівняно вузьке і більшість товарних категорій чітко визначена. До другої групи належать акцизи на паливно-мастильні матеріали, які, крім фіскальної функції, виконують ще й роль платежу за користування автошляхами, а також спосіб корекції негативних наслідків для навколишнього середовища. Третя група включає акцизи на так звані люксові товари (предмети розкоші) і, як правило, не має цілеспрямованої фіскальної ролі. Більшою мірою цей вид акцизу покликаний грати перерозподільну функцію, оскільки основними спо-

живачами люксових товарів є більш заможні громадяни. Крім того, можливе також переслідування інших цілей, наприклад, заохочення трудомістких виробництв шляхом стягування акцизів із продуктів капіталомістких виробництв, що належать у деяких країнах до люксових товарів (автомобілі, електроніка тощо), заохочення місцевих виробництв або ж поліпшення зовнішньоторговельного балансу шляхом стягування акцизів разом із митними зборами з імпорتنих товарів [8, с. 264].

Щодо співвідношення специфічних та універсальних акцизів, то в країнах Європейського Союзу зменшення частки перших як у валовому внутрішньому продукті, так і в податкових надходженнях відбувалось найшвидшими темпами серед країн – членів Організації економічного співробітництва і розвитку. Відбувалось це в основному за рахунок політики, яку проводив Європейський Союз у цьому напрямі, а також внаслідок значно вищого рівня фіскальної ефективності універсальних акцизів завдяки широкій базі оподаткування та значно більшій еластичності споживання підакцизних товарів щодо цін і доходів споживачів [9, с. 187].

Аналізуючи зарубіжний досвід, С.П. Карпенко зазначає, що в країнах ЄС гармонізованим можна вважати застосування специфічних акцизів тільки в Австрії, Великобританії, Іспанії, Ірландії, Люксембурзі та Португалії. Решта країн розширили перелік підакцизних товарів, зараховуючи до них навіть ті, негативні ефекти від застосування яких є дискусійними, – безалкогольні напої (Німеччина, Нідерланди, Швеція, Данія, Франція, Фінляндія, Бельгія), кава та чай (Німеччина, Данія), цукор, сіль, сірники, предмети розкоші тощо. Варто зазначити, що найбільша кількість підакцизних товарів серед країн ЄС у Данії. Розширення спектру підакцизних товарів зумовлено, передусім, фіскальними міркуваннями, необхідністю збільшувати надходження до бюджету в умовах необхідності зменшення податкового навантаження на доходи і капітал [10, с. 119–120].

З огляду на євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, актуальним є визначення конкретних кроків щодо гармонізації вітчизняного механізму акцизного оподаткування з відповідними нормами ЄС. Окремі вимоги щодо цього безпосередньо визначені в Угоді про асоціацію з ЄС [11], яка в повному обсязі набула чинності 01.09.2017 р. Зокрема, відповідно до Додатка XXVIII до глави 4 «Оподаткування» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (далі – Угода) необхідно імплементувати у вітчизняне законодавство до 01.07.2019 р. положення Директиви Ради 92/83/ЄЕС від 19 жовтня 1992 р. щодо гармонізації структури акцизів на спирт та алкогольні напої [12].

Механізми справляння специфічних акцизів, на погляд С.П. Карпенко, не можуть бути уніфікованими для всіх країн, адже у разі уніфікації універсального і специфічного акцизного оподаткування воно практично повністю втратить свої регуляторні властивості і буде виконувати лише фіскальну роль. На думку зазначеного вченого, ідея застосування специфічних акцизів передбачає, що ці податки встановлюються для товарів, споживання яких має негативні ефекти. Однак такі товари можуть бути різними для більшості країн. Тому подальші зміни у механізмах справляння специфічних акцизів мають бути спрямовані на координацію між країнами спільного ринку, однак не на повну гармонізацію. Це стоїть на перспектив розвитку оподаткування специфічними акцизами в Україні [10, с. 121].

Система акцизного оподаткування у провідних країнах світу формується з огляду на необхідність дотримання балансу інтересів виробників та споживачів, суспільної необхідності підтримки галузей та регіонів, зайнятості населення, інших пріоритетів соціально-економічної політики. Також враховуються питання здоров'я населення, суспільного порядку, необхідності обмеження соціальних наслідків зловживання алкоголем [5, с. 88].

Як свідчить аналіз різних підходів, що є в світовій практиці, немає єдиної думки щодо визначального напрямку реалізації акцизної політики, яка б повною мірою враховувала баланс інтересів фіска та соціального регулювання. Кожна країна по-своєму встановлює такий баланс, зважаючи на реалії часу, вплив тих чи інших політичних течій, трансформацію суспільної свідомості та системи цінностей. Разом із тим загальні підходи, якими користуються країни Європейського Союзу, до введення в який готується також Україна, можуть бути прийнятими за основу у процесі розробки акцизної політики в Україні [9, с. 218].

Серед основних проблем, які варто подолати в напрямі гармонізації, передусім варто звернути увагу на такі: неузгодженість ставок щодо підакцизних товарів у реаліях вітчизняної податкової системи та фіскальної системи ЄС; неточності та незбігання визначення об'єктів оподаткування в цих системах; існування схем ухилення від сплати акцизного податку та контрабанди товарів; неефективна, складна та непрозора система адміністрування акцизного податку в Україні; існування та розвиток «тіньового» сектору економіки, що прямо впливає на суми надходження податку до бюджетів; відмінність пільгового оподаткування акцизним податком та його поширення на монополію і товари з високим рівнем рентабельності в Україні та країнах-членах ЄС.

Можна дійти висновку, що ефективність акцизного оподаткування залежать від законодавчо визначеного та встановленого переліку підакцизних товарів, величини (обсягу) підакцизних товарів, що споживаються населенням, ставок акцизного податку та надання відповідних пільг, частки «тіньового ринку» (зокрема щодо алкогольної та тютюнової продукції).

Зауважимо, що фіскальна ефективність акцизного оподаткування досягається не тільки завдяки регулюванню елементів акцизного податку (зміні податкової ставки, об'єкта оподаткування, переліку платників та кількості податкових пільг тощо), а й шляхом удосконалення адміністрування податку з метою спрощення його процедур для платників. Останнє набуває особливої актуальності, оскільки запровадження нового виду акцизу з роздрібною торгівлі, акцизної накладної об'єктивно викликає необхідність складання платниками податку додаткових форм звітності та здійснення адміністративних процедур (реєстрація платників податку з реалізації пального, складання акцизної накладної, заявки на поповнення (коригування) залишку пального та ін.), що накладає додатковий тягар на підприємців. Не менш важливим для посилення ефективності акцизного оподаткування є вдосконалення податкового контролю в цій сфері.

Одним із важливих напрямів підвищення ефективності акцизного оподаткування варто визнати необхідність удосконалення пільгової політики в цій сфері. За даними Державної фіскальної служби України, відповідно до Довідників пільг № 91/1 та № 91/2 [13], станом на 01.01.2019 р. з акцизного податку діють 16 пільг, призводять до втрат доходів бюджету 9 пільг.

Удосконалення процедур адміністрування має відбуватися в напрямі спрощення звітності, електронізації документообігу та автоматизації сервісів, запровадженні електронної акцизної марки, посилення ефективності роботи з контрабандною підакцизною продукцією, контролю за цільовим використанням податкових пільг.

На думку І.І. Хлебнікової, однією з нагальних проблем у сфері акцизного оподаткування є забезпечення належного контролю за переміщенням тютюнових виробів задля боротьби з контрабандою та запобігання ухиленню від сплати акцизів [14, с. 334]. Зазначений вчений до основних практичних шляхів удосконалення акцизного оподаткування в умовах європейської гармонізації зараховує: поступове наближення ставок акцизного податку на тютюнові вироби до відповідних ставок ЄС; узгодження з європейськими вимогами визначення та класифікації спирту і алкогольних напоїв за п'ятьма категоріями (пиво, вино, ферментовані напої за виключенням вина та пива, проміжні продукти та етиловий спирт); розширення сфери застосування нульової ставки акцизного податку; упровадження ефективних інструментів контролю за обігом підакцизних товарів, що в основному стосується винятків із загального порядку акцизного оподаткування; запровадження інноваційних технологій та вдосконалення наявних електронних систем контролю за обігом підакцизних товарів; узгодження переліку підакцизних товарів через включення до нього природного газу, вугілля та коксу для опалення і виробництва електроенергії; скасування акцизного податку з реалізації через роздрібну торговельну мережу низки підакцизних товарів тощо [4, с. 13].

Окрім того, заходами подолання проблем акцизного оподаткування в Україні вітчизняні вчені вважають: встановлення державної монополії на виробництво та регулювання цін окремих груп підакцизних товарів; впровадження ефективної системи наскрізного моніторингу за виробництвом та обігом підакцизних товарів; звільнення від акцизного податку певних видів діяльності, що використовують екологічно чисті види палива або альтернативні види енергії; поступове зменшення ставок акцизного податку з метою виведення ринку підакцизних товарів із тіні; гармонізація українського законодавства із законодавством Європейського Союзу в сфері оподаткування [15, с. 9–10].

Можливими напрямками гармонізації законодавства України, що регулює функціонування акцизного податку, на думку В.І. Коротуна, є такі: удосконалення переліку підакцизних товарів через введення до його складу товарів, які за своєю сутністю є підакцизними із запровадженням відповідного контролю за їх виробництвом та обігом; запровадження поетапного підвищення розміру ставок податку, в тому числі і через вдосконалення механізму індексації ставок, встановлених у національній валюті; проведення диференціації ставок податку в межах товарних груп; удосконалення митного законодавства та митного контролю; впровадження європейської системи контролю за виробництвом та обігом підакцизних товарів, яка має передбачати застосування електронного контролю за просуванням підакцизних товарів на всьому ланцюгу – від виробника до кінцевого споживача; удосконалення системи надання пільг зі сплати акцизного податку через проведення оцінки доцільності та ефективності їх існування, скорочення кількості, в тому числі і через переведення виробників та оптових операторів ринку підакцизної продукції виключно на загальну систему оподаткування, через оптимізацію системи сертифікації підакцизної продукції, сприяння зростанню рівня виробництва вітчизняних алкогольних напоїв і тютюнових виробів та ін. [16, с. 104–105].

Висновки. Законодавча невизначеність категорії «акцизне оподаткування» зумовлює необхідність закріплення поняття з відповідним внесенням змін та доповнень до Податкового кодексу України. Так, пропонуємо доповнити ст. 14 Податкового кодексу України, виклавши у такій редакції: «Акцизне оподаткування – законодавчо врегульований процес встановлення, зміни чи скасування акцизного податку, визначення видів ставок та їх розмірів, відповідних об'єктів та суб'єктів, що підлягають оподаткуванню, встановлення податкових пільг і порядку їх застосування, строків сплати податків, надання податкової звітності про обчислення і сплату податку до бюджету».

Задля удосконалення системи акцизного оподаткування необхідно: гармонізувати законодавчу базу відповідно до Директив Ради ЄС щодо акцизного оподаткування; удосконалити методи контролю виробництва та обігу підакцизних товарів, а також протидію контрабанді зазначених товарів; поетапно підвищити ставки акцизного податку до досягнення ними рівня оподаткування в Європі; збільшити роль екологічного чинника в практиці акцизного оподаткування за прикладом більшості країн Європи; систематизувати та уніфікувати методологічні підходи в законодавстві щодо акцизного оподаткування.

Підвищення фіскальної ефективності акцизного оподаткування можливе завдяки удосконаленню процедур його адміністрування: підвищення розміру ставок акцизного податку; спрощення податкових процедур для платників податку, встановлення економічно обґрунтованих податкових пільг та посилення контролю за їх цільовим використанням, запровадження електронізації документообігу в процесі адміністрування акцизного податку тощо.

Напрямами удосконалення акцизного оподаткування є такі: адаптація вітчизняної системи законодавчого обґрунтування справляння непрямих податків до норм та вимог ЄС у питаннях гармонізації бази та об'єктів оподаткування, термінології та податкових ставок; спрощення системи адміністрування шляхом запровадження електронної системи адміністрування та використання цифрових технологій маркування; розширення переліку підакцизних товарів через оподаткування товарів розкоші (ювелірні вироби, дорогі автомобілі) та бази оподаткування (оподаткування акцизним податком витрат маркетингової діяльності підприємств-виробників алкогольної продукції/тютюнових виробів); формування системи пільгового оподаткування відповідно до вимог ЄС та з метою підтримки національного виробника.

Література:

1. Фрадинський О.А. Еволюція акцизного оподаткування в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. № 1. С. 112–116.
2. Комарова І.В. Акцизне оподаткування в Україні у контексті європейських тенденцій. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2017. № 1 (37). С. 73–78.
3. Коротун В.І. Акцизне оподаткування в історії фінансової думки. *Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії*: збірник наукових праць. 2008. Вип. 3 (12) : ч. 2. С. 180–186.
4. Хлебнікова І.І. Фіскальні та регулятивні ефекти акцизного оподаткування в Україні : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.08. Ірпінь, 2018. 20 с.
5. Трансформація акцизної політики України : монографія / за заг. ред. В.І. Коротуна. Ірпінь : Видавництво Національного університету ДПС України, 2015. 404 с.
6. Дмитренко А.В., Лебедик Г.В. Особливості справляння акцизного податку в Україні та практика оподаткування. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12. С. 61–66.
7. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки : Учение о государственных доходах. Москва : Статус, 2002. 555 с.
8. Гетманцев Д.О., Форсюк В.Л., Бойко Н.В. Непряме оподаткування. Правова сутність та адміністрування : наук.-практ. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 336 с.
9. Лютий І.О., Дрига А.Б., Петренко М.О. Податки на споживання в економіці України : монографія. Київ : Знання, 2005. 335 с.
10. Карпенко С.П. Сутність та особливості акцизного оподаткування: світовий досвід та перспективи в Україні. *Економіка та держава*. 2015. № 3. С. 117–121.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30.11.2015 р. № 984_011. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 21.01.2019).
12. Про гармонізацію структур акцизних зборів на спирт та алкогольні напої : Директива Ради 92/83/ЄЕС від 19 жовтня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_430 (дата звернення: 21.01.2019).
13. Довідник пільг, наданих чинним законодавством по сплаті податків, зборів, інших обов'язкових платежів. *Офіційний сайт Державної Фіскальної служби України*. URL: <http://sfs.gov.ua/dovidniki--reestri--perelik/dovidniki-/54005.html> (дата звернення: 30.01.2019 р.).
14. Хлебнікова І.І. Механізми контролю за обігом тютюнових виробів в країнах ЄС. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України*: 2017. № 2. С. 316–336.
15. Шульга Т.М., Савчук В.С. Проблематика акцизного оподаткування в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2018. № 2 (18). С. 1–11.
16. Коротун В.І. Гармонізація специфічного акцизного оподаткування України до вимог ЄС. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2010. № 8. С. 98–106.

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗВЕРНЕННЯ ЗА ЗАХИСТОМ СВОЇХ ПРАВ І СВОБОД ДО ЄСПЛ

Барабаш О. О.,
*доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті досліджено право людини на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ. Наголошено, що для України проблема оптимальної організації й ефективної діяльності органів державної влади в забезпеченні прав людини лежить у площині забезпечення верховенства права. Утвердження і захист прав та свобод людини є головною функцією української держави. Зазначено, що вагомим підтвердженням значущості інституту прав людини як об'єкта захисту міжнародними інституціями є те, що в чинній Конституції України містяться норми, які фіксують, з одного боку, невід'ємність та непорушність цих прав, а з іншого – встановлюють категоричну заборону на прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які обмежували б права і свободи людини або звужували їхній зміст. Сформульовано висновок, що звернення до Європейського суду з прав людини розглядається як додаткова гарантія забезпечення прав і свобод людини та громадянина на міжнародному рівні.

В статье исследовано право человека на обращение за защитой своих прав и свобод в ЕСПЧ. Отмечено, что для Украины проблема оптимальной организации и эффективной деятельности органов государственной власти в обеспечении прав человека лежит в плоскости обеспечения верховенства права. Утверждение и защита прав и свобод человека является главной функцией украинского государства. Отмечено, что весомым подтверждением значимости института прав человека как объекта защиты международными институтами является то, что в действующей Конституции Украины содержатся нормы, которые фиксируют, с одной стороны, неотделимость и незыблемость этих прав, а с другой – устанавливают категорический запрет на принятия законов и других нормативно-правовых актов, которые ограничивали бы права и свободы человека или сужали их содержание. Сделан вывод, что обращение в Европейский суд по правам человека рассматривается как дополнительная гарантия обеспечения прав и свобод человека и гражданина на международном уровне.

The article deals with the right of people to appeal for the protection of their rights and freedoms to the European Court of Human Rights (ECHR). In Ukraine, the problem of optimal organization and effective activity of public authorities in ensuring human rights lies in the sphere of ensuring the rule of law. The assertion and protection of human rights and freedoms is the main function of the Ukrainian state. An important confirmation of the significance of the institution of human rights as an object of protection by international institutions lies in the fact that in the current Constitution of Ukraine there are norms, which establish the inalienability and inviolability of these rights and set up a categorical prohibition on the adoption of laws and other normative legal acts that would restrict human rights or freedoms or narrow their content. It is concluded that the European choice of Ukraine defined its state policy, which is aimed at approaching the living standards of citizens to European standards, rooting European values in all spheres of the functioning of the Ukrainian state and society.

Ключові слова: права людини, право на захист, верховенство права, міжнародні стандарти, європейські стандарти, ЄСПЛ, Конституція України, Конвенція, національне законодавство, національна самобутність.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем і внутрішньої, і зовнішньої політики сучасних держав є забезпечення й захист прав і свобод людини та громадянина. Адже, як зауважують вчені, реальним центром усіх процесів впливу права є індивідуальні форми суспільного буття особистості, в діяльності яких реалізується зміст права [1, с. 13]. Удосконалення механізмів реалізації людських прав і свобод слугує створенню гарантій щодо їх захисту.

Для України проблема оптимальної організації й ефективної діяльності органів державної влади в забезпеченні прав людини лежить у площині забезпечення верховенства права. Утвердження і захист прав та свобод людини є головною функцією української держави. Конституційні

права і свободи закріплені в Конституції та інших законодавчих актах. Людські права як об'єкт конституційного захисту є логічною складовою частиною практичного втілення принципів правової держави. У цьому сенсі виділення прав людини як специфічного об'єкта захисту впливає також із самої природи Основного Закону, що покликаний впорядкувати відносини між особою і державою, а також встановлювати межі державного регулювання.

Виступаючи в сучасних демократичних державах тим законом, в якому закріплено основи правового статусу людини і громадянина, Конституція створює основу їх юридичного захисту на національному рівні. Водночас, перебуваючи в центрі міжнародного і національного права, норми Конституції забезпечують імплементацію принципів і норм міжнародного права, що стосуються захисту людських прав, у національну правову систему. Із здобуттям незалежності Україна пропагує демократизацію всіх сфер життя та проголосила курс на розбудову правової держави. Отже, рівень забезпечення прав і свобод людини та громадянина, їх практична реалізація є індикатором демократичного розвитку суспільства і держави.

Проте задля повноцінного виконання своїх завдань і реалізації функцій кожна держава створює різноманітні органи й організації, які сукупно утворюють єдину національну інституційну систему. Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми, до яких долучилася Україна.

Оцінка значущості захисту прав і свобод людини відображається у правових позиціях Європейського суду з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ). Аналіз динаміки діяльності цієї міжнародної інституції нині має винятково важливе значення для розвитку теорії прав людини, про що свідчать, зокрема, праці М. Баймуратова, М. Буроменського, Д. Гудими, О. Дашковської, С. Добрянського, Т. Дудаш, Т. Заворотченко, В. Капустинського, О. Качури, О. Луціва, Б. Малишева, О. Панкевича, С. Погребняка, Т. Подорожної, П. Рабіновича, Н. Раданович, Ю. Разметаєвої, Г. Христової, С. Шевчука, Г. Юдківської. Однак, попри зростання уваги до діяльності ЄСПЛ в українському загальнотеоретичному правознавстві, варто зазначити, що комплексний аналіз права людини на звернення за захистом до ЄСПЛ у загальнотеоретичному аспекті дотепер не здійснювався. Це підтверджує актуальність вибраної теми дослідження та її значення для розвитку вітчизняної правової системи.

Мета статті – вивчити особливості права на звернення за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини та визначити його суб'єктів.

Виклад основного матеріалу. Право на захист може бути реалізоване за допомогою різних механізмів. Зазвичай їх поділяють на дві великих групи: національні та міжнародні. Національні (внутрішньодержавні) механізми захисту прав мають свої особливості в кожній країні, а міжнародні механізми є однаковими для всіх, незалежно від національності та громадянства. Нині більшість держав взяла курс на демократизацію та європейський розвиток громадянського суспільства. У зв'язку із цим на міжнародному рівні було прийнято доволі велику кількість нормативно-правових актів, які встановлюють права людини і порядок їх захисту.

Кожна сучасна держава з демократичною формою правління на рівні національних конституцій та інших нормативно-правових актів закріпила права, свободи й обов'язки людини та громадянина, механізми їх реалізації та захисту [2, с. 35]. Належне забезпечення захисту прав людини є запорукою успішного й ефективного функціонування міжнародного правосуддя. Одним із найважливіших міжнародних судових органів у сфері захисту прав людини є Європейський суд із прав людини.

Попри великий обсяг наукових праць із цього питання, проблема значення і ролі ЄСПЛ як одного з органів захисту людських прав досі не вирішена, що засвідчують, зокрема, дані на початок 2017 р., згідно з якими Україна входить до п'ятірки країн із найбільшою кількістю звернень (22,8% скарг від загальної кількості) до цієї установи.

На думку Л. Пастухової, показниками ефективності рішень ЄСПЛ є рівень відновлення конкретними державами-відповідачами на основі рішень Суду порушених прав людини, певні зміни в динаміці встановлених Судом порушень конвенційних норм державами-відповідачами [3, с. 5].

Конституційне право людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ досліджено також у науковій праці Л. Липачової. Авторка розкрила зміст цього суб'єктивного права, узагальнила процедуру звернення до Суду та розглянула стан її функціонування в Україні [4, с. 6]. За результатами дослідження В. Капустинського, сформульовано низку важливих висновків, серед яких такі: варто контролювати дотримання всіх рішень ЄСПЛ і не допускати порушення з тих питань, щодо яких Судом стосовно України вже були винесені рішення; нагальною потребою є оптимізація національної системи судового та позасудового захисту прав людини [5, с. 12].

Практику ЄСПЛ щодо тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), у частині розкриття сутності юридичного принципу верховенства права, досліджував у монографії С. Головатий. Отже, він дійшов висновку, що верховенство права – як універсальний й інтегральний принцип – властивий усім статтям Конвенції [6, с. 214].

Досліджуючи визначення принципу верховенства права, особливу увагу варто звернути на доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія), схвалену на

86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Шукаючи й аналізуючи всі аспекти розуміння верховенства права, Комісія визнає таким, що найкраще охоплює істотні елементи верховенства права, розуміння, яке запропонував Т. Бінгем (Tom Bingham): «Усі особи та установи державної влади – публічні чи приватні – мають відповідати публічно створеним законам, які набувають чинності (загалом) заздалегідь і на основі яких публічно здійснюється правосуддя, вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів». Це коротке розуміння, застосовне і до публічних, і до приватних осіб, набуває розширеного варіанту завдяки восьми складникам верховенства права: 1) доступність закону (у тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; 5) права людини мають бути захищені; 6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; 7) суд має бути справедливим; 8) дотримання державою і її міжнародно-правових обов'язків, і тих, що зумовлені національним правом [7, с. 176].

Як зазначається в наукових джерелах, практику Суду як джерело права в Україні становлять, по-перше, тільки ті правоположення, які відтворені в мотиваційних частинах принаймні двох рішень Суду в аналогічних справах. По-друге, таку практику Суду уособлюють не всі принципи, сформульовані ним у процесі мотивації своїх рішень, а лише ті з них, які або конкретизують наявні абстрактні приписи Конвенції, або ж заповнюються цими приписами [8, с. 8]. Проте суддя Конституційного Суду України С. Головатий вважає хибними погляди вітчизняних авторів щодо того, що діяльність ЄСПЛ «ґрунтується на доктрині судового прецеденту» або що Суд «із самого початку став на позицію доктрини судового прецеденту», а напрацьовані ним рішення варто сприймати як «прецедентне право» тощо. Аналіз доводить, що Суд поклав в основу своєї діяльності зовсім іншу, ним же висунуту доктрину – еволютивного тлумачення, за якою Конвенція є динамічним і живим інструментом [9, с. 355].

За результатами дослідження О. Кочури було встановлено, що під практикою Суду як джерелом права варто розуміти частину правового досвіду і результатів діяльності ЄСПЛ, що виражається в офіційних актах, які набули чинності та містять важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру щодо прав і свобод людини та громадянина [10, с. 10].

17 липня 1997 р. Україна прийняла Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції». П. 1 цього Закону визначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [11].

Після ратифікації Конвенції Україною 17 липня 1997 р. документ став частиною національного законодавства України. З огляду на це Україна взяла на себе певні зобов'язання щодо гарантування та захисту прав і свобод, передбачених Конвенцією. Таким чином, у разі порушень українською державою своїх зобов'язань її громадяни та зареєстровані на її території юридичні особи, вичерпавши національні засоби правового захисту, протягом шести місяців від дати прийняття остаточного рішення по справі на національному рівні мають не тільки право, а й реальну змогу звернутися до Європейського суду з прав людини за захистом своїх прав і свобод, проголошених у Конвенції та додаткових протоколах до неї. Під поняттям «вичерпання національних засобів захисту» слід розуміти звернення заявника до всіх судових інстанцій держави, враховуючи касаційну інстанцію – Верховний Суд.

Також важливо зазначити, що Верховна Рада України 23 лютого 2006 р. прийняла Закон України «Про виконання та застосування практики Європейського суду з прав людини». Відповідно до цього Закону суди України під час розгляду справ визнають Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини джерелами права [12]. Від початку Конвенція була покликана внести щось принципово нове в систему міжнародно-правового захисту прав людини. Інновації, які вона внесла у міжнародне право, стосуються, передусім, створення системи колективного забезпечення прав людини і наднаціональної юрисдикції, покликаній забезпечувати конкретну практичну реалізацію прав, передбачених Конвенцією. Це дало змогу останній уникнути декларативності.

Принципово новим стало право індивідуальних петицій до Європейського суду з прав людини, що відрізняє компетенцію цього органу від інших постійних міжнародних судових органів, які розглядали спори тільки між державами. Тобто європейська нормативно-інституціональна правозахисна система, створена за названою Конвенцією, стала унікальним соціальним винаходом, а механізм забезпечення прав людини – одним із найдієвіших у світі [13, с. 34].

Перше засідання Суду відбулося 23–28 лютого 1959 р., а 18 вересня того ж року було ухвалено його Регламент. Перше рішення, яке виніс ЄСПЛ 14 листопада 1960 р., стосувалося справи «Lawless проти Ірландії». До 1998 р. Суд діяв на непостійній основі і судовий механізм захисту прав людини, передбачений Конвенцією, складався з трьох органів: Європейської комісії з прав людини (початковий розгляд скарг), Європейського суду з прав людини і Комітету міністрів Ради Європи. З 1 листопада 1998 р. (набув чинності Протокол № 11 до Конвенції) було докорінно змінено організацію системи ЄСПЛ. Відтоді Суд діє як єдиний судовий орган за Конвенцією на постійній основі, а Комісію скасовано. Від цієї ж дати фізичні особи можуть звертатись до Суду безпосередньо.

Найпоширенішими причинами скарг є порушення права на справедливий судовий розгляд, адекватне та своєчасне виконання судових рішень (ст. 6 Конвенції), незаконне затримання або позбавлення волі (ст. 5 Конвенції), спори про право власності, невиплата заробітної плати, жорстоке поводження (ст. 3 Конвенції) та ін. Що стосується невиконання судових рішень, то Європейський суд з прав людини 15 жовтня 2009 р. прийняв перше «пілотне» рішення щодо України у справі «Юрій Іванов проти України» (набуло чинності 15 січня 2010 р.), яким зобов'язав Україну протягом року розробити механізм забезпечення адекватної компенсації за невиконання або затягування виконання рішень українських судів відповідно до принципів Конвенції [14, с. 69].

Суд розглядає індивідуальні (в основному) і міждержавні (рідше) заяви (справи) та виносить рішення щодо стверджуваних порушень прав, гарантованих Конвенцією. Рішення Суду є обов'язковими для виконання країною-відповідачем, щодо якої вони були винесені. Багато рішень ЄСПЛ привели до внесення суттєвих змін у національне законодавство, судову чи адміністративну практику в багатьох сферах. Завдяки практиці ЄСПЛ Конвенція досі є потужним та динамічним інструментом, який здатен відповідати новим викликам та зміцнювати верховенство права, а також демократію в Європі. Кількість суддів, з яких складається ЄСПЛ, відповідає кількості держав-членів Ради Європи, що ратифікували Конвенцію [15, с. 17].

Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, протоколи до неї та практика Європейського суду з прав людини є частиною українського законодавства. Уся без винятку практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні. При цьому практика Суду має пріоритет у застосуванні. А положення Конвенції, розтлумачені в практиці ЄСПЛ, є мінімально необхідними стандартами в системі дотримання прав людини, які мають бути захищені та гарантовані. Це той мінімум, який держава має забезпечити кожному громадянину і кожній людині [16]. Ратифікація Європейської конвенції державами, які не є її учасниками, може позитивно вплинути на сферу захисту прав і свобод людини, на різні сфери життя особистості, суспільства і держави, а також внести позитивні тенденції в реалізацію зазначених прав.

Вагомим підтвердженням значущості інституту прав людини як об'єкта захисту міжнародними інституціями є те, що чинна Конституція України містить норми, які фіксують, з одного боку, невід'ємність та непорушність цих прав, а з іншого – встановлюють категоричну заборону на прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які обмежували б права і свободи людини або звужували їхній зміст. Проте механізми захисту прав людини в Україні в умовах соціально-економічної та політичної кризи є недостатньо ефективними, оскільки простежується систематичне їх порушення. З огляду на це особливої уваги потребують проблеми боротьби з організованою злочинністю та корупцією, які підривають довіру людей до своїх прав, а також можливості владних структур забезпечувати правопорядок [17, с. 506].

Висновки. Отже, європейський вибір України визначив державну політику як таку, що спрямована на наближення рівня життя громадян до європейських стандартів в усіх сферах функціонування української держави й суспільства. Також у контексті адаптації українського законодавства до законодавства ЄС забезпечення прав людини є запорукою стабільних партнерських відносин із державами-членами ЄС. Звернення до Європейського суду з прав людини розглядається як додаткова гарантія забезпечення прав і свобод людини та громадянина на міжнародному рівні, а також механізм їх захисту в тих випадках, коли особа не задоволена рішенням внутрішньодержавного суду у справі, і передбачає наявність порушень правових норм. Отож, врахування міжнародних стандартів захисту прав людини з урахуванням національної самобутності дасть змогу найбільш повно реалізувати конвенційне право на захист, а отже, підвищити рівень правової свідомості та правової культури. Така система праворозуміння мала бути спрямована на визнання аксіологічного змісту прав і свобод людини та громадянина в їх єдності та непорушності.

Проте, вважаємо, Україні необхідно й надалі докладати чималих зусиль для забезпечення дієвості міжнародного захисту прав людини і основоположних свобод, створити нові ефективні національні засоби правозахисту, ефективніше адаптувати національне законодавство до європейських стандартів. Таким чином, найефективніший та безпосередній захист прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією, передусім, має забезпечуватися на національному рівні.

Література:

1. Проблеми сучасної конституціоналістики : навчальний посібник / Н.В. Аніщук, М.В. Афанасьєва, Н.М. Бакаянова та ін.; за заг. ред. А.Р. Крусян та А.А. Єзерова. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 523 с.
2. Подорожна Т.С. Інтеграція положень права ЄС в правопорядок України: модернізація окремих інститутів права. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2015_1_6/.
3. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2003. 21 с.
4. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2002. 20 с.
5. Капустинський В.А. Вплив діяльності Європейського суду з прав людини на формування національних правозахисних систем і дотримання державами стандартів захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2002. 20 с.
6. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 2: Від доктрини – до принципу. Київ : Фенікс, 2006.
7. Верховенство права : доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (переклад С. Головатого). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
8. Соловйов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2011. 16 с.
9. Головатий С. Про людські права: лекції. Київ : Дух і Літера, 2016. 760 с.
10. Кочура О.О. Європейський суд з прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2015. 20 с.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 04.11.1950: зі змін. і допов. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.pdf (дата звернення 14.01.2019).
12. Про виконання та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 14.01.2019).
13. Рабінович П. Ефективність впливу Конвенції про захист прав та основних свобод людини на держави-члени Ради Європи. *Право України*. 2000. № 11. С. 34–36.
14. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. № 22. С. 56–70.
15. Караман І.В., Козіна В.В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : ВАІТЕ, 2015. 136 с.
16. Войтенко Ю. Практика Європейського суду з прав людини як орієнтир для української системи захисту прав людини. *Судебно-юридическая газета*. 2018. 30 липня. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/122480-praktika-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-yak-orientir-dlya-ukrayinskoyi-sistemi-zakhistu-prav-lyudini> (дата звернення: 14.01.2019).
17. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 536 с.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Брюхно О. В.,

*аспірант кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового регулювання припинення громадянства в Литовській Республіці та Україні. Автором здійснено порівняльний аналіз сучасного стану національного законодавства та законодавства Литовської Республіки, що регулює сферу громадянства. У зв'язку з цим запропоновано пропозиції вдосконалення законодавства України в адміністративно-правовому аспекті шляхом наближення його до міжнародних стандартів та норм на прикладі Литовської Республіки.

Статья посвящена исследованию административно-правового регулирования прекращения гражданства в Литовской Республике и Украине. Автором осуществлен сравнительный анализ современного состояния национального законодательства и законодательства Литовской Республики, регулирующего сферу гражданства. В связи с этим озвучены предложения совершенствования законодательства Украины в административно-правовом аспекте путем приближения его к международным стандартам и нормам на примере Литовской Республики.

The article is devoted to the study of administrative and legal regulation of the termination of citizenship in the Republic of Lithuania and Ukraine. The author carried out a comparative analysis of the current state of the national legislation and legislation of the Republic of Lithuania regulating the sphere of citizenship. In connection with this, proposals were made to improve the legislation of Ukraine in the administrative-legal aspect by bringing it closer to international standards and norms on the example of the Republic of Lithuania.

Ключові слова: припинення громадянства, підстави припинення громадянства, законодавство Литовської Республіки та України, адміністративно-правове регулювання припинення громадянства.

Постановка проблеми. Нині актуальною та проблемною залишається тема припинення громадянства. Тому в цій статті пропонуємо розглянути процедуру припинення громадянства в Литовській Республіці та порівняти її з Україною з метою вдосконалення національного законодавства шляхом наближення його до норм міжнародного права.

Ця тема була предметом дослідження таких вчених, як В.Б. Авер'янов, Р.Б. Бедрій, Ю.П. Битяк, С.В. Ківалов, О.В. Кузьменко, О.Є. Кутафін, Н.В. Пильгун, В.О. Серьогіна та ін. Вони приділяють значну увагу дослідженню таких важливих аспектів: підстави припинення громадянства, порядок припинення громадянства в Литовській Республіці та Україні, механізм реалізації, а також прогалини в законодавстві України.

Мета статті – проаналізувати законодавство Литовської Республіки та законодавство України, що регулюють процедуру припинення громадянства.

Виклад основного матеріалу. В законодавстві Литовської Республіки, як і в законодавстві України, правові відносини у сфері громадянства регулюються Конституцією [1; 2] та законом.

В Україні діє Закон «Про громадянство України» (далі – Закон України) [3] від 18 січня 2001 р., а в Литовській Республіці – Закон «Про громадянство» від 2 грудня 2010 р. № XI-1196 (далі – Закон Литовської Республіки) [4].

Особливість Закону Литовської Республіки, насамперед, полягає в тому, що він вживає термін «втрата громадянства», коли ж Закон, що діє в Україні, вживає термін «припинення громадянства».

У такому разі наукове тлумачення поняття «втрата громадянства» й аналіз особливостей припинення громадянства в юридичній літературі розглядається як «автоматичне припинення громадянства за певних умов».

О.Є. Кутафін, своєю чергою, зазначає, що під припиненням громадянства за ініціативою держави, зокрема, розуміється «втрата громадянства незалежно від волі громадянина або всупереч

його волі» [9]. Однак доцільно все ж погодитись із думкою В.О. Серьогіна, який вважає, що втрата громадянства – це «фактичне припинення постійного правового зв'язку з державою, що виявляється у певних діях фізичної особи» [10].

Згідно з ч. 3 та ч. 8 ст. 3 Закону Литовської Республіки, громадянин Литовської Республіки не може одночасно бути громадянином іншої держави, за винятком передбачених у цьому Законі випадків. Також громадянин Литовської Республіки не може бути позбавлений громадянства. Громадянство Литовської Республіки втрачається тільки за встановленими цим Законом підставами та порядком [4].

Зокрема, ст. 7 Закону Литовської Республіки закріплює низку випадків, коли громадянин Литовської Республіки може одночасно перебувати і в громадянстві іншої держави: якщо громадянство Литовської Республіки та громадянство іншої держави особа отримала при народженні і їй не виповнився 21 рік; якщо особа видворена з окупованої Литовської Республіки (Литви) до 11 березня 1990 р. та у зв'язку з цим отримала громадянство іншої держави; якщо особа залишила Литву до 11 березня 1990 р. та отримала громадянство іншої держави; якщо особа є нащадком зазначеного в п. 2 або п. 3 цієї статті особи; якщо особа під час укладання шлюбу з громадянином іншої держави автоматично отримала громадянство цієї держави; якщо особі не виповнилося 21 рік та вона стала прийомною дитиною громадян (громадянина) Литовської Республіки до досягнення нею 18 років, і на підставі цього отримала громадянство Литовської Республіки згідно з ч. 1 ст. 17 цього Закону; якщо особі не виповнилося 21 рік; якщо вона, громадянин Литовської Республіки, до досягнення нею 18 років стала прийомною дитиною громадян (громадянина) іншої держави і через це отримала громадянство іншої держави; якщо громадянство Литовської Республіки особа отримала як виняток, будучи громадянином іншої держави; якщо громадянство Литовської Республіки особа отримала, маючи статус біженця в Литовській Республіці [4].

Відповідно до ст. 8 Закону Литовської Республіки, держава вважає громадянином Литовської Республіки того, хто перебуває одночасно і в громадянстві іншої держави, як громадянина Литовської Республіки. Проте наявність громадянства іншої держави не звільняє його від обов'язків громадянина Литовської Республіки, встановлених у Конституції, законах та інших правових актах Литовської Республіки [4].

У ст. 24 Закону Литовської Республіки визначено, що громадянство Литовської Республіки втрачається: внаслідок відмови від громадянства Литовської Республіки; внаслідок набуття громадянства іншої держави, за винятком передбачених Законом випадків; на встановлених міжнародними договорами Литовської Республіки підставах; якщо громадянин Литовської Республіки служить на військовій службі іншої держави без дозволу Уряду Литовської Республіки; якщо громадянство Литовської Республіки набуто внаслідок подання фальшивих документів або іншим обманним шляхом; у разі виявлення зазначених у ст. 22 цього Закону обставин, внаслідок яких щодо цієї особи не могло бути здійснено прийняття до громадянства (поновлення у громадянстві, повернення громадянства) Литовської Республіки; у разі виявлення того, що рішення про громадянство Литовської Республіки особи прийнято з порушенням цього або інших законів Литовської Республіки та якщо громадянин Литовської Республіки, відповідно до п.п. 1, 6 і 7 ст. 7 цього Закону перебуває одночасно в громадянстві іншої держави, після досягнення ним 21 року та не відмовився від громадянства іншої держави [4].

Зокрема, ст. 25 Закону Литовської Республіки закріплює право громадянина Литовської Республіки на відмову від громадянства, яке не може бути жодним чином обмежене, за винятком зазначених Законом випадків. Наприклад, клопотання громадянина Литовської Республіки про відмову від громадянства Литовської Республіки не може розглядатися, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину або стосовно нього є вирок суду, що набув законної сили і підлягає виконанню. Також клопотання громадянина Литовської Республіки про відмову від громадянства Литовської Республіки не може розглядатися, якщо він залишиться без громадянства [4].

Разом із тим ст. 26 Закону Литовської Республіки визначає, що громадянин Литовської Республіки після отримання громадянства іншої держави втрачає громадянство Литовської Республіки з дня набуття громадянства іншої держави, за винятком осіб, які відповідно до п.п. 1–5, 7 ст. 7 цього Закону можуть бути одночасно громадянами Литовської Республіки та громадянами іншої держави. Зокрема, громадянин Литовської Республіки після отримання громадянства Литовської Республіки зобов'язаний протягом 2 місяців із дня отримання громадянства іншої держави повідомити про це в письмовій формі Уповноваженого Урядом Литовської Республіки орган або Дипломатичне представництво або консульську установу Литовської Республіки. Якщо особа у встановлений ч. 2 цієї статті час не виконала обов'язки, то вона несе передбачену законодавством Литовської Республіки відповідальність [4].

Відповідно до ч. 3 та ч. 4 ст. 32 Закону Литовської Республіки прийняття рішення про втрату громадянства Литовської Республіки внаслідок відмови від нього, набуття громадянства іншої держави або вступ на службу в іншу державу без дозволу Уряду Литовської Республіки, а також згідно з п. 8 ст. 24, ч.ч. 2 і 4 ст. 28 цього Закону належить до компетенції Міністра внутрішніх справ [4].

Міністр також наділений повноваженнями звертатися до Вільнюського окружного адміністративного суду щодо втрати громадянства після виявлення того, що громадянство Литовської Республіки особа отримала внаслідок подання підроблених документів або іншим обманним шляхом, а також після виявлення зазначених у ст. 22 цього Закону обставин, внаслідок яких громадянство Литовської Республіки не могло бути надано, відновлено або повернуто, або після виявлення того, що рішення про громадянство Литовської Республіки особи прийнято з порушенням цього Закону або інших законів Литовської Республіки [4].

Окрім того, уповноважений Урядом Литовської Республіки орган, відповідно до ч.ч. 3 та 5 ст. 33 Закону Литовської Республіки, розглядає питання і документи щодо втрати громадянства Литовської Республіки шляхом відмови від нього, набуттям громадянства іншої держави або вступом на службу іншої держави без дозволу Уряду Литовської Республіки, а також згідно з п. 8 ст. 24, ч.ч. 2 і 4 ст. 28 цього Закону та надає Міністру внутрішніх справ пропозиції щодо цих питань, розглядає питання і документи про втрату громадянства Литовської Республіки після виявлення того, що громадянство Литовської Республіки особа набула внаслідок подання підроблених документів або іншим обманним шляхом, а також після виявлення зазначених у ст. 22 цього Закону обставин, внаслідок яких громадянство Литовської Республіки не могло бути надано, відновлено або повернуто, або після виявлення того, що рішення про громадянство Литовської Республіки особи прийнято з порушенням законодавства Литовської Республіки, і надає Міністру внутрішніх справ пропозиції щодо звернення до Вільнюського окружного адміністративного суду з цих питань [4].

Відповідно до ст. 34 Закону Литовської Республіки, Вільнюській Окружний адміністративний суд на підставі клопотання Міністра внутрішніх справ приймає рішення про втрату особою громадянства Литовської Республіки після встановлення факту, що громадянство Литовської Республіки вона набула внаслідок подання підроблених (фальшивих) документів або іншим обманним шляхом, а також після виявлення зазначених у ст. 22 цього Закону обставин, внаслідок яких громадянство Литовської Республіки не могло бути надано, відновлено або повернуто, або після виявлення того, що рішення про прийняття до громадянства Литовської Республіки особи прийнято з порушенням приписів цього Закону або інших законів Литовської Республіки [4].

Рішення про втрату громадянства Литовської Республіки, приймаються наказом Міністра внутрішніх справ, які є остаточними та не підлягають оскарженню в адміністративних судах. Рішення про втрату громадянства особою оприлюднюється в Додатках «Інформаційні повідомлення» в офіційному виданні Литовської Республіки [4].

Варто звернути увагу на те, що ч. 1 ст. 45 Закону Литовської Республіки визначає, що особи, які відповідно до ст. 7 цього Закону мають право одночасно належати до громадянства Литовської Республіки та іншої держави і які до прийняття цього Закону втратили громадянство Литовської Республіки внаслідок набуття громадянства іншої держави, наділені правом подавати клопотання про повернення громадянства Литовської Республіки за встановленими в ст. 21 цього Закону підставами і в установленому в ст. 42 порядку. Такі клопотання можуть подаватися протягом 3 років із моменту введення в дію цього Закону [4].

Отже, з метою припинення (відмови) громадянства Литовської Республіки особа має звернутися до уповноваженого органу з такими документами: клопотанням (заявою) про відмову від громадянства Литовської Республіки, клопотанням про відмову дитини від громадянства Литовської Республіки (встановленої форми); документами, що засвідчують наявність в особи громадянства Литовської Республіки. Якщо документи, що засвідчують громадянство Литовської Республіки, особі не були їй видані, то додається:

- документ, виданий Уповноваженим Урядом Литовської Республіки, або дипломатичним представництвом, або консульською установою Литовської Республіки, який підтверджує, що особа перебуває в громадянстві Литовської Республіки;

- документ, що засвідчує особу, виданий органом іноземної держави, якщо такий документ був виданий особі;

- виданий компетентним органом іноземної держави документ, який засвідчує, що особа перебуває в громадянстві цієї держави або бажає набуття громадянства цієї держави після втрати громадянства Литовської Республіки (та складена у вільній формі письмова згода дитини від 14 до 18 років про втрату громадянства Литовської Республіки) [7].

Зокрема, для того щоб оформити документи про втрату громадянства Литовської Республіки задля набуття іншого громадянства, особі необхідно подати такі документи до уповноваженого органу Литовської Республіки:

- письмова заява в довільній формі про прийняття особи до іноземного громадянства;
- копія документа, що підтверджує громадянство Литовської Республіки;
- документ, який підтверджує набуття іноземного громадянства, або копія такого документа;

– документи, що підтверджують зазначені в п.п. 1–5 або в п. 7 ст. 7 Закону Литовської Республіки умови, за яких громадянин Литовської Республіки одночасно має право на громадянство Литовської Республіки та громадянство іншої держави, а саме: громадянство Литовської Республіки та громадянство іншої держави, що було отримано при народженні; документ про те, що особа була вислана з окупованої Литовської Республіки до 11 березня 1990 р. та отримала громадянство іншої держави; документ, що особа залишила Литву до 11 березня 1990 р. та отримала громадянство іншої держави; документ, що особа є нащадком зазначеної в п. 2 або п. 3 цієї статті особи; документ, на підставі якого у процесі укладення шлюбу з громадянином іншої держави через сам факт особа набула громадянство цієї держави; документ, що особа не досягла 21 року, якщо до досягнення нею 18 років її всиновив громадянин (громадяни) іншої держави, у зв'язку з чим вона отримала громадянство іншої держави [7].

Якщо повідомлення надсилається реєстраційною поштою або через посередника, то повідомлення та додані до нього копії документів мають бути нотаріально завірени. А видані органами іноземних держав документи мають бути легалізовані або завірени апостилем, якщо міжнародні договори Литовської Республіки та правові акти Європейського Союзу не передбачають інших положень, а також перекладені литовською мовою [7].

Своєю чергою, ч. 1 ст. 2 Закону України визначає, що в Україні діє принцип єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України [3].

Як і в законодавстві Литовської Республіки, якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України [3].

Згідно зі ст. 17 Закону України, підставами для припинення громадянства можна назвати вихід із громадянства, втрата громадянства та підстави, передбачені міжнародними договорами України [3].

Отже, першою формою припинення громадянства є вихід із громадянства України. Тобто відповідно до ст. 18 Закону України громадянин України (дитина), який постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням (за клопотанням одного з батьків) [3].

Якщо дитина виїхала разом із батьками на постійне проживання за кордон і батьки виходять із громадянства України, за клопотанням одного з батьків разом із батьками з громадянства України може вийти і дитина. Якщо один із батьків виїхав разом із дитиною на постійне проживання за кордон і виходить із громадянства України, а другий залишається громадянином України, дитина може вийти з громадянства України разом із тим із батьків, який виходить із громадянства України, за його клопотанням. А якщо один із батьків виїхав разом із дитиною на постійне проживання за кордон і виходить із громадянства України, а другий є іноземцем чи особою без громадянства, то дитина може вийти з громадянства України разом із тим із батьків, який виходить із громадянства України, за його клопотанням [3].

Також Законом України передбачено, що якщо дитина виїхала на постійне проживання за кордон і її батьки вийшли з громадянства України, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьків, а якщо дитина виїхала на постійне проживання за кордон з одним із батьків і він вийшов із громадянства України, а другий є громадянином України, то дитина може вийти з громадянства України за клопотанням того з батьків, який вийшов із громадянства України. Якщо дитина виїхала на постійне проживання за кордон з одним із батьків і він вийшов із громадянства України, а другий є іноземцем чи особою без громадянства, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням того з батьків, який вийшов із громадянства України [3].

У Законі України зазначено, що дитина, яка набула громадянства України за народженням, якщо на момент її народження батьки або хоча б один із них були іноземцями чи особами без громадянства, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьків незалежно від місця проживання дитини. А якщо дитина усиновлена подружжям, один з якого є громадянином України, а другий є іноземцем, може вийти з громадянства України за клопотанням усиновителя, який є іноземцем. Дитина, усиновлена іноземцями або особами без громадянства, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з усиновителів [3].

Вихід із громадянства України також допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженим органом іноземної держави, що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України. Однак вихід дітей віком від 14 до 18 років із громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою [3].

Закон України передбачає й випадки, коли вихід із громадянства України не допускається: якщо особі в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або стосовно неї в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню [3].

Для того, щоб оформити вихід із громадянства України за народженням необхідно звернутися до територіального підрозділу Державної міграційної служби України. Особа (заявник) подає такі документи: заява про вихід із громадянства України (у 2 примірниках); копія паспорта громадянина України для виїзду за кордон із відміткою про виїзд на постійне проживання за кордон або копія паспорта громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. із відміткою про виписку з території України (якщо у заявника відсутній один із цих документів, на підтвердження факту перебування у громадянстві України і факту постійного проживання за кордоном подають відповідні довідки, видані територіальним органом Державної міграційної служби України або дипломатичним представництвом (консульською установою) України); документ, який свідчить, що заявник набув громадянство іншої держави (держав) або документ, виданий уповноваженим органом іншої держави, в якому міститься інформація, що громадянин України отримує громадянство іноземної держави за умови, якщо вийде з громадянства України, та фотокартки. Зокрема, для виходу з громадянства України дитини подають:

- копію свідоцтва про народження дитини, копію документа, що підтверджує перебування дитини в громадянстві України;
- документ, який свідчить, що дитина набула громадянство іншої держави (держав), або документ, виданий уповноваженим органом іншої держави, що дитина отримує громадянство іноземної держави, якщо вийде з громадянства України (цей документ не вимагається, якщо законодавство держави, громадянство якого набуває дитина, передбачає набуття громадянства цієї держави дитиною внаслідок набуття громадянства його батьками або одним із них);
- заяву дитини віком від 14 до 18 років про згоду на вихід із громадянства України;
- документ, яким підтверджується виїзд дитини на постійне проживання за кордон (за потреби);
- документ, яким підтверджується, що батьки дитини вийшли із громадянства України (за потреби), та копію рішення суду або дипломатичного представництва (консульської установи) України про усиновлення дитини або рішення органу держави, на території якої проживає дитина, про усиновлення дитини, яке визнають дійсним в Україні (за потреби) [8].

Тобто під виходом із громадянства розуміється добровільне припинення громадянства, яке здійснюється за особистим клопотанням (заявою) громадянина, що подається до відповідного органу [3].

Наступною підставою припинення громадянства є втрата громадянства України.

Відповідно до ст. 19 Закону України втрата громадянства відбувається за умов добровільного набуття громадянином України громадянства іноземної держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття та добровільного набуття громадянства іноземної (іншої) держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави мав звертатися із клопотанням (заявою) про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто. Також якщо набуття особою громадянства України відбулося внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів та добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка згідно з законодавством відповідної держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою [3].

За Законом України, не вважаються добровільним набуттям іноземного громадянства випадки, коли відбулося: одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави (держав); набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів внаслідок усиновлення її іноземцями; автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, який підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави. Крім випадків, коли внаслідок втрати громадянства, громадянин України стає особою без громадянства (апатридом) [3].

Припинення громадянства внаслідок його втрати відбувається на підставі подання до територіальних органів Державної міграційної служби України, дипломатичних або консульських установ України таких документів: клопотання про втрату громадянства України; документ, що підтверджує перебування особи в громадянстві України; документ, що підтверджує добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, разом із документом, який підтверджує, що на момент такого набуття громадянин України досяг повноліття або документ, який підтверджує, що особа набула громадянство України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів, тобто довідка територіального органу Державної міграційної служби України, дипломатичного представництва або консульської установи, що іноземець, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, не подав документ про припинення цього громадянства, виданий уповноваженим органом відповідної держави, уповноваженому органу України протягом 2 років із моменту його прийняття до громадянства України, а незалежних від особи причин неотримання

документа про припинення іноземного громадянства не існує; інформація територіальному органу Державної міграційної служби України, що іноземець, який подав декларацію про відмову від іноземного громадянства, не повернув паспорт іноземної держави в уповноважені органи цієї держави; інформація, що на момент прийняття до громадянства України були підстави, за наявності яких особа не набуває громадянства України, інформація про інші неправдиві відомості та фальшиві документи, які були подані на підтвердження виконання умов прийняття до громадянства України, також можна документ, який підтверджує, що громадянин України добровільно вступив на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є загальним військовим обов'язком або альтернативною (мається на увазі невійськова) службою, та документ, що підтверджує, що громадянин України внаслідок втрати громадянства України не стане особою без громадянства [8].

Останнім та не менш важливим у переліку підстав припинення громадянства в Законі є пункт «за підставами, передбаченими міжнародними договорами України» [3]. В юридичній літературі ми можемо знайти, що як і за набуття, так і за припинення громадянства України, до них, зокрема, зараховують оптацію та трансферт.

Оптація – це набуття громадянства на основі його вибору у зв'язку з територіальними змінами. Особи, які проживають на частині території однієї держави, яка переходить під суверенітет іншої держави, отримують право оптації в порядку і у терміни, що визначені договором між відповідними державами або встановлені державою в односторонньому порядку. Проте саме право оптації полягає в праві особи вибрати собі громадянство: або залишити громадянство тієї держави, на території якої вона проживала раніше, або набуття громадянства тієї держави, під суверенітет якої переходить ця територія. У разі залишення старого громадянства особа має у визначений термін покинути територію свого проживання, в разі вибору нового громадянства вона залишається в місці свого проживання.

Доречно зазначити, що оптація можлива не тільки в груповому порядку, тобто у разі репатріації, а й в індивідуальному – у разі одруженні, ліквідації подвійного або множинного громадянства. Зокрема, у всіх перелічених випадках вона здійснюється лише на основі добровільного вибору громадянства [11].

Водночас трансферт відрізняється від оптації тим, що зміна громадянства відбувається автоматично. Тобто це певний обмін населенням між державами на основі міжнародної угоди. Незважаючи на те, що сучасне міжнародне право не допускає автоматичної зміни громадянства, то його втрата (набуття) здійснюється поза волею особи [11].

Датою припинення громадянства є дата видання відповідного указу Президента України [3].

Зокрема, відповідно до ст. 20 Закону України громадянин України, який подав заяву про вихід із громадянства України або щодо якого оформляється втрата громадянства, до видання указу Президента України про припинення громадянства України користується всіма правами і несе всі обов'язки громадянина України [3].

Своєю чергою, ст. 21 Закону України зазначає, що рішення про оформлення набуття громадянства України скасовується, якщо особа набула громадянство України відповідно до ст.ст. 8, 10 цього Закону шляхом обману, внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може набуття громадянства України [3].

Розділ IV Закону України закріплює повноваження таких органів та посадових осіб, які приймають рішення щодо громадянства, в тому числі й щодо припинення: Президент України, Комісія при Президенті України з питань громадянства, Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері громадянства, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва, консульські установи. Також, крім зазначених органів, приймати рішення про припинення громадянства в Україні можуть суди.

Згідно із ст. 22 Закону України, Президент України має повноваження приймати рішення і видавати укази відповідно до Конституції України і цього Закону про припинення громадянства України, визначати порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень та затверджувати Положення про Комісію при Президенті України з питань громадянства [3].

Ст. 23 Закону України, своєю чергою, закріплює повноваження Комісії при Президенті України з питань громадянства. Ця комісія розглядає заяви про вихід із громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань, повертає документи про вихід із громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України та контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства [3].

У ст. 24 Закону України визначено компетенцію центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства, який займається прийняттям заяв разом із необхідними документами щодо виходу з громадянства України, перевіркою правильності оформлення документів, наявності підстав для виходу з громадянства України і відсутності підстав, з яких не допускається вихід із громадянства України, надсиланням заяв разом зі своїм висновком на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства, підготовкою подань про втрату особами громадянства України і разом із необхідними документами надсилання їх на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства, виконанням рішень Президента України з питань громадянства, вилученням в осіб, громадянство яких припинено або стосовно яких скасовано рішення про оформлення набуття громадянства України, паспортів громадянина України, тимчасових посвідчень громадянина України, паспортів громадянина України для виїзду за кордон та виданням довідок про припинення громадянства України, веденням обліку осіб, які припинили громадянство України [3].

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства, також зобов'язаний раз на півроку інформувати Комісію при Президенті України з питань громадянства про виконання рішень Президента України з питань громадянства.

Крім того, варто звернути увагу, що у ст. 24 Закону України відсутнє чітке зазначення органу, який здійснює повноваження у сфері громадянства, однак на підставі аналізу законодавства України, що регулює припинення громадянства, можемо дійти висновку, що це Державна міграційна служба України, яка також здійснює свої повноваження згідно з Постановою Кабінету Міністрів України, затвердженою Положенням про Державну міграційну службу України № 360 від 20 серпня 2014 р., в якому відбувається часткове дублювання повноважень [3; 6].

Щодо повноважень Міністерства закордонних справ України, дипломатичних представництв та консульських установ України, то вони приймають заяви разом із необхідними документами щодо виходу з громадянства України, перевіряють правильність їх оформлення, наявність підстав для виходу з громадянства України, відсутність підстав, за наявності яких не допускається вихід із громадянства України, і разом із висновком надсилають на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства, готують подання про втрату особами громадянства України і разом із необхідними документами надсилають їх на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства, скасовують прийняті ними рішення про оформлення набуття громадянства України, виконують рішення Президента України з питань громадянства, вилучають в осіб, громадянство України яких припинено або щодо яких скасовано рішення про оформлення набуття громадянства України, паспорти громадянина України для виїзду за кордон, тимчасові посвідчення громадянина України, видають довідки про припинення громадянства України та ведуть облік осіб, які припинили (набули) громадянство України [3].

Також варто зазначити, що відповідно до ст. 26 Закону України, будь-які рішення з питань громадянства можуть бути оскаржені у встановленому законом порядку до суду [3]. Проте, на жаль, не визначено, до суду якої саме юрисдикції особа може звернутися для оскарження рішень із питань громадянства або (та) дій, бездіяльності посадових і службових осіб, які порушують порядок розгляду справ про громадянство. З аналізу положень ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України випливає, що оскарження рішення або (та) дії, бездіяльність посадових і службових осіб належить до адміністративної юрисдикції [5].

Висновки. Отже, дослідження припинення громадянства на прикладі України та Литовської Республіки є досить важливим політико-правовим завданням для України, адже має на меті вдосконалити законодавство шляхом аналізу міжнародної європейської практики.

Враховуючи неузгодженість національного законодавства, рекомендуємо внести до нього такі зміни: конкретизувати положення ст. 24 Закону України тим, який центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства; чітко визначити компетенцію органів публічної адміністрації, що приймають рішення про припинення громадянства України; закріпити перелік документів, на підставі яких відбувається вихід із громадянства України безпосередньо в Законі, а не в підзаконних нормативно-правових актах на прикладі Литовської Республіки; визначити в Законі, що до суду саме адміністративної юрисдикції особа може звернутися для оскарження рішень із питань громадянства або (та) дій, бездіяльності посадових і службових осіб, які порушують порядок розгляду справ про громадянство відповідно до ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 02.03.2019).
2. Конституція Латвійської Республіки від 25 жовтня 1992 р. URL: http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm (дата звернення: 08.03.2019).
3. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 08.03.2019).
4. О гражданстве Латвийской республики : от 02.12.2010 р. № XI-1196. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/87071/100825/F1684225019/LTU87071_Ru (дата звернення: 09.03.2019).
5. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (в редакції від 4 листопада 2018 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення: 11.03.2019).
6. Положення про Державну міграційну службу України : Постанова Кабінету Міністрів від 20.08.2014 р. № 360. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 360. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF> (дата звернення: 13.03.2019).
7. Офіційний сайт департаменту міграції Міністерства внутрішніх справ Латвійської Республіки. URL: <http://www.migracija.lt/index.php?376103281> (дата звернення: 11.03.2019).
8. Про порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень : Указ Президента України від 27 червня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 588. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215/2001#n62> (дата звернення: 03.03.2019).
9. Кутафин О.Е. Избранные труды: вт. Т. 3. Российское гражданство : монография. Москва : Проспект, 2011. 592 с. URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=83490 (дата звернення: 15.11.2018).
10. Серьогін В.О. Конституційне право України : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2010. 368 с. URL: <http://uchebnik-online.net/book/19-konstitucijne-pravo-ukrayini-navchalnij-posibnik-serogin-vo.html> (дата звернення: 20.11.2018).
11. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Харків : Одиссей, 2008. 704 с. URL: <https://readbookz.net/pbooks/book-33/ua/> (дата звернення: 21.11.2018).

ПРАВОВІ ОЦІНКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ. ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Гуйван П. Д.,
заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, докторант
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У цій праці проведено аналіз та оцінено дієвість правового регулювання обороту персональних даних на рівні міжнародного правозастосування. Оцінені принципи діяльності у цій сфері Європейського суду з прав людини. Вивчені такі основні засади вирішення спорів, як законність, своєчасність обробки, пропорційність втручання. Наведені конкретні приклади рішень ЄСПЛ, у тому числі у справах проти України. Зазначені недоліки національного правосуддя, які мають бути виправлені у світлі прецедентних рішень Євросуду.

В этой работе проведен анализ и оценена действенность правового регулирования оборота персональных данных на уровне международного правоприменения. Оценены принципы деятельности в этой сфере Европейского суда по правам человека. Изучены такие основные подходы при разрешении споров, как законность, своевременность обработки, пропорциональность вмешательства. Приведены конкретные примеры решений ЕСПЧ, в том числе по делам против Украины. Указаны недостатки национального правосудия, которые должны быть исправлены в свете прецедентных решений Евросуда.

This work analyzes and assesses the effectiveness of the legal regulation of the turnover of personal data at the level of international law enforcement. The principles of activity in this area of the European Court of Human Rights are assessed. The main approaches to dispute resolution have been studied, such as the legality, timeliness of processing, proportionality of the intervention. Specific examples of the ECtHR judgments are given, including in cases against Ukraine. The shortcomings of the national justice are pointed out, which must be corrected in the light of the European Court's precedent decisions.

Ключові слова: судовий захист персональних даних, пропорційність втручання.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство з огляду на стрімкий розвиток інформаційно-обмінних технологій змушене розробляти і запроваджувати нові правові механізми, здатні адекватно врегульовувати відносини у сфері обороту конфіденційних даних про особу. Це пов'язано, передусім, із тим, що право людини на приватність, включаючи повагу на її персональні дані, є однією з основоположних засад, які гарантують демократичну, гуманну та справедливу взаємодію між державою, соціумом і конкретною фізичною особою. Українське національне законодавство та судова практика поки що знаходяться на етапі розбудови, тож у контексті реалізації прагнень до європейської інтеграції досить актуальними нині є питання ретельного вивчення європейських та світових стандартів стосовно захисту особистих відомостей про людину та адаптування їх до нашої правової системи. Дійсно, в більшості країн демократичного вибору право особи на захист власних персональних даних є визначальним чинником громадянського суспільного поступу, воно досить повно регламентоване як із точки зору матеріально-правового забезпечення, та і в частині напрацювання стабільної та очікуваної правозастосовної практики. У таких міжнародних договорах, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., та численних національних законах охорона персональних даних розуміється як невід'ємна частина права людини на захист приватного життя. Крім того, вказана Конвенція запровадила в життя новий реалізаційний механізм – вирішення конкретних спорів, які виникають у царині охорони людських прав і свобод спеціальним правозастосовним органом – Європейським судом із прав людини (ЄСПЛ). Ця інституція наділена правами не лише стосовно винесення вердикту щодо конкретної справи, а також може шляхом прийняття прецедентного рішення, обов'язкового до застосування на теренах усіх держав – членів, здійснювати так зване судове правотворення. То відбувається шляхом тлумачення, роз'яснення та конкретизації змісту загальних приписів конвенційних норм до ситуацій певного випадку.

Нині ЄСПЛ є досить авторитетним правозастосовним органом міжнародного рівня, який покликаний забезпечувати ефективний контроль за реалізацією державами – учасницями Конвенції правових заходів щодо захисту прав людини і основоположних свобод. При цьому розгляд у вказаному органі заяви певної особи до конкретної держави може відбутися лише тоді, коли суб'єкт звернення вчинив усі можливі дії стосовно захисту свого порушеного права за правилами національного законодавства, але вердикти відповідних органів його не задовольнили. Важливим при цьому є те, що вичерпання підлягають лише ефективні національні засоби правового захисту. Для того щоб бути ефективним, засіб правового захисту має бути незалежним від будь-якої дискреційної дії державних органів влади і бути безпосередньо доступним для тих, кого він стосується [1, п. 59], спроможним запобігти виникненню або продовженню стверджуваного порушення та забезпечити належне відшкодування за будь-яке порушення, що вже мало місце [2, п. 158].

У сфері захисту права особи на приватність, у тому числі на повагу до персональних даних, активність Європейського суду з прав людини особливо помітна. Це пояснюється тим, що в цій площині є багато неконкретних правових визначень, що тягне певний суб'єктивізм їхніх оцінок компетентними органами, призначеними для обробки та поширення відомостей конфіденційного характеру. Зрештою, вкрай необхідним виявилось встановлення на прецедентному рівні основних засад досягнення балансу між приватними інтересами щодо недоторканості особистих відомостей та публічного суспільного інтересу щодо обігу інформації. Варто погодитися з тезою, що складність позитивного законодавчого врегулювання приватного життя людини полягає, перш за все, у визначенні та встановленні меж, які з позицій моральних засад суспільства є допустимими і не будуть розглядатись як неправомірне втручання законодавця [3, с. 68]. Відповідні критерії могли бути напрацьовані лише на базі судового дослідження різних інтересів у конкретних ситуаціях, і то було зроблено Судом.

Дослідження проблематики щодо європейського прецедентного правозастосування та оцінка його ефективності в частині захисту персональних даних проводили у роботах такі науковці, як П.М. Рабінович, А.В. Пазюк, Р.А. Майданик, С.П. Добрянський, С.В. Шевчук, О.В. Кохановська, Д.А. Гудима, В.М. Брижко та інші. Разом із тим у публікаціях, присвячених означеній тематиці, ще мало висвітлені питання практичного результату відповідного правозастосування ЄСПЛ для реформування української правової системи і, насамперед, у напрацюванні адекватної проблематиці судової практики. На жаль, остання залишається відірваною не лише від нормативних приписів, а й від світового судового досвіду, який є вже досить усталений та ефективний. Детальний аналіз рішень європейських судових інституцій саме щодо заяв проти України дасть змогу сприяти демократичному рухові нашої держави у належному напрямі.

Мета статті – провести дослідження аргументації рішень ЄСПЛ в аспекті їхньої цінності задля формулювання критеріїв правомірності окремих діянь у сфері охорони персональних даних. На цій основі мають бути визначені головні пріоритети подальшого розвитку українського суспільства, як щодо нормативного оформлення відповідних прав людини, так і щодо їхнього практичного захисту.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний судовий захист права на приватне життя передбачений у ст. 8 Конвенції. Власне ЄСПЛ кваліфікує поняття приватності досить широко, воно не має вичерпного визначення. Ним, за позицією Суду, охоплюються фізична та психологічна цілісність особи [4, п. 61], численні аспекти фізичної та соціальної ідентичності особи [5, п. 53]. Також окремі взаємодії людини з іншими людьми, навіть у публічному контексті, можуть підпадати під поняття «приватного життя» [6, п. 36]. Зрештою, Європейський Суд вказав, що захист даних особистого характеру також має найважливіше значення для змоги особи здійснювати право на недоторканність приватного і сімейного життя [7, п. 41]. Тож, приватне життя включає таємницю обробки та передачі персональної інформації, що охоплює безпеку і секретність поштової, телефонної, електронної та інших форм передачі даних.

До діянь, які становлять зміст відповідного правопорушення, переважно належать вчинки у процесі обробки володільцем чи розпорядником персональних даних, всупереч приписам законодавства. Так, персональні дані мають оброблятися у формі, що допускає ідентифікацію фізичної особи, якої вони стосуються, не довше, ніж це необхідно для законних цілей, з якими вони збиралися або надалі оброблялися. Якщо цей принцип не дотримується, ЄСПЛ констатує порушення конвенційних норм [8, п. 49]. Правова норма, якою керується суб'єкт, що обробляє персональні дані, має бути «передбачуваною», тобто сформульованою з чіткістю, достатньою для того, щоб особа мала змогу, користуючись у разі потреби відповідною допомогою, регулювати свою поведінку.

У справі «Асоціація з європейської інтеграції та прав людини та Екімджиев проти Болгарії» із приводу передбачуваності закону та його сумісності з верховенством права Суд зазначив, що у контексті прихованих заходів нагляду закон має бути доволі чітким у своєму вираженні, щоб дати громадянам адекватні умови та обставини вказівки, щодо дій уповноважених органів влади, які вдаються до таємного і потенційно небезпечного втручання у право на повагу до приватного життя та листування. З огляду на ризик зловживання, що є невід'ємним у будь-якій системі таємного спо-

стереження, такі заходи мають базуватися на законі, який є особливо точним. Важливо мати чітке, детальне правило щодо цього, особливо тому, що технологія, доступна для використання, постійно стає дедалі більш витонченою. Задля забезпечення ефективної реалізації вищезазначених принципів Суд розробив мінімальні гарантії, які варто встановити, щоб уникнути зловживань. Набуто конкретних визначень: характер злочинів, які можуть надати підставу для перехоплення; категорії людей, які можуть контролювати зв'язок; обмеження тривалості такого моніторингу; процедура, якої варто дотримуватися у процесі розгляду, використання та зберігання отриманих даних; запобіжні заходи, яких варто вживати у процесі передачі даних іншим сторонам; обставини, в яких отримані дані можуть або мають бути стерті чи знищені [9, п. 75–76].

У своїй прецедентній практиці ЄСПЛ встановив, що обробка персональних даних має здійснюватися на засадах адекватності, відповідності та ненадмірності, що у практиці ЄСПЛ сформульовано як принцип пропорційності. Його дотримання вимагає ретельного дослідження обставин справи і зіставлення їх з основними критеріями. Відповідно до цього принципу обробка повинна мати законні підстави. Склад та зміст персональних даних, що обробляються володільцем, а також спосіб їх обробки мають відповідати легітимній задачі, обробка є «необхідною у демократичному суспільстві» задля досягнення цієї цілі [10, п. 45]. Якщо хоча б один із вказаних чинників не дотриманий, втручання у персональні дані визнається неправомірним з огляду на його непропорційність у порушення ч. 2 ст. 8 Конвенції [11, п. 34; 12, п. 36].

Особливо ретельно слід підходити до регулювання відносин у царині обробки так званих «чутливих» персональних даних. Наприклад, значної конфіденційності вимагає обробка відомостей про здоров'я людини. Це особливо важливий принцип правових систем всіх держав-учасниць за Конвенцією. Передача таких відомостей може серйозно вплинути на приватне та сімейне життя громадян, а також на їхнє соціальне становище та трудову зайнятість, оскільки це робить їх об'єктом наруги та можливих гонінь [13, п. 43]. У питанні обробки таких відомостей позиції національного суду та ЄСПЛ досить часто не збігаються, тому останньому доводиться тлумачити конвенційні принципи у сенсі їхньої демократичності та гуманності. Яскравим прикладом тут є справа «С. і Марпер проти Сполученого Королівства» [7]. Відмовляючи заявникам у британському суді, Лорд-суддя Стейн стосовно аналізу положень Конвенції уточнив, що звичайне зберігання відбитків пальців та зразків ДНК не є втручанням держави в користування людиною правом на повагу до приватного життя, додавши, що якщо він і помиляється, будь-яке ймовірне втручання насправді дуже незначне. На його думку, питання, чи можуть у майбутньому зразки, що зберігаються, використовуватися належним чином, не стосується оцінки використання зразків, які зберігаються, у теперішньому часі у зв'язку з виявленням злочинів та притягненням до відповідальності за їх скоєння. Якщо у майбутньому цього вимагатиме розвиток науки, у разі необхідності можна буде прийняти судові рішення, які будуть забезпечувати сумісність наявної поточної практики зберігання та використання зразків ДНК із положеннями Конвенції (п. 19).

Між тим, Європейський суд із прав людини з цього приводу висловив іншу думку. Він підкреслює, що звичайне зберігання інформації, яка стосується приватного життя особи, є втручанням у реалізацію її прав за змістом положень ст. 8 Конвенції. У зв'язку з цим немає значення, яким чином інформація, що зберігається, використовується. Суд дійшов висновку, що, беручи до уваги можливе подальше використання, зокрема, зразків клітин, їх систематичне зберігання доволі сильно зачіпає інтереси людини та може потягти за собою втручання держави в реалізацію права на повагу до приватного життя. Тож, побоювання людини стосовно можливого подальшого використання інформації приватного характеру, яка зберігається, є правомірними та вони мають враховуватися під час вирішення питання про наявність втручання держави в реалізацію конвенційних прав. Дійсно, беручи до уваги швидкі темпи розвитку генетики та інформаційних технологій, Суд не може виключити ймовірність того, що в майбутньому стане можливим втручання держави в приватне життя шляхом використання генетичної інформації по-новому або такими способами, які нині не можна точно передбачити (п.п. 67, 70–71). Підсумовуючи, Суд дійшов висновку, що безумовний характер повноважень органів влади, який не передбачає жодних відмінностей стосовно зберігання відбитків пальців, зразків клітин та профілів ДНК осіб, які підозрювалися, але не були визнані винними у скоєнні злочинів, у тому вигляді, в якому це було із заявниками у цій справі, порушує справедливу рівновагу між конфліктуючими публічними та приватними інтересами, та що у зв'язку з цим уряд-відповідач вийшов за межі будь-якої припустимої свободи розсуду. Відповідно, зберігання матеріалів, про які йдеться, являє собою непропорційне втручання держави в реалізацію заявниками права на повагу до їхнього приватного життя та не може вважатися необхідним у демократичному суспільстві (п. 125).

Також непропорційним Суд визнав втручання у справі «Перрі проти Сполученого Королівства» [6], в якій розглядалося питання про допустимість доказів (упізнання), які були добуті поліцією за допомогою прихованої зйомки. Власне, ЄСПЛ зазначив, що звичайне використання відеорекамер, які стежать (будь то на публічній вулиці чи в приміщенні, як-от торговий центр чи поліцейська дільниця, де вони служать законним і передбачуваним цілям), саме по собі не викликає питань у контексті

ст. 8. Однак у цій справі поліція відрегулювала кут огляду камери задля одержання чіткого зображення позивача, а отримане зображення змонтувала і продемонструвала свідкам для упізнання. Відеокадри були показані під час відкритого судового процесу. Незалежно від того, чи знав позивач про існування відеокамери, він не мав підстав розраховувати, що його будуть знімати для наступного упізнання. Задум поліції перевищив звичайне й очікуване використання камер відеоспостереження. Тому запис кадрів і подальший монтаж можна розглядати як збір і обробку персональних даних про позивача. Навіть попри те, що заявник ухилився від процедури упізнання, Суд вважає, що кадри не були отримані добровільно чи за обставин, коли можна було б обґрунтовано очікувати, що вони будуть записані і використані з метою упізнання. Тому мало місце втручання в приватне життя. У національному законодавстві існувала достатня підстава для втручання, однак суди ухвалили, що поліція не дотрималась закладеної у процесуальному кодексі процедури. Тому було визнано порушення ст. 8 Конвенції (п.п. 47–48).

Європейська судова практика є важливим орієнтиром для гарантування належного захисту персональних даних у нашій державі. Річ у тім, що українська правова система, на відміну від європейських національних та міжнародних законодавств (які почали приділяти увагу спеціальному регулюванню відносин із захисту персональних даних ще від 80-х рр. минулого століття) перебуває тільки на початку такого процесу. Лише у 2010 р. Україною була ратифікована Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та прийнятий спеціальний Закон «Про захист персональних даних». Законодавчий та правозастосовний поступи відбуваються дуже повільно, тож, безумовно, вказані рішення ЄСПЛ мають велике значення для формування правових підходів до захисту особистих відомостей у національних законодавствах, у тому числі в українському. Але ще більш показовими та визначальними у цьому сенсі є рішення Суду проти України, позаяк у них аналізуються і висвітлюються конкретні вади нашого правового поля у цій сфері. При цьому вказана практика є досить малочисельною, враховуючи тривалість розгляду справ європейською правозастосовною інституцією.

До прикладу, рішенням Євросуду у справі «Гарнага проти України» [14] було констатовано порушення ст. 8 Конвенції. Воно полягало у тому, що, хоча заявниці було дозволено змінити своє прізвище, державні органи влади України відмовили їй у зміні по батькові. При цьому заявниця, звертаючись до Євросуду, стверджувала, що впродовж багатьох років проживала однією сім'єю зі своїм вітчиму, матір'ю та неповнорідним братом і бажала ще тісніше пов'язати себе з ними, взявши прізвище свого вітчима та по батькові, що походило б від його імені. Суд, розглядаючи справу, нагадав, що в таких ситуаціях питання вибору або зміни імені та прізвища охоплюється ст. 8 Конвенції, оскільки ім'я та прізвище стосуються приватного і сімейного життя особи. Також було зазначено, що позиція влади обмежень, накладених на зміну по батькові, не є належним чином та достатньою мірою мотивованою національним законодавством. Державними органами не було надано жодного обґрунтування позбавлення заявниці її права приймати рішення з цього важливого аспекту її приватного та сімейного життя, і таке обґрунтування не було встановлене в жоден інший спосіб. У своїх прецедентних рішеннях Суд неодноразово вказував, що, розглядаючи справи про обробку персональних даних, він визнає можливість збереження за компетентними державними органами певної свободи розсуду стосовно встановлення справедливого балансу між відповідними громадськими та приватними інтересами, які суперечать один іншому. Однак така свобода розсуду супроводжується європейським наглядом [15, п. 55] і її рамки залежать від таких факторів, як характер і значимість порушених інтересів, а також серйозність втручання. З урахуванням цього принципу, оскільки державні органи у справі «Гарнага проти України» не забезпечили балансу відповідних інтересів, вони не виконали своє позитивне зобов'язання щодо забезпечення права заявниці на повагу до її приватного життя (п. 41). Як бачимо, ЄСПЛ визнав неналежною якість відповідного національного законодавства, отже, встановив відсутність законної підстави для втручання.

Суд також сформулював процедурні зобов'язання держави за ст. 8, які мають особливе значення у визначенні меж розсуду, наданого державі-члену. Аналіз Суду включає такі міркування: коли будь-яка свобода дій, що може втручатися у здійснення права Конвенції, надається національній владі, процедурні гарантії, доступні особі, будуть особливо важливими для визначення того, чи залишається держава-відповідач під час встановлення нормативної бази в межах своєї оцінки [16, с. 11–12]. Згідно зі сформованою прецедентною практикою, ст. 8 Конвенції не містить жодних явних процедурних вимог, процес прийняття рішень, що веде до втручання, мав бути справедливим та таким, що забезпечує належну повагу інтересів, гарантованих особі ст. 8 [17, п. 76].

Показовою в цьому контексті є справа «Заїченко проти України» [18]. Заявник скаржився, що збирання органами внутрішніх справ відомостей про нього на підставі вказівок Красногвардійського суду порушило його право на повагу до приватного життя. Дійсно, як було достеменно встановлено у процесі розгляду справи, у серпні і жовтні 2009 р. органи міліції за вказівкою голови Красногвардійського суду збирали у сусідів та родичів відомості про характер заявника. Ці відомості, вочевидь,

були використані спеціалістами психіатричної лікарні в контексті судово-психіатричної експертизи заявника. Практикою Суду встановлено, що збирання та зберігання інформації стосовно приватного життя особи, а також її поширення охоплюються сферою застосування п. 1 ст. 8 Конвенції. Суд також нагадує, що формулювання «згідно із законом» вимагає, щоб оскаржуваний захід не тільки мав підґрунтя у національному законодавстві, але також був сумісний із принципом верховенства права, який прямо зазначається у преамбулі Конвенції і є невід'ємною частиною мети і завдання ст. 8 Конвенції. Щоб національне законодавство відповідало цим вимогам, воно має надавати адекватний юридичний захист від свавілля та, відповідно, з достатньою чіткістю зазначати межі повноважень, наданих компетентними органами влади, та спосіб їхнього здійснення (п.п. 116–118). Як було встановлено, національне законодавство України не забезпечувало необхідних гарантій від свавілля, тож воно було оцінене Судом критично, він дійшов висновку, що оскаржуване втручання у право заявника на приватне життя було незаконним (п. 121).

В іншому рішенні проти нашої держави у справі «Пантелеєнко проти України» [19] ЄСПЛ також констатував незаконність поширення персональної інформації про особу. Було встановлено, що незаконний обшук офісу заявника та розголошення на судовому слуханні конфіденційної інформації про стан його психічного здоров'я і психіатричне лікування, отримане внаслідок цього, порушило права, гарантовані особою ст. 8 Конвенції. При цьому відповідно до своєї практики Суд детально вирішував питання, чи було втручання обґрунтоване та, зокрема, чи було цей захід здійснено «відповідно до закону» в контексті цього пункту. Суд підкреслив, що вираз «відповідно до закону» у п. 2 ст. 8 Конвенції значною мірою покладає на національне законодавство і державу обов'язок дотримання матеріальних і процесуальних норм. З огляду на матеріали, які є у справі, обшук було проведено незаконно, оскільки органи влади не дотрималися необхідних засобів правового захисту, передбачених законодавством. Слідчі органи, знаючи про місцеперебування заявника, навіть не спробували вручити йому ордер на обшук. Крім того, замість вибору доказів, суттєвих для розслідування, вони вилучили всі документи з офісу та певні особисті речі, що належать заявнику, які не мали жодного відношення до справи. За таких обставин Суд постановляє, що втручання, яке розглядається, не було здійснено відповідно до закону і, таким чином, мало місце порушення ст. 8 (п.п. 51, 53).

Із приводу збирання та поширення особистої інформації про заявника у цій справі Суд вказав наведене нижче. Національний суд надіслав запит і отримав із психіатричної лікарні конфіденційну інформацію про психічний стан і відповідне медичне лікування заявника. Ця інформація була в подальшому оприлюднена суддею сторонам та іншим особам, присутнім у судовій залі на публічних слуханнях. Суд вважає, що такі подробиці, безперечно, є інформацією, що належить до особистого життя заявника, і що захід, який розглядається, призвів до розширення кола осіб, ознайомлених із цими подробицями. Таким чином, заходи, вжиті судом, є порушенням права заявника, гарантованого йому ст. 8 Конвенції (п.п. 57–58). Також розглядалося питання, чи було втручання здійснено відповідно до п. 2 ст. 8 Конвенції, зокрема чи «відповідало воно закону» та «було необхідним у демократичному суспільстві» з однієї з причин, перелічених у цьому пункті. Визнано, що опрацювання суддею суду першої інстанції особистої інформації заявника не відповідало спеціальному режиму стосовно збирання, збереження, використання та поширення інформації, що належить до інформації про психіатричний стан відповідно до ст. 32 Конституції України та ст.ст. 23, 31 Закону України «Про інформацію», і ці факти були встановлені ще національною апеляційною інстанцією. Це рішення не було оскаржене Урядом. Крім того, Суд зазначає, що деталі, які розглядаються, не могли вплинути на результат судового процесу (тобто встановлення того, чи заявлене висловлення було зроблено, і оцінка того, чи було воно наклепницьким), запит інформації Новозаводським судом був непотрібним, оскільки інформація не була «важливою для розслідування, досудового слідства чи судового слухання», і, таким чином, був незаконним згідно зі ст. 6 Закону України «Про психіатричну допомогу» 2000 р. Отже, було зафіксовано порушення ст. 8 Конвенції (п.п. 61–62).

Висновки. Безспірно, держава має вживати розумних та необхідних заходів із метою дотримання права особи на повагу до її приватного життя (а отже, і права на захист персональних даних) із боку як уповноважених на обробку даних осіб, так і приватних суб'єктів. Гарантування відповідного права людини є елементом демократичного розвитку суспільства та має за мету встановлення та забезпечення дотримання чесного та гуманного балансу між громадськими публічними інтересами та приватноправовим характером права на особисте життя. З огляду на недостатній рівень нормативної розробленості юридичних механізмів діяльності в сфері здійснення відповідних прав та обов'язків у національному законодавстві, визначальним є врахування в подальшому правотворенні та правозастосуванні досвіду європейських інституцій. Зокрема, це стосується судової практики ЄСПЛ, яка, за чинними українськими нормативними приписами, є джерелом національного права. Поки що суди загальної юрисдикції України, незважаючи на наявність конкретних рішень, не завжди враховують зазначені приписи. Також, як вказується у вердиктах Євросуду, потребує підвищення якості українського закону в частині демократичного напрямку гарантування права на повагу до приватного життя.

Література:

1. Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Гурепка проти України» (Gurepka v. Ukraine), заява № 61406/00. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_437.
2. Рішення ЄСПЛ від 26 жовтня 2000 р. у справі «Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland), заява № 30210/96. URL: <http://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/Kudla-Poland-2000.pdf>.
3. Стефанчук Р.О. До питання забезпечення цивільно-правової охорони приватного життя фізичної особи: досвід України та Німеччини. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4. С. 68–72.
4. Рішення ЄСПЛ від 29 квітня 2002 р. (остаточне від 29 липня 2002 р.) у справі «Претті проти Сполученого Королівства» (Pretty v. the United Kingdom), заява № 2346/02. URL: <http://www.asylumlawdatabase.eu/sites/www.asylumlawdatabase.eu/files/alddfiles/Pretty%20v%20UK.pdf>.
5. Рішення ЄСПЛ від 7 лютого 2002 р. (остаточне від 4 вересня 2002 р.) у справі «Микулич проти Хорватії» (Mikulić v. Croatia), заява № 53176/99. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/b367e2/pdf/>.
6. Рішення ЄСПЛ від 17 липня 2003 р. (остаточне від 17 жовтня 2003 р.) у справі «Перрі проти Сполученого Королівства» (Perry v United Kingdom), заява № 63737/00. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/15821e/pdf>.
7. Рішення ЄСПЛ від 04.12.2008 р. у справі «С. і Марпер проти Сполученого Королівства» (S. and Marper v. the United Kingdom), скарги NN 30562/04 і 30566/04. URL: <https://swarb.co.uk/perry-v-the-united-kingdom-echr-17-jul-2003>.
8. Рішення ЄСПЛ від 4 травня 2000 р. у справі «Ротару проти Румунії» (Rotaru v. Romania), заява № 28341/95. URL: <https://swarb.co.uk/rotaru-v-romania-echr-4-may-2000/>.
9. Рішення ЄСПЛ від 28 червня 2007 р. у справі «Асоціація з європейської інтеграції і прав людини та Екімджієв проти Болгарії» (Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiiev v. Bulgaria), заява № 62540/00. URL: http://hrlibrary.umn.edu/research/bulgaria/AEHR_M_Ekimdzhiiev_en1.pdf.
10. Рішення ЄСПЛ від 13 липня 2000 р. у справі «Ельсхольц проти Німеччини» (Elsholz v. Germany), заява № 25735/94. URL: <http://www.c-g.org.uk/camp/hr/elsholz.htm>.
11. Рішення ЄСПЛ від 25 березня 1992 р. у справі «Кемпбелл проти Сполученого Королівства» (Campbell v. the United Kingdom), заява № 13590/88. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\[\"001-57771\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\)
12. Рішення ЄСПЛ від 23 вересня 1998 р. у справі «Петра проти Румунії» (Petra v. Romania), заява № 27273/95. URL: <http://echr.ketse.com/doc/27273.95-en-19980923/>.
13. Рішення ЄСПЛ від 25.11.2008 р. у справі «Бірюк проти Литви» (Biriuk v. Lithuania) за заявою № 23373/03. URL: http://en.tm.lt/dok/Biriuk_v_Lithuania.pdf.
14. Рішення ЄСПЛ від 16 травня 2013 р. у справі «Гарнага проти України», заява № 20390/07. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_960.
15. Рішення ЄСПЛ від 25 лютого 1993 р. у справі «Функе проти Франції» (Funke v. France), заява № 10828/84. URL: <http://www.juridischeuitspraken.nl/19930225EHMFunke.pdf>.
16. ЄСПЛ. Посібник за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Право на повагу до приватного і сімейного життя / Пер. із доп. адвокатів, кандидатів юридичних наук О. Дроздова та О. Дроздової. 83 с.
17. Рішення ЄСПЛ від 25 вересня 1996 р. у справі «Баклі проти Сполученого Королівства» (Buckley v. UK), заява № 20348/92. URL: <https://swarb.co.uk/buckley-v-the-united-kingdom-echr-25-sep-1996/>.
18. Рішення ЄСПЛ від 26 лютого 2015 р. у справі «Заїченко проти України № 2», заява №45797/09. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_a87.
19. Рішення ЄСПЛ від 29 червня 2006 р. у справі «Пантелеєнко проти України», заява № 11901/02. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_274.

КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ЯК ФОРМА СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Подорожна Т. С.,

доктор юридичних наук,

доцент кафедри публічного права юридичного факультету

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Білокурська О. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри публічного права юридичного факультету

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті здійснено аналіз запровадження інституту конституційної скарги в умовах сучасного конституціоналізму в Україні та розглянуто перспективи подальшого вдосконалення цього інституту. Особлива увага приділена деталізації основних переваг та недоліків прийнятої в Україні моделі конституційної скарги.

В статье осуществлен анализ введения института конституционной жалобы в условиях современного конституционализма в Украине и рассмотрены перспективы дальнейшего совершенствования этого института. Особое внимание уделено детализации основных преимуществ и недостатков воспринятой в Украине модели конституционной жалобы.

The article analyzes the introduction of the constitutional complaint institute in the context of modern constitutionalism in Ukraine and looks at the prospects for further improvement of this institute. Particular attention is paid to detailing the main advantages and disadvantages of the constitutional complaint model adopted in Ukraine.

Ключові слова: конституційна скарга, конституціоналізм, обов'язок держави, конституційне судочинство, Конституційний Суд України, правозахисний механізм, судовий захист прав.

Постановка проблеми. Тривалі системні демократичні перетворення в Україні, інтенсивний процес формування правової держави, поступове входження в європейський і світовий правовий простір викликають значний інтерес до проблеми забезпечення і захисту основоположних прав і свобод людини та громадянина. Положення ст. 3 Конституції України про людину, її права і свободи як вищі цінності в системі основ конституційного ладу вирізняються особливою значимістю, оскільки мають фундаментальний характер і у зв'язку із цим здійснюють правовий вплив на всі сфери суспільних відносин.

У вільному демократичному суспільстві на державу покладається обов'язок забезпечувати ефективний захист прав і свобод людини та громадянина від будь-яких порушень, зокрема від порушень внаслідок прийняття неконституційних положень законів та інших правових актів. Тож держава має прагнути до створення ефективної моделі, здатної забезпечити такий захист. У ст. 3 Конституції України головним обов'язком держави визначено утвердження і забезпечення прав і свобод людини [1]. Цей обов'язок можна трактувати як встановлену необхідність поведінки держави (в особі її органів та посадових осіб) в інтересах суспільства, в межах і порядку, передбачених Конституцією України й іншими законами України, що спрямована на створення умов для правомірної реалізації прав і свобод людини та недопущення на них посягань як із боку представників органів державної влади, місцевого самоврядування, так і з боку окремих осіб [2, с. 172].

Важливою умовою вирішення в Україні завдань, пов'язаних із втіленням у життя принципу формування демократичної правової держави, є створення дієвого механізму охорони й захисту основних прав і свобод. Це завдання повністю відповідає положенням Конституції України, сформульованим у ст. 55 про забезпечення прав громадян правосуддям, судовий захист прав громадян від неправомірних посягань та обмежень [1]. Крім того, функціонування самостійної, незалежної та неупередженої судової влади є одним з основоположних критеріїв демократичної, конституційної держави.

Особливе місце в системі судочинства відведено саме конституційному, що зумовлено особливим характером Конституції як джерела права. Особливий характер положень Конституції як дже-

рела права досить яскраво проявляється під час розгляду такого поняття, як конституціоналізм, що позначає певний стан політико-правової системи держави, зумовлений закріпленням деяких правових норм на рівні Конституції і їх прямою дією. Відповідно, судовий конституціоналізм є особливим політико-правовим режимом судового забезпечення верховенства права і на цій основі – прямої дії Конституції, безумовного судово-правового гарантування її цінностей. Основою судового конституціоналізму є фундаментальні права людини, баланс влади і свободи, поєднання приватних і публічних інтересів, забезпечення єдності соціокультурних і юридичних, нормативно-правових чинників у процесі конституціоналізації правового порядку [3, с. 78]. Саме в такому розумінні конституціоналізму проявляється зв'язок положень Конституції як джерела права з концепцією природного права, яке лежить в основі конституційного захисту прав людини.

Останніми роками простежується істотне підвищення ролі судової влади в конституційному розвитку України, особливо в контексті конституційної реформи, яка триває. У цьому зв'язку важливою складовою частиною загальнодержавного механізму охорони і захисту прав та свобод людини виступає захист, здійснюваний Конституційним Судом України, а саме така важлива процесуальна форма, що дає змогу особі скористатися зазначеними засобами захисту свого права, як інститут конституційної скарги. Через діяльність Конституційного Суду України відбувається виявлення конституційної природи прав людини, навіть тих, які не закріплені в Конституції, тим самим на практиці їм надаються якості природних, невідчужуваних, основних прав і свобод. Тож об'єктом захисту Конституційного Суду України є конституційні права, зокрема ті, які прямо не перераховані в Конституції України. Виявлення змісту таких конституційних норм має відбуватися в контексті загальноновизначених принципів і норм міжнародного права.

Загалом Основний Закон України не містить конкретних механізмів гарантій і захисту прав і свобод людини від порушень. Непоодинокі випадки, коли під час захисту, наприклад цивільних прав, у суді порушувалися конституційні права людини. Заразом процедури повного відновлення порушених прав не існувало. Тому можна зазначити, що конституційна скарга – це новий процесуальний засіб захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні, що є вагомим кроком на шляху до вдосконалення українського законодавства щодо відповідності його європейським стандартам у сфері захисту прав людини та громадянина.

Говорячи про ступінь наукової розробленості цієї теми, зазначимо, що проблеми конституційного правосуддя і конституційного контролю, а також співвідношення цих понять знайшли належне опрацювання у науковій літературі останніх років. Серед учених, які зробили помітний внесок у вивчення конституційно-правового аспекту функціонування правозахисного механізму в Україні, варто назвати М. Баймуратова, О. Батанова, М. Білак, А. Головіна, М. Гультая, А. Крусян, В. Лемака, О. Марцеляка, Т. Наливайко, В. Остапенка, Н. Пархоменко, О. Петришина, П. Рабіновича, М. Савчина, І. Сліденка, О. Совгірю, Т. Цимбалістого, С. Шевчука, Ю. Швець. Окремі аспекти функціонування правозахисного механізму в Україні одержали свій розвиток і на дисертаційному рівні. Це роботи «Конституційно-правові засади судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» В. Крижановського, «Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина» Т. Бринь, «Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні» М. Гультай, «Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції» К. Айріян.

Виклад основного матеріалу. Розвиток інституту конституційної скарги як елемента правозахисного механізму є нині одним із найважливіших питань порядку денного в конституційному правосудді багатьох європейських держав. Специфіка інституту конституційної скарги, на відміну від інших форм судового захисту прав людини, проявляється в тому, що предметом оскарження може бути нормативний правовий акт, зокрема закон, а не тільки індивідуальний акт правозастосування. Причому конституційний контроль, здійснюваний у межах судочинства за скаргами громадян, полягає в перевірці відповідності правового акта Основному Закону держави, який як джерело права характеризується стабільністю і встановлює загальні засади національного законодавства, що дозволяє суб'єкту права на конституційну скаргу оскаржувати, зокрема (і переважно), нормативні правові акти аж до рівня закону, спираючись більшою мірою на принципи права і перебуваючи в меншій залежності від буквального тлумачення правової норми.

Голова Конституційного Суду України С. Шевчук наголошує на прогресивності для нашої держави такого нового інституту, як «конституційна скарга», згідно з яким будь-який громадянин, без посередництва народних депутатів чи інших осіб, у певних випадках може звернутись до Конституційного Суду зі скаргою щодо неконституційності окремого законодавчого положення чи закону загалом [4]. Свого часу сучасні вітчизняні конституціоналісти зазначали, що без конституційної скарги доступ громадян до конституційного правосуддя здається малоефективним, а конкуруючий характер досягнення правової справедливості з іншими суб'єктами права практично відсутній [5, с. 83–84].

Ще до моменту внесення змін у текст Конституції України 2016 р., розглядаючи інститут конституційної скарги, значна частина науковців зазначала його вагомість як одного із засобів захисту прав

людини, важливу форму громадського контролю за публічною владою, один зі шляхів підвищення рівня правосвідомості та правової культури населення.

Доцільно наголосити, що хоча ідея конституційної скарги неодноразово обговорювалася в Україні в наукових колах, належну увагу дослідженню цього інституту стали приділяти років 15–20 тому. М. Гультай наголошує, що ця проблематика набула актуальності саме завдяки роботам учених-суддів Конституційного Суду, які наголошували, що настав час, з одного боку, закріпити (визнати) в Конституції України право громадян (іноземців, осіб без громадянства) безпосередньо звертатися до Конституційного Суду зі скаргою на закони та інші нормативно-правові акти, що обмежують (порушують) їхні права і свободи, а з іншого – надати Конституційному Суду повноваження розглядати на відповідність Конституції України (конституційність) закони та інші нормативно-правові акти за скаргою громадян у разі обмеження (порушення) цими актами конституційних прав і свобод людини і громадянина [6, с. 225].

На думку В. Остапенка, значення конституційної скарги полягає в тому, що вона, безумовно, стане додатковою важливою гарантією в механізмі судового захисту основних прав і свобод людини та громадянина. Змога осіб звертатися до органу конституційної юрисдикції сприятиме зміцненню демократії та громадянського суспільства, адже цей інститут стане однією з форм громадського контролю за владою, який надасть змогу громадянину бути не тільки спостерігачем, але й активним учасником формування правової політики держави. Крім того, запровадження цього виду скарги дасть новий поштовх у розвитку доктрини щодо майбутнього механізму її реалізації [7, с. 241].

Нині цей інститут має теоретичне підґрунтя для надання громадянам права бути активним контролером за діями і рішеннями, які приймає влада, а не лише спостерігати за цим, як було раніше. Однак ефективне застосування цього інституту в сучасних реаліях повною мірою буде можливим за результатами прийняття перших рішень Конституційним Судом України.

«Якщо пояснювати простими словами, то конституційна скарга – це «скарга на державу», – зауважує С. Шевчук, – у цьому разі на закони, а Конституційний Суд – це суд, який «судить» закони, а не людей». Нині показовою ситуацією є неякісність законотворчості та низки проектів законів, які реєструються та перебувають на розгляді у Верховній Раді України. Як зазначив суддя, це репрезентується так званими «соціальними» законами, які приймаються як «популістичні», але у зв'язку, зокрема, з фінансовими труднощами не можуть бути реально виконані. Це призводить до низки однотипних судових справ, зокрема звернень до Конституційного Суду України [4].

Право громадянина на звернення до органів конституційної юстиції з вимогою перевірити конституційність закону є вельми затребуваним в Україні. Від жовтня 2016 р. у Конституційному Суді зареєстровано понад 600 конституційних скарг [8], однак більшість була відхилена Секретаріатом Конституційного Суду у зв'язку з порушенням вимог до форми скарги. Всі інші передані (або передаються) на розгляд колегіям, за результатами розгляду яких були прийняті (або приймаються) рішення або про відмову, або про відкриття провадження.

Так, значна частина скарг не відповідає зазначеним у Законі України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. вимогам [9]. Наприклад, у змісті скарги не обґрунтовано підстав оскарження положень закону, деякі конституційні скарги подаються недержавною мовою. Крім того, особи, що подають скаргу, не зазначають, яке саме конституційне право було порушено. В окремих випадках суб'єкт подання скарги не враховує термінів подання скарги, умову остаточного рішення суду апеляційної та касаційної інстанції. Деякі конституційні скарги стосуються рішень Верховного Суду, наприклад, йдеться про непогодження з рішенням загалом тощо. Щодо окремих скарг виявлено, що остаточне судові рішення у справах авторів клопотань набрало законної сили до 30 вересня 2016 р. Тож загалом найпоширенішою підставою, що призводить до відмови у відкритті провадження, є нерозуміння громадянами суті інституту конституційної скарги та вимог до її подання. З огляду на це позитивним є проведення інформаційного роз'яснення серед населення з метою підвищення обізнаності громадян про їхнє право на внесення конституційної скарги та вимог щодо її оформлення. Задля досягнення поставленої мети Конституційний Суд України розмістив на своєму офіційному сайті пам'ятку про порядок внесення конституційних скарг.

Водночас деякі недоліки сприйнятої в Україні моделі конституційної скарги виражаються в розмитості підстав для звернення зі скаргою до Конституційного Суду України, відсутності чіткого правового регулювання предмета скарги, кола суб'єктів, які мають право подавати скарги, а також критеріїв допустимості скарги. Зазначені прогалини і неточності в законодавстві частково заповнюються правовими позиціями Конституційного Суду України, що, однак, є лише тимчасовим заходом: правові позиції суду вимагають систематизації і нормативного закріплення. Отже, перед органами конституційного контролю держав молодих демократій постає чимало загальних проблем, вирішення яких вимагає взаємного обміну досвідом у цій сфері. Справді, практично з кожного дискусійного питання розвитку інституту конституційної скарги в Україні є певний емпіричний матеріал у правових системах інших держав. Важливо зазначити, що всі держави більшою чи меншою мірою слідують своє-

рідним, самостійно визначеним шляхом побудови конституційного правосуддя загалом та інституту конституційної скарги зокрема. Проявляється це, передусім, у різних моделях організації конституційного контролю в державах і різних моделях конституційної скарги, інкорпорованих у національне законодавство.

Загальновідомо, що конституційна скарга подається щодо закону, що стосується конституційних прав і свобод людини. На кожному етапі розвитку суспільства на перший план виходить захист певної групи конституційних прав і свобод. Так, останнім часом Конституційний Суд України велике значення надає захисту такій групі конституційних прав, як соціальні права. Найчастіше у конституційних скаргах, що подаються до органу конституційної юрисдикції, порушуються такі соціальні питання, як пільги та пенсійне забезпечення. Можна назвати кілька останніх зареєстрованих конституційних скарг: Снежки Ю.В. 18/414 (19) від 21.01.2019 р. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 4 ст. 63 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. № 2262–XII; Біронти М.П. 18/226 (19) від 14.01.2019 р. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII, яким внесено зміни до ст.ст. 14, 15, 16 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантій їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. № 3551–XII [8]. Зауважимо, що соціальні права визнані на міжнародному рівні, наприклад, Загальна декларація прав людини проголошує право на соціальне забезпечення, соціальний захист (ст. 25). Своєю чергою, на національному рівні реалізація таких прав залежить від наявних у держави ресурсів.

Науковці-практики зауважують, що функціонування інституту конституційної скарги доповнює зміст принципу прямої дії норм Конституції України, оскільки гарантує скаргникам захист прав і свобод безпосередньо на підставі конституційних норм і тоді, коли був застосований закон, який цим нормам суперечить. Внаслідок цього суб'єкт права на конституційну скаргу може усвідомити цінність конституційних положень у сфері основоположних прав, почувавши себе у правовій безпеці, навіть якщо було ухвалено неконституційний законодавчий акт [6, с. 258].

Справді, система судового захисту прав людини суттєво визначається реаліями конкретної держави, що перебуває на певній стадії розвитку. Цілком очевидно, що найповніший захист основних прав людини надає інститут конституційної скарги, побудований за моделлю *actio popularis*, відповідно до якої будь-яка фізична особа має право оскаржити будь-який нормативно-правовий акт без необхідності доводити особисту зацікавленість у вирішенні цього питання (тобто в межах абстрактного нормоконтролю). Однак Венеціанська комісія вказала на малу ефективність цієї моделі скарги, з огляду на неминучі зловживання з боку суб'єктів права на конституційну скаргу і перевантаження органів конституційного контролю.

Звісно, для правової системи України найефективнішими є такі моделі:

- нормативної конституційної скарги зі змогою оскаржити конституційність тільки законів;
- нормативної конституційної скарги зі змогою оскаржити конституційність усіх нормативних правових актів;
- повної конституційної скарги зі змогою оскаржити конституційність нормативних правових актів і в деяких випадках – індивідуальних актів правозастосування.

Перша з названих моделей конституційної скарги надає особі мінімально допустимий обсяг можливостей щодо захисту основних прав людини в рамках інституту конституційної скарги, третя – максимальний обсяг.

Важливо зазначити, що серйозним аргументом на користь впровадження інституту конституційної скарги є можливість зменшення кількості справ проти України, які розглядає Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ). Скарги, що скеровуються до ЄСПЛ, цілком можуть вирішуватися на рівні Конституційного Суду України.

У контексті «фільтрування» органом конституційного контролю скарг, що скеровуються до ЄСПЛ, значний інтерес становить судова практика органів конституційного правосуддя зарубіжних держав у справах про перевірку конституційності правозастосовних актів. Так, Конституційний Суд України, здійснюючи захист прав і свобод людини, орієнтується на досвід і практику європейського конституційного судочинства, оскільки підходить до вирішення основних завдань конституційних судів є схожими, незважаючи на деякі особливості національного регулювання. Тому доречним, вважаємо, буде вивчення процесу реформування інституту конституційної скарги, наприклад, у Республіці Вірменія. Пояснюється це тим, що в Україні і в Республіці Вірменія моделі скарг подібні. Водночас в обох державах обговорюють перспективи впровадження моделі конституційної скарги зі змогою оскаржити нормативно-правові акти та акти правозастосування. Проблеми функціонування інституту конституційної скарги, наявність індивідуальних особливостей моделі скарги в кожній державі зумовлені прагненням адаптувати цей інститут до реалій суспільного життя, що свідчить про високу затребуваність інституту конституційної скарги.

Висновки. Отже, узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що нині досить складно уявити ефективно функціонуючий правозахисний механізм без такого його складового елемента, як судочинство. Саме ця форма захисту суб'єктивного права дає змогу особі, чиї права потенційно порушені, вдатися до допомоги органів державної влади задля залучення до спірної ситуації як незалежного арбітра. Своєю чергою, конституційне судочинство надає низку унікальних засобів захисту порушеного суб'єктивного права, з яких важливим елементом правозахисного механізму в демократичній державі виступає інститут конституційної скарги.

Аналізуючи законодавство України та практику діяльності Конституційного Суду, можна підтверджувати ефективність конституційної скарги як процесуального засобу захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. Без впровадження реально дієвого інституту конституційної скарги неможливо системно забезпечити верховенство Конституції України та гарантувати становлення конституціоналізму. Конституційна скарга виступає гарантією прав та свобод людини і громадянина, гарантією розвитку демократії на конституційних засадах, компонентом верховенства права у вигляді забезпечення втілення у законодавстві принципів права. Крім того, конституційну скаргу варто розглядати не просто як ще один механізм судового захисту, а як засіб впливу на якість чинного законодавства.

Література:

1. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України»/ВРУ України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25.01.2019).
2. Білоскурська О. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави. *Право України*. 2011. № 7. С. 169–174.
3. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
4. Зозуля Н. Станіслав Шевчук: про перший досвід розгляду конституційних скарг та суд, що «судить» закони. *Українське право*. 2018. 20 квіт. URL: <http://www.ukrainepravo.com/news/ukraine/stanislav-shevchuk-pro-pershyy-dosvid-rozglyadu-konstytutsiynikh-skarg-ta-sud-shcho-sudyt-zakony/> (дата звернення: 25.01.2019).
5. Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. № 4. С. 80–85.
6. Гультай М.М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя: курс лекцій. Київ : «Центр учбової літератури», 2019. 270 с.
7. Остапенко В.В. Конституційна скарга у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Форум права*. 2016. № 4. С. 240–251.
8. Конституційний Суд України. Конституційні скарги. URL: <http://www.ccu.gov.ua/konstytuciyni-skargy> (дата звернення 25.01.2019).
9. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 25.01.2019).

«СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА» ТА «СИСТЕМА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ»: ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Риндюк В. І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії права,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

У статті розглядається проблема визначення та співвідношення таких понять, як «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів». Зазначається, що з огляду на таку ознаку зазначених понять, як збірність, перспективним напрямом подальших наукових пошуків для уточнення змісту цих понять є вивчення їх складників, а саме понять закону та нормативно-правового акта.

В статье рассматривается проблема определения и соотношения таких понятий, как «система законодательства» («законодательство») и «система нормативно-правовых актов». Отмечается, что с учетом такого признака указанных понятий, как собирательность, перспективным направлением дальнейших научных поисков для уточнения содержания этих понятий является изучение их составляющих, а именно понятий закона и нормативно-правового акта.

The problem of the definition and correlation of such concepts as “system of legislation” (“legislation”) and “system of normative legal acts” was examined in this article. It was noted that based on such a sign of these concepts as collection, a perspective direction for further scientific research to clarify the content of these concepts is the study of their constituents, namely, the concepts of the law and the normative legal act.

Ключові слова: система законодавства, законодавство, система нормативно-правових актів, закон, нормативно-правовий акт.

Постановка проблеми. В юридичній науці та практиці широко використовуються два на перший погляд тотожних поняття без чіткого визначення їх змісту, а, відповідно, і співвідношення між ними: «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів». В одних підручниках із теорії права розглядається тільки поняття законодавства (системи законодавства) і не згадується дефініція «система нормативно-правових актів» [1, с. 188–194], а в інших, навпаки, розглядається «система нормативно-правових актів» і відсутнє поняття «система законодавства» («законодавство») [2, с. 173]. Так, система законодавства визначається як цілісна, внутрішньо узгоджена сукупність чинних нормативно-правових актів [1, с. 188]. Відповідно, система нормативно-правових актів – сукупність ієрархічно взаємопов’язаних актів, які приймаються компетентними правотворчими органами (суб’єктами владних повноважень) [2, с. 173].

Варто зазначити, що самі поняття «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів» не мають однозначного розуміння у колі науковців. Відповідно, таке паралельне використання двох різних термінів задля позначення одного й того самого правового явища робить актуальними питання щодо уточнення змісту зазначених понять, а також встановлення чіткого співвідношення між ними.

Терміни «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів» є часто використовуваними в юридичній сфері, отже, наявна значна кількість наукових досліджень, присвячених цим питанням. Серед публікацій, на яких ґрунтується це дослідження, варто назвати роботи таких науковців, як О.І. Ющик, М.І. Козюбра, М.Д. Савенко, С.В. Бобровник, О.Ф. Скакун, Л. Андрусів тощо.

Сучасний рівень розробки проблеми дає змогу дійти висновку, що і поняття «система законодавства» («законодавство»), і поняття «система нормативно-правових актів» є збірними поняттями, тобто визначаються за допомогою логічного прийому визначення поняття через перерахування шляхом казуїстичного перерахування їхніх складових елементів. На збірність цих понять, зокрема, вказує використання у словосполученнях слова «система», що тлумачиться як сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об’єднаних за спільною ознакою, призначенням [3, с. 1320].

Щодо слова «законодавство», яке використовується як синонім словосполучення «система законодавства», то його етимологічний та семантичний аналіз, тобто дослідження походження та значення слова «законодавство», дає змогу дійти таких висновків. Слово «законодавство» є спільно-кореневим зі словом «закон», отже, ці слова пов'язані загальним лексичним значенням. При цьому іменник «законодавство» є збірним іменником, тобто іменником, що виражає сукупність (множинність) однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле. Словотвірне значення у збірних іменниках виражається відповідними суфіксами, зокрема суфіксом -ств(о) [4, с. 183]. Таким чином, якщо виходити зі словотвірного лексико-граматичного значення збірності слова «законодавство», то законодавство – це сукупність (система) законів.

Отже, визначаючи систему законодавства та систему нормативно-правових актів як сукупність їхніх складових елементів, можна зазначити, що система нормативно-правових актів – це система (сукупність) нормативно-правових актів, а система законодавства (законодавство) – система (сукупність) законів. Останні твердження не викликають заперечень в юридичній літературі. Основна дискусія відбувається навколо питання, які саме складники, тобто які саме нормативно-правові акти або закони, охоплюються названими поняттями. При цьому варто звернути увагу на те, що якщо поняття «нормативно-правовий акт» розуміється переважно однозначно в юридичній літературі, то щодо розуміння поняття «закон» така однозначність відсутня.

Мета статті – дослідити зміст понять «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів», а також співвідношення між ними в юридичній науці та практиці, та, проаналізувавши результати дослідження, обґрунтувати власний підхід до вирішення зазначеного питання.

Виклад основного матеріалу. Щодо поняття «законодавство», то ситуація, що склалася з визначенням останнього, відображена, зокрема, в одному з підручників із теорії права. Так, О.Ф. Скакун пише, що поняття «система законодавства» («законодавство») не має однозначного визначення і є кілька розумінь. «Широке розуміння» – це система не тільки власне законів, а й усіх джерел (форм) офіційно встановленого об'єктивного права: підзаконні акти, що приймаються президентом, урядом, міністерствами та іншими органами держави, тобто система усіх нормативно-правових актів держави й органів місцевого самоврядування, включаючи акти нижчого рівня (локальні акти). «Вузьке розуміння» – система всіх чинних законів певної держави, упорядкованих певним чином, а також міжнародних договорів, затверджених (ратифікованих) законами Верховної Ради. «Серединне розуміння» (між широким і вузьким) – система нормативно-правових актів вищих органів державної влади: закони і підзаконні акти парламенту, президента, уряду (таке розуміння законодавства висловив Конституційний Суд України в своєму Рішенні від 09.07.1998 р. (справа про тлумачення терміна «законодавство») стосовно трудового законодавства [5, с. 312]. Водночас в окремій думці судді Конституційного Суду України М.Д. Савенко (до справи про тлумачення терміна «законодавство») зазначається, що своїм Рішенням Конституційний Суд України не тільки не зняв непорозуміння в застосуванні терміна «законодавство», а, навпаки, ускладнив його та дав звужене тлумачення цього терміна порівняно з практикою його застосування [6].

Таким чином, проблема полягає в відсутності однозначності щодо питання, які саме нормативно-правові акти (або інші форми права, наприклад, міжнародні договори) включати до останнього. Зокрема, з цього приводу в Рішенні Конституційного Суду України (справа про тлумачення терміна «законодавство») від 09.07.1998 р. зазначається, що термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту використовує і Конституція України (ст.ст. 9, 19, 118, п. 12 Перехідних положень). У законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони, в інших, передусім кодифікованих, до поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

Справді, одні автори обґрунтовують думку, що поняттям законодавство охоплюються тільки закони України, тобто нормативно-правові акти, що мають вищу юридичну силу. Зокрема, М.Д. Савенко пише, що якщо виходити з лексичного значення терміна «законодавство», його граматичної ознаки «збірність», то можна дійти висновку, що це закони (сукупність законів), які прийняв відповідний повноважний орган. Конституція України закріпила принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову і визначила функції кожної гілки влади. Єдиним органом, до повноважень якого належить прийняття законів, є Верховна Рада України. Отже, під терміном «законодавство» необхідно розуміти сукупність законів, прийнятих Верховною Радою України [6].

Найбільш поширеним розумінням поняття «законодавство» є уявлення про останнє як сукупність (систему) всіх нормативно-правових актів, прийнятих суб'єктами правотворчості: поняття «законодавство» охоплює всі нормативно-правові акти, які прийняті суб'єктами правотворчості в межах

компетенції та на основі Конституції України [7, с. 6]; система законодавства є ієрархічною та субординаційною сукупністю нормативно-правових актів, які пов'язані між собою та, взаємодіючи, регулюють суспільні відносини [8, с. 182]; система законодавства є системою всіх виданих і впорядкованих державними органами, безпосередньо народом або уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів (законів та підзаконних нормативно-правових актів) [9, с. 397] тощо.

Ще одним варіантом розуміння поняття «законодавство» є включення до останнього, крім всіх нормативно-правових актів, також міжнародних договорів. Очевидно, що таке трактування поняття «законодавство» виходить зі ст. 9 Конституції України, в якій зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Наприклад, Н.С. Хомюк висловлює думку, що нині поняття «система законодавства» (як сукупність усіх нормативно-правових актів певної держави) є застарілим, характерним для попередньої радянської правової системи, в якій нормативно-правовий акт був основним і чи не єдиним джерелом права, та не відповідає реаліям сьогодення. Натомість вагоміше місце в поняттєво-категоріальному апараті посідає поняття «система джерел права» як комплекс взаємопов'язаних і взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах та утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання в будь-якому суспільстві. На думку автора, сьогодення потребує іншого бачення системи нормативно-правової регламентації. Сучасні нормативно-правові комплекси регламентації суспільних відносин у різних правових системах світу, зокрема Україні, є різноманітнішими: і нормативно-правові акти, і нормативно-правові договори, і нормативно-правові прецеденти, і правові звичаї, і правові доктрини, і принципи права. Така система джерел права є поліструктурним утворенням і може включати в себе підсистему нормативно-правових актів (відповідно, у межах цієї підсистеми виокремлюється система законодавства та система підзаконних нормативно-правових актів як складові її частини), підсистему нормативно-правових договорів, прецедентну, звичаєву підсистему тощо [10, с. 36–37]. У цьому разі поняття «система нормативно-правових актів» є ширшим за поняття «система законодавства», відповідно, система нормативно-правових актів включає в себе систему законодавства як систему (сукупність) законів України.

Проаналізувавши вищенаведене, можна дійти висновку: якщо визначати поняття «законодавство» як систему нормативно-правових актів, останнє по суті отожднюється з поняттям «система нормативно-правових актів». Отже, виникає питання щодо співвідношення цих понять. У ст. 1 проекту закону України «Про нормативно-правові акти» (№ 7409 від 30.11.2010 р.) [11] визначено і поняття «законодавство України», і поняття «система нормативно-правових актів». Так, законодавство України – утворена на ієрархічній основі система нормативно-правових актів та міжнародних договорів України. Відповідно, система нормативно-правових актів – це взаємопов'язана сукупність нормативно-правових актів, яка ієрархічно структурована від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили та взаємозалежна щодо актів однакової юридичної сили. Проаналізувавши запропоновані визначення, можна дійти висновку, що поняття «законодавство» є ширшим за поняття «система нормативно-правових актів» та законодавство складається з системи нормативно-правових актів та системи міжнародних договорів. Водночас у цьому ж проекті Закону до другого читання (17.10.2012 р.) термін «законодавство» вже не визначається, і в ст. 1 залишається тільки попереднє визначення терміна «система нормативно-правових актів». Далі в ст. 7 уточнюється поняття системи нормативно-правових актів шляхом перерахування нормативно-правових актів, які охоплюються цим поняттям. При цьому термін «законодавство» багаторазово використовується в тексті проекту без визначення його змісту.

Щодо визначення поняття «система нормативно-правових актів» Л. Андрусів пише, що систему нормативно-правових актів розглядають як цілісну впорядковану сукупність груп нормативно-правових актів, розподілених залежно від визначених критеріїв. При цьому необхідно розуміти, що система нормативно-правових актів – це система, об'єктивно зумовлена наявною системою суспільних відносин, формою та устроєм держави й режимом правління. Якщо дуже спростити, то систему нормативно-правових актів України становлять закони України й підзаконні нормативно-правові акти України. Однак, на перший погляд, таке просте твердження викликає неоднозначне розуміння та дискусії [12, с. 128].

Зміст поняття «система нормативно-правових актів» видається очевидним – це система (сукупність) всіх нормативно-правових актів. Система нормативно-правових актів України визначається чинним законодавством України і, відповідно, складається з: Конституції (Основного Закону України), що має найвищу юридичну силу (ст. 8 Конституції України), законів України (ст. 91 Конституції України), постанов Верховної Ради, які містять положення нормативного характеру (ст. 91 Конституції України; ст. 138 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р.), указів Президента України (ч. 3 ст. 106 Конституції України, п. 3 Указу Президента України «Про Положення

про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України» від 15.11.2006 р.), постанов Кабінету Міністрів України (ч. 1 ст. 117 Конституції України, ч. 2 ст. 49 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р.), наказів міністерств (ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р.), актів місцевих державних адміністрацій (ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 р.), актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 144 Конституції України; ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р.). Також варто згадати декрети Кабінету Міністрів України, що були прийняті відповідно до делегованих законодавчих повноважень на підставі Закону України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» від 18.11.1992 р.

Водночас потребує уточнення ціла низка питань щодо того, які саме правові акти є нормативно-правовими, а отже, включаються до системи нормативно-правових актів. Так, у теорії права поняття нормативно-правового акта визначається практично однозначно: це офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженими на це суб'єктами нормотворчості у визначеній формі та за встановленою процедурою, спрямований на встановлення, зміну або скасування норм права [1, с. 195]. Разом із тим, наприклад, Л. Андрусів до системи нормативно-правових актів включає, зокрема, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази міністерств та накази центральних органів виконавчої влади й інші нормативно-правові акти, що ними приймаються, які стосуються прав та обов'язків людини і громадянина [12, с. 130–131]. А в ст. 49 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р. зазначається, що у формі розпоряджень видаються акти Кабінету Міністрів України з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань; в ст. 23 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р. зазначається, що центральний орган виконавчої влади видає накази організаційно-розпорядчого характеру, тобто останні не є нормативно-правовими актами. Ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 р. не уточнено характер (нормативний або організаційно-розпорядчий) актів місцевих державних адміністрацій (розпоряджень голів місцевої державної адміністрації та наказів керівників структурних підрозділів). Аналогічне можна зазначити і щодо актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Таким чином, склад системи нормативно-правових актів залишається мало визначеним та потребує уточнення, можливо, закріплення переліку складників на рівні закону, як це було запропоновано в проекті закону «Про нормативно-правові акти» (№ 7409) [11].

Щодо поняття «система законодавство» («законодавство») як сукупності (системи) законів, то для розкриття змісту останнього визначальним, на думку автора статті, є з'ясування змісту поняття «закон». Слово «закон» є багатозначним, має п'ять значень: 1) встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу; 2) загальноприйняте, усталене правило співжиття, норма поведінки; 3) основні правила в якій-небудь діяльності людської діяльності, що впливають із самої суті справи; 4) об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності; закономірність; 5) сукупність догм (основних положень) якої-небудь релігії, віровчення [3, с. 396–397].

Однією з основних сфер використання слова «закон», звичайно, є юридична наука та практика. Однак і в сфері права відсутнє однозначне розуміння поняття «закон». Юридичні словники тлумачать термін «закон» у двох значеннях: 1) як нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини; 2) в широкому сенсі – як нормативно-правові акти загалом; всі встановлені державою загальнообов'язкові правила [13, с. 284]. Звернено увагу на неоднозначність терміна «закон» і в навчальній літературі з теорії права. Зокрема, зазначається, що у вузькому розумінні – це акт вищої юридичної сили, прийнятий органом законодавчої влади або шляхом всенародного голосування, в широкому – будь-яке джерело права. У визначенні К. Маркса і Ф. Енгельса, в якому право розглядається як воля, зведена в закон, цей термін, вжитий у широкому розумінні, містить у собі і нормативний акт, і судовий прецедент, і санкціонований звичай. Звести волю в закон означає надати їй загальнообов'язкового значення, юридичної сили, забезпечити державний захист [14, с. 279–280]. Іноді закон розглядається в найширшому розумінні – як синонім поняття права, а точніше, законодавства. Законами називають всі нормативно-правові акти (їх сукупність), які виходять від держави в особі всіх її нормотворчих органів. Однак набагато частіше використовується поняття закону у вузькому його розумінні як нормативно-правового акта, прийнятого вищим представницьким органом держави в особливому законодавчому порядку, який має вищу юридичну силу і регулює найбільш важливі суспільні відносини [15, с. 514–515].

Б.С. Шалютін, досліджуючи ситуацію, що склалася з розумінням поняття «закон», пише, що категорія закону здається багатьом ясною та визначеною, однак насправді така думка є хибною; тут назріла необхідність ґрунтовного категоріального аналізу. Прийнято вважати, що є два основних значення поняття «закон». Перш за все, це фундаментальна загальнонаукова категорія – необхідний, істотний, стійкий, повторюваний зв'язок між явищами (закономірність). У такому розумінні

говорять про закони природи, суспільства, мислення тощо. Друге значення в різних енциклопедіях і словниках наводиться з позначкою «юр.» (юридичний). Виходить досить дивна ситуація. Математичний і логічний, фізичний, хімічний і біологічний, навіть економічний, соціологічний та історичний закони – це одне (варіації, модуси одного), а юридичний – щось принципово інше. Тут ми маємо або якесь термінологічне непорозуміння (яке має бути проясненим), або реальну проблему, яка потребує вирішення [16, с. 79].

На думку автора, визначаючи поняття «законодавство» як сукупність (система) законів, необхідно виходити з найбільш загального філософського розуміння поняття закону як закономірності, а не підмінювати поняття закону поняттям «нормативно-правовий акт» або поняттям «закон України», як це і відбувається. Закон у сфері права треба розглядати як один із видів соціальних законів взагалі – необхідних, істотних, стійких, повторюваних зв'язків між елементами системи суспільних відносин (економічних, моральних, релігійних, політичних, правових (по-іншому, юридичних) та ін.). Економічні, моральні, релігійні, політичні, і відповідно, правові закони – це різні правила, норми, положення, приписи, вимоги, що регулюють поведінку людей у відповідних сферах. О.І. Ющик із позицій діалектичної теорії права (так автор називає свою концепцію праворозуміння) трактує поняття правового закону як одного з видів закону поведінки (поряд з іншими його видами – моральним законом, законом Божим тощо), зважаючи на логіку визначення поняття через найближчий рід і видову відмінність, чого уникає підхід до визначення цього поняття з розрізненням права та закону. Він визначає правовий закон як свідомо виражену законодавцем із точки зору необхідності певних відносин, внутрішньої сутності цих відносин народну волю, внутрішній закон цих відносин, сформульований як свідомий позитивний закон людської поведінки, що відображає сутність певних відносин [17, с. 216–217, с. 223]. Таким чином поняття «система законодавства» («законодавство») варто розглядати як систему (сукупність) правових законів. А подальші наукові пошуки для з'ясування змісту поняття «система законодавства» («законодавство») варто здійснювати в напрямі дослідження правового закону як одного з видів соціальних законів.

Висновки. На думку автора статті, система законодавства (законодавство) є системою (сукупністю) законів, де під поняттям «закон» варто розуміти юридичний закон взагалі як встановлене державою загальнообов'язкове правило поведінки людей, а не закон України як форму нормативно-правового акта Верховної Ради України. Відповідно, система нормативно-правових актів є системою (сукупністю) нормативно-правових актів, що визначені чинним законодавством України.

Отже, з метою уточнення змісту понять «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів» як збірних категорій перспективним напрямом подальших наукових пошуків є дослідження їхніх складників: закону та нормативно-правового акта відповідно. При цьому, вивчаючи поняття закону у сфері права, варто виходити з розуміння останнього як різновиду соціального закону взагалі, тобто враховувати їх родово-видове відношення. Щодо нормативно-правового акта, то потребує уточнення питання, які саме правові акти, що приймаються органами державної влади або місцевого самоврядування, є нормативно-правовими, а отже, входять до складу системи нормативно-правових актів.

Література:

1. Теорія держави і права : підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
2. Загальна теорія права : Підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
5. Скаун О.Ф. Теорія права і держави : Підручник. 2-ге видання. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
6. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М.Д. у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство»). *Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України*. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/391> (дата звернення: 01.02.2019).
7. Бобровник С.В. Богиніч О.Л. Система законодавства України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. Київ : Наукова думка, 1994. 121 с.
8. Элементарные начала общей теории права : учебное пособие / И.В. Гойман-Калинский, Г.И. Иванец, В.И. Червонюк; под общ. ред. В.И. Червонюк. Москва : КолосС, 2003. 544 с.

9. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
10. Хомюк Н.С. Співвідношення поняття системи джерел права із суміжними поняттями. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 36–38.
11. Проект Закону про нормативно-правові акти № 7409 від 01.12.2010 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39123 (дата звернення: 01.02.2019).
12. Андрусів Л. Теоретико-правові засади системи нормативно-правових актів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 128–131.
13. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид, переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
14. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
15. Марченко М.Н. Теория государства и права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби, изд-во Проспект, 2004. 640 с.
16. Шалютин Б.С. Закон и закон (юр.). *Государство и право*. 2007. № 4. С. 79–83. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/other/article150.html> (дата звернення: 01.02.2019).
17. Ющик А.И. Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. Киев : Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. 768 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В МЕЖАХ ТРУДОВОГО ПРАВА

Соловей А. А.,

аспірант

Інституту держави і права імені В. М. Корецького

Національної академії наук України

У статті досліджується загальний розвиток філософської думки щодо питання справедливості, звернуто увагу на роль справедливості як основоположної цінності права, проаналізовано такий вид справедливості, як соціальна, зокрема в межах трудового права; наведено приклади нормативного закріплення соціальної справедливості в трудовому законодавстві різних країн, порівняно з Україною; розкрито основні положення діяльності Європейського Союзу та Міжнародної організації праці у сфері реалізації ідеї соціальної справедливості.

В статье исследуется общее развитие философской мысли по вопросу справедливости, обращено внимание на роль справедливости как основополагающей ценности права, проанализирован такой вид справедливости, как социальная, в частности в рамках трудового права; приведены примеры нормативного закрепления социальной справедливости в трудовом законодательстве разных стран, по сравнению с Украиной; раскрыты основные положения деятельности Европейского Союза и Международной организации труда в сфере реализации идеи социальной справедливости.

The article deals with the general development of philosophical thought on the question of justice, attention is drawn to the role of justice as the fundamental value of law, analyzed the type of justice such as social, in particular within labor law, provided examples of normative consolidation of social justice in the labor law of different countries, in comparison with Ukraine; the main provisions of the activities of the European Union and the International Labor Organization in the realization of the idea of social justice are described.

Ключові слова: справедливість, соціальна справедливість, трудове право, трудове законодавство, індекс соціальної справедливості.

Постановка проблеми. З давніх часів соціальна справедливість була і залишається основною людською цінністю, оскільки вона дає нам змогу сформувати уявлення про систему принципів, які лежать в основі пріоритетів людства. Ця категорія має найбільш тісний зв'язок із правом, оскільки значення останнього полягає у вираженні ідей соціальної справедливості, інакше правові норми будуть позбавлені морального змісту та гуманістичної спрямованості.

Реалізація соціальної справедливості в сучасних трудових відносинах необхідна для ефективного реалізації прав та законних інтересів їх суб'єктів. Трудове право, з одного боку, діє як ефективний інструмент, здатний нейтралізувати протиріччя між ними, а, з іншого боку, він підходить для забезпечення миру і гармонії у трудовому колективі, суспільстві та державі. Незважаючи на те, що ідея соціальної справедливості не є новою для світового співтовариства, вітчизняна правова наука тільки починає її досліджувати, а в українському законодавстві ця ідея майже відсутня, що свідчить про актуальність проведеного дослідження.

Над питанням справедливості у загальному та соціальної справедливості в трудовому праві працювали В.С. Нерсисянц, В.В. Сокурєнко, О.О. Бандура, І.П. Жигалкін, К.К. Довбиш, О.О. Огородник, О.Є. Костюченко та інші.

Мета статті – з'ясувати розуміння соціальної справедливості в межах трудового права, проаналізувати варіанти можливого нормативного закріплення соціальної справедливості у трудовому законодавстві, встановити можливості оцінки трудових відносин на предмет відповідності соціальній справедливості.

Виклад основного матеріалу. Роздуми про те, що таке справедливість, рівність та чесність, турбують філософів та науковців вже більше двох тисячоліть. Для Платона справедливість – це чеснота, яка приносить гармонію і душі, і державі. Аристотель розрізняє розподільчу та зрівняльну справедливість, залежно від того, йдеться про покарання та компенсацію або про пропорційну рівність у розподілі соціальних благ [2, с. 11].

Представник Середньовіччя Фома Аквінський стверджував: «<...> вічне право міститься в самому Богу і, по суті, тотожне з ним», водночас природне право становить собою «сукупність правил вічного права, яке закріпилось у розумі людей, відображеному в них. Люди долучаються до вічного права, а через нього – до божественного плану правління світом» [3, с. 148]. Тобто для Фоми Аквінського характерне отожднення справедливості з вираженням волі Бога без будь-якої згадки про земну соціальну сферу.

Т. Гоббс визначав справедливість як дотримання домовленостей та правило розуму, що забороняє нам робити те, що негативно для нашого життя. Вона можлива тільки там, де є примусова влада держави. «Там, де немає держави, – немає справедливості». Саме держава, видаючи закони, створює причину справедливості та примушує слідувати їй [4, с. 16].

Як і Т. Гоббс, Б. Спіноза розглядав справедливість як категорію, органічно пов'язану з існуванням та діяльністю держави: «Справедливість та несправедливість можуть існувати тільки в державі». Крім того, Б. Спінозі поряд з іншими представниками ранньобуржуазних концепцій була властива етатизація справедливості, що була однією з передумов формування юридичного світогляду [5, с. 23].

Д. Юм вважав справедливість «штучною» чеснотою, яка виникає внаслідок договору про спільний інтерес для вирішення спорів між особами, які борються за ресурси в умовах помірного дефіциту. Його сучасник А. Сміт визначав справедливість як мінімальну чесноту, дотримання якої не залежить від нашої особистої волі та може вимагатись насильно, а її порушення призводить до невдоволення, а отже, покарання [2, с. 11].

Для І. Канта справедливість виступала як обов'язок: «Існує принцип моралі, що не потребує жодного доведення: не варто чинити того, що може здатися несправедливим. Отже, усвідомлення справедливості дії, якої я хочу вжити, – це безумовний обов'язок» [4, с. 18–19].

За К. Марксом, буржуазна концепція зміцнює нерівність, а Ф. Енгельс, своєю чергою, відмовляється від справедливості, назвавши її «соціальний флогістон», або ж неіснуюча сутність [2, с. 11].

Серед сучасних філософських теорій та поглядів на категорію «справедливість» значного поширення набула концепція Д. Ролза. Американський філософ розглядав справедливість як апріорне право кожного індивіда незалежно від того, які його бажання та інтереси, вивірені за абстрактним ідеалом справедливості [4, с. 31].

Досліджувану категорію Д. Ролз обґрунтовував двома принципами: «Перший потребує рівності в приписуванні основних прав і обов'язків, а другий стверджує, що соціальна та економічна нерівність, наприклад, у багатстві і владі, справедлива, якщо тільки вона призводить до компенсуючих переваг для кожної людини і, зокрема, для менш успішних членів суспільства» [6, с. 28].

Сучасні зарубіжні науковці досить часто згадують досліджувану категорію у своїх роботах. Так, британська дослідниця Дж. Мітчелл пише, що справедливість розглядають як найпершу чесноту соціальних інститутів [1, с. 47].

Інший науковець Ф. де Вітте в дисертаційній роботі підтримав позицію, що соціальна справедливість зосереджена на тому, щоб дати змогу окремим громадянам жити «хорошим життям» відповідно до своїх особистих уподобань, і, таким чином, спрямована як на полегшення індивідуальних страждань, так і на сприяння індивідуальним прагненням [7, р. 25].

Із розвитком правової думки з'являються дослідження взаємозв'язку права та справедливості. Наприклад, німецький науковець Г. Радбрух писав: «Право за своєю суттю спрямоване на досягнення справедливості. У нас є всі підстави розглядати справедливість як вихідний пункт, адже Справедливість, як і Добро, Істина, Прекрасне, – абсолютні, вони є цінностями, які неможливо вивести з будь-якої іншої цінності» [16, с. 42].

Про таку змістову властивість та якість права, як справедливість, розмірковував також В.С. Нерсисянц. На його думку, справедливість тому, власне, і справедлива, бо вона здійснює і виражає загальнозначущу правильність, а це у своєму раціоналізованому і формалізованому вигляді означає всезагальну правомірність, тобто сутність і початок права, зміст правового принципу всезагальної рівності і свободи [17, с. 44].

З часом в юридичній літературі категорія «справедливість» трансформувалась у категорію «соціальна справедливість», розуміння якої полягає у наведеному нижче. Наприклад, на думку В.В. Сокуренька, соціальну справедливість варто розглядати як зумовлену природним правом загальнолюдську цінність, яка представляє собою захищені правом і суспільним ладом рівні можливості доступу кожної людини до соціальних благ та інших життєвих цінностей, а також поділ на законне їх використання з урахуванням власного внеску в суспільство і збереження гідності людини [10, с. 8].

Розглядаючи соціальну справедливість через призму системи правових цінностей, О.О. Бандура звертає увагу на соціальну справедливість як не лише правильний розподіл між людьми продуктів виробництва та різноманітних благ, але й як однакову змогу користуватися соціальними та політичними правами [11, с. 31].

На думку В.В. Ладиченко, у сучасному суспільстві справедливість розглядається як забезпечення інтересів і прав людини. Ухвалення справедливого рішення в справі на рівні суспільства поля-

гає у врахуванні різних інтересів і знаходженні компромісів. Таким чином, соціальна справедливість являє собою компроміс інтересів окремих людей, соціальних груп [29, с. 16].

Як вказує О.В. Тарасишина, справедливість припускає безсторонність, істинність, об'єктивність, правильність, обґрунтованість правового реагування на ту чи іншу діяльність, розв'язання суперечок стосовно права і конфліктів, що при цьому виникають, припускає рівність перед законом і судом, рівноправ'я, відповідність між цілями законодавця і вибраними засобами її досягнення. Тут йдеться про сферу правової дійсності як такої. Зрештою, з погляду справедливості або несправедливості може оцінюватись відповідність між об'єктивним правом і набутими на цій основі правами стосовно того, що проголошено в якості права, і того, що виявляється в дійсності певним результатом його дії, зіткнення з реальним життям [31, с. 14].

Оскільки соціальна справедливість охоплює всі суспільні відносини та перебуває у тісному взаємозв'язку з правом, не дивно, що особливий вияв вона має і в трудовому праві. Використання такої категорії у зарубіжних дослідженнях є свідченням того, що вона не тільки не є новою для трудового права інших країн, але і доцільність її існування поза всякими сумнівами. Наприклад, Г. Спектор пише, що, безсумнівно, трудове право можна розглядати як спробу перерозподілити блага відповідно до соціальної справедливості [8, с. 1195].

Існування соціальної справедливості в трудовому праві підтверджує також Б. Леніль. Він писав, що юрисдикція трудового права визначається за змістом моральністю трудового законодавства. Трудове право потребує, має і буде мати «теорію справедливості» [9, с. 102–103].

Повертаючись до надбань вітчизняної науки, зазначимо, що як фундаментальний принцип трудового права соціальну справедливість розглядав І.П. Жигалкін, підкреслюючи, що ця категорія відображає не тільки можливий ідеальний стан соціуму, але й фактичні умови життя, в яких доводиться винагороджувати й карати, розподіляти блага, оцінювати значення тієї чи іншої поведінки тощо [12, с. 21].

О.М. Ярошенко писав, що перед трудовим законодавством за сучасних умов стоїть складне завдання зробити правове регулювання праці соціально справедливим, яке адекватно відображає реальність суспільного життя, одночасно зберігши соціальне призначення трудового права, максимально захистивши інтереси працівника як найбільш уразливої сторони трудового договору. Ця мета може бути досягнута лише за умови високої внутрішньої організації системи трудового права, несуперечливості закладеного в її підґрунтя нормативно-правового матеріалу, ефективного поєднання норм цієї галузі права з приписами інших галузей [30, с. 342].

Вдало характеризує роль соціальної справедливості О.О. Огородник, розцінюючи становлення трудового права не лише як реакцію суспільства на виклики стихійного ринку, але й як реалізацію ідеалів соціальної справедливості. Остання, своєю чергою, є справедливим розподілом багатств для запобігання і пом'якшення убогості, соціальній деградації населення, недопущення революційних потрясінь. За його словами, якщо цивільне право – «накопичувач», то трудове право – «розподільник і стабілізатор» [13, с. 96–97].

Про те, що соціальна справедливість зумовлюється правом і являє собою захищені останнім можливості людини, писала К.К. Довбиш. Право сприймається як суспільством загалом, так і окремими його членами, тією мірою, якою воно забезпечує справедливість. Кінцева мета права – забезпечити умови для максимальної творчої самореалізації людини, у тому числі у сфері трудової діяльності [28, с. 110].

Специфічність досягнення соціальної справедливості у трудовому праві пов'язана із дотриманням таких вимог, як створення і забезпечення рівних для всіх працездатних громадян можливостей здійснення своїх трудових прав у повному обсязі, передбаченому законом, і неприпустимістю незаконного звуження їх прав у трудових правовідносинах, надання їм свободи вибору засобів і способів реалізації цих прав шляхом вчинення будь-яких юридичних і фактичних дій із-поміж тих, що допускаються законом, залежність соціального становища кожної особи від результатів трудового внеску в підвищення життєвого рівня суспільства [14, с. 9–10].

Слушною є позиція, за якою соціальна справедливість втілюється у трудовому праві завдяки механізму реалізації, складниками якого є: а) пізнання змісту інтересів усіх суб'єктів трудових відносин; б) пізнання відмінностей у житті суб'єктів праці (що дає змогу визначити суперечності в інтересах як джерела розвитку всіх інтересів); в) вироблення засобів, що дають змогу досягати балансу інтересів шляхом компромісу. На думку Н.О. Луніної, соціально справедливим визнається такий стан трудових відносин, коли інтереси працівника і роботодавця реалізуються на основі компромісу [15, с. 4].

Визначившись зі змістом досліджуваної категорії, зупинимо увагу ще на одному аспекті. Забезпечення соціальної справедливості в трудовому праві є предметом відповідальності, насамперед, держави. Є думка, що кожна держава має обов'язок гарантувати соціальну справедливість у двох сенсах. По-перше, у матеріальному сенсі справедливість гарантується мінімальними стандартами умов праці, яких мають дотримуватись як роботодавці (наприклад, визначення робочого часу, без-

пеки праці, мінімальної заробітної плати, відпустки і лікарняних), так і держава. По-друге, у процесуальному сенсі держава відповідає за усунення дисбалансу між роботодавцями та працівниками, гарантуючи працівникам свободу об'єднань, яка включає право асоціацій працівників, право на колективний договір та право на страйк [18, с. 453–454].

Одним із прикладів реалізації ідеї соціальної справедливості в національному законодавстві є Конституція Філіппін, згідно зі статтями якої держава має сприяти соціальній справедливості на всіх етапах національного розвитку. Щодо Трудового кодексу Філіппін, то в самій преамбулі зазначено, що вказаний закон прийнятий задля забезпечення захисту праці, сприяння зайнятості та розвитку людських ресурсів і забезпечення промислового миру на основі соціальної справедливості [19, с. 738].

Деякі кодифіковані акти про працю іноземних держав містять згадку про справедливість стосовно до того чи іншого елементу трудових правовідносин. Наприклад, Трудовий кодекс Республіки Білорусь згадує вказаний термін у контексті права працівників на гарантовану справедливу частку винагороди за працю відповідно до її кількості, якості та суспільного значення, але не нижче за рівень, що забезпечує працівникам та їхнім сім'ям вільне та гідне існування (ст. 11). Повторюється цей підхід у ст. 4 Трудового кодексу Республіки Таджикистан. У ст. 5 Трудового кодексу Республіки Молдова до основних принципів регулювання трудових відносин та інших безпосередньо пов'язаних із ними відносин належать такі: забезпечення права кожного працівника на справедливі умови праці, зокрема й ті, що відповідають вимогам безпеки та гігієни праці; гарантування права кожного працівника на своєчасну, у повному розмірі та справедливу оплату праці, що забезпечує йому та його сім'ї гідне існування [20, с. 68].

Зрозуміло, що не тільки національне законодавство може сприяти соціальній справедливості в трудовому праві, але й наднаціональне. Йдеться про таке об'єднання держав, як Європейський Союз (далі – ЄС), який не є лише економічним та валютним союзом, але і пов'язує цілі своєї діяльності з соціальним прогресом, підтримуючи проголошені ним цінності. Так, у ст. 3 Договору про Європейський Союз йдеться про те, що Європейський Союз покликаний боротись із соціальною маргіналізацією та дискримінацією, сприяти соціальній справедливості та соціальному захисту, рівності жінок та чоловіків, солідарності поколінь та охороні прав дитини [21].

Враховуючи те, що соціальна справедливість встановлена як мета, всі заходи ЄС спрямовані на її забезпечення. Про це свідчить вироблення спеціальних критеріїв (Індекс соціальної справедливості = Social Justice Index), які дають змогу оцінити та порівняти рівень соціальної справедливості в державах-членах ЄС. Дослідження показали, що найвищими за рівнем соціальної справедливості на ринку праці є Данія, Німеччина, Великобританія, Австрія, Швеція. Як названі критерії оцінки використовувалися працевлаштування, зайнятість осіб похилого віку, зайнятість іноземців, зайнятість жінок порівняно з чоловіками, рівень безробіття, безробіття серед молоді, тимчасова зайнятість, рівень оплати праці тощо [26, с. 8, 35].

На думку О.Є. Костюченко, справедливість як критерій умов праці європейська спільнота закріплює через: (а) міру праці, визначену тривалістю робочого часу; (б) нерозривний зв'язок підвищення продуктивності праці та скорочення робочого тижня; (в) визначення часу відпочинку, який обов'язково включає оплачувані святкові дні, щорічну оплачувану відпустку тривалістю не менше чотирьох тижнів, щотижневий відпочинок; (г) письмову поінформованість про обов'язки працівника; (ґ) диференціацію умов праці залежно від характеру виконуваної роботи чи умов її виконання, які мають бути враховані і забезпечені відповідними заходами [27, с. 43].

Аналогічні цінності поділяє Міжнародна організація праці (далі – МОП). Так, у Декларації МОП 2008 р. «Про соціальну справедливість в цілях справедливої глобалізації» [22] закріплено цілі та стратегічні завдання сучасного міжнародно-правового регулювання праці, попередньо визначені в Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці 1998 р. [23]: соціальна справедливість має найбільшу значущість у забезпеченні умов загального та міцного миру. Крім того, варте уваги те, що за ст. 291 Закону України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» сторони підтверджують своє зобов'язання щодо ефективного виконання основоположних та пріоритетних конвенцій МОП, які вони ратифікували, та Декларації МОП стосовно основних принципів та прав у світі праці 1998 р. [24].

У чинному національному трудовому законодавстві категорія «соціальна справедливість» не знайшла відображення. Так, у Кодексі законів про працю України вона не згадується жодного разу. Натомість у проекті Трудового кодексу України серед основних принципів правового регулювання трудових відносин названо забезпечення судового захисту трудових, соціально-економічних прав, честі та гідності учасників трудових відносин, у тому числі гарантування права на справедливе розв'язання індивідуальних і колективних трудових спорів, а також соціальну справедливість, у тому числі справедливий, неупереджений розподіл результатів праці як основу соціального миру (п.п. 12, 14 ч. 1 ст. 2). До основних прав працівників проектом Трудового кодексу України зараховане право на

справедливу оплату праці, не нижчу за визначену законом мінімальну заробітну плату, й на своєчасну її виплату в повному розмірі (п. 1 ч. 1 ст. 21) [25].

Висновки. Отже, проведене дослідження продемонструвало зацікавленість у дослідженні справедливості як філософів, так і інших науковців. Враховуючи, що справедливість є всеохоплюючою категорією, недивною є наявність її стійкого зв'язку з правом, для якого вона служить цінністю або ж орієнтиром. Але дедалі більшого поширення набуває використання категорії «соціальна справедливість», зокрема, у трудовому праві. Можемо констатувати, що соціальна справедливість, опосередкована трудовим правом, створює можливості для розподілу соціальних благ, продукує бажання членів суспільства бути залученими до процесу праці. І, зрештою, її реалізація у трудових правовідносинах – запорука найвищого рівня їх ефективності, що передбачає безумовне дотримання гарантій та реалізацію трудових прав. У роботі звернено увагу на те, що соціальна справедливість не може існувати без її законодавчого закріплення та контролю з боку держави за її реалізацією. Безпосереднє формулювання соціальної справедливості як мети можливе як на конституційному рівні, так і на рівні трудового законодавства. Окрім національного законодавства, важливу роль у розвитку ідеї соціальної справедливості відіграє наднаціональне, зокрема, у статті проаналізовано діяльність Європейського Союзу та Міжнародної організації праці. Значення останніх полягає не лише в тому, що їхні нормативні документи оперують соціальною справедливістю як передумовою і метою діяльності, але і завдяки постійному моніторингу та рекомендаціям, які вони надають державам. Так, у межах діяльності Європейського Союзу розроблені спеціальні критерії оцінки соціальної справедливості (Social Justice Index), які дають змогу оцінити та порівняти рівень реалізації досліджуваної категорії в державах-членах ЄС. З огляду на вищевикладене, пропонуємо визнати та закріпити соціальну справедливість як основоположну цінність, на якій ґрунтується сучасне трудове право.

Література:

1. Mitchell G. Valuing caring relationships within UK labour law. Degree : Birmingham Law School, 2016, University of Birmingham. 332 p.
2. Theories of justice / edited by Tom Campbell and Alejandra Mancilla. Farnham, England ; Burlington, Vt. : Ashgate, 2012. 607 p.
3. Баргош Ю. Фома Аквинский. Москва : Мысль, 1966. 216 с.
4. Козлов М.И. Социальная справедливость в контексте русской традиции / М-во образования и науки Рос. Федерации, Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Сев. (Аркт.) федер. ун-т». Архангельск, 2010. 201 с.
5. Гринберг Л.Г., Новиков А.А. Критика современных буржуазных концепций справедливости. Ленинград : Изд. Наука., 1977. 173 с.
6. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Изд-во Новосибирского университета, 1995. 511 с.
7. EU law and the question of justice / Floris de Witte // Department of Law of the London School of Economics and Political Science. London : June, 2012. 231 p.
8. Spector H. Philosophical Foundations of Labor Law, 33 Fla. St. U.L. Rev., 2006. URL: <http://ir.law.fsu.edu/lr/vol33/iss4/3>.
9. Langille B. Labour Law's Theory of Justice, June 2011. URL: <https://www.iea-nantes.fr/rtefiles/File/brian-langille.pdf>.
10. Сокуренок В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2002. 16 с.
11. Бандура О.О. Справедливість та її роль у системі цінностей права. *Закон и жизнь*. 2012. № 11. С. 31–34.
12. Жигалкін І.П. Система принципів трудового права в умовах формування нової правової доктрини в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Київ, 2016. 15 с.
13. Огородник О.О. Трудове право як гарант забезпечення реалізації ідеалів соціальної справедливості в трудових відносинах. *Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина* : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених та студ., м. Чернігів, 22–23 трав. 2014 р. Чернігів : Десна Поліграф, 2014.
14. Иванова С.А. Социальная справедливость в трудовом законодательстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения». Москва. 1992. 12 с.
15. Лунина Н.А. Реализация идеи социальной справедливости в трудовом праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения». Москва. 1994. 15 с.

16. Радбрух Г. Философия права / пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2004. 240 с.
17. Нерсисянц В.С. Философия права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2009. 644 с.
18. Global Justice, Labor Standards and Responsibility / Yossi Dahan, Hanna Lerner and Faina Milman-Sivan. *Theoretical Inquiries in Law*. 2011. Volume 12, Issue 2. P. 439–464.
19. Karen V. Jimeno. Labor laws as secundum rationem and secundum caritatem: applying social justice without causing an injustice. *Philippine Law Journal*. Vol. 81. P. 732–789.
20. Кононенко О.Ю. Значення принципу справедливості в правовому регулюванні трудових відносин. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 66–70.
21. Договір про Європейський Союз : Міжнародний документ від 07.02.1992 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
22. Декларація Міжнародної організації праці «Про соціальну справедливість в цілях справедливої глобалізації», 97 сесія МОП, 10.07.2008 р. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/fair_globalization.pdf
23. Декларація Міжнародної організації праці основних принципів та прав у світі праці від 18.06.1998 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/993_260.
24. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>.
25. Проект Трудового кодексу України № 1658 від 27.12.2014 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
26. Daniel Schraad-Tischler and Christof Schiller. Social Justice in the EU. Index Report 2017, Social Inclusion Monitor Europe. 2017. 180 p.
27. Костюченко О.Є. Соціальне призначення трудового права: проблеми теорії та практики : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Харків, 2018. 449 с.
28. Довбиш К.К. Принципи правового регулювання оплати праці : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Харків, 2017. 200 с.
29. Ладиченко В.В. Гуманістичні основи організації державної влади : автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. 2008. 42 с.
30. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України : дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Харків. 2017. 476 с.
31. Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2008. 19 с.

ПОДАТКОВІ ВІДНОСИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: УЗАГАЛЬНЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ТА НОВАЦІЇ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Філіпович І. О.,
аспірант Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України

Стаття присвячена питанню визначення податкових правовідносин як об'єкта правового регулювання. Автор розкриває їх правову природу з огляду на загальні знання з теорії права про правовідносини, деталізуючи особливості, зумовлені галузевою приналежністю. У роботі вказано, що сучасні податкові правовідносини відбивають стан економічного розвитку та соціально-історичні особливості української держави, мають відповідати умовам ринкової економіки та євроінтеграційному вектору. У цьому контексті пропонується податкові правовідносини розуміти як особливий різновид суспільних відносин, що виникає з метою забезпечення законних публічних та приватних інтересів їх учасників через регламентоване нормою права коло суб'єктивних прав та обов'язків у сфері оподаткування. До системи ознак податкових правовідносин належать такі: вони є суспільними відносинами; виникають, припиняються або змінюються на основі принципів та норм права, а також у зв'язку з юридичним фактом (фактом реальної дійсності); суб'єкти правовідносин пов'язані між собою правами та обов'язками щодо сплати податків, зборів; мають майновий, публічний характер, чітку визначеність.

Стаття посвящена вопросу определения налоговых правоотношений как объекта правового регулирования. Автор раскрывает их правовую природу, исходя из общих знаний по теории права о правоотношениях и детализируя особенности, обусловленные отраслевой принадлежностью. В работе указывается, что современные налоговые правоотношения отражают состояние экономического развития и социально-исторические особенности украинского государства, должны соответствовать условиям рыночной экономики и евроинтеграционного вектора. В данном контексте предлагается налоговые правоотношения понимать как особый вид общественных отношений, который возникает с целью обеспечения законных публичных и частных интересов их участников через регламентирование нормой права круга субъективных прав и обязанностей в сфере налогообложения. В систему признаков налоговых правоотношений следует включать такие: они являются общественными отношениями; возникают, прекращаются или изменяются на основе принципов и норм права, а также в связи с юридическим фактом (фактом реальной действительности); субъекты правоотношений связаны между собой правами и обязанностями по уплате налогов, сборов; имеют имущественный, распределительный, публичный характер, четкую определенность.

The article is devoted to the issue of the definition of tax relations as an object of legal regulation. Based on general knowledge of the theory of law, the author reveals the legal nature of the respective relations and details of the characteristics due to branch affiliation. It is stated that current tax relations reflect the conditions of economic development and socio-historical features of the Ukrainian state. Additionally, they have to be in line with the conditions of the market economy and the Eurointegration vector of development. In this context, the author suggests that the tax relationship should be interpreted as a special kind of social relations that arises in order to ensure the legitimate public and private interests of their participants through the normative range of subjective rights and duties in the field of taxation. The system of characteristics of tax relations includes: (1) their nature as social relationship; (2) arise, cease or change on the basis of principles and norms of law, as well as in connection with the legal fact (fact of reality); (3) the subjects of legal relations are connected with each other rights and duties in relation to payment of taxes or duties; (4) the relations have property and public character; (5) clear certainty of prescriptions.

Ключові слова: податковий платіж, податкові правовідносини, правове регулювання.

Постановка проблеми. Правове регулювання податкових відносин є різновидом соціального регулювання, що виникає на одному з етапів людського розвитку. Теза, що податки є рушійною силою історії цивілізацій, набуває дедалі більшого визнання. «Податки – це потужний інструмент впливу на людей, більш потужний, ніж це можуть собі уявити правителі та уряди. Розлючені платники податків

здатні стати смертельною загрозою для влади, яка вводить нестерпні податки. Реакція платників податків зрозуміла: перша попереджувальна фаза супротиву – масове ухилення від оподаткування та спроби сховатися так, щоб взагалі нічого не сплачувати; у наступній фазі спалахують бунти, а з третьої фази на сцену виходить насилля. Будь-який уряд може бути приреченим на занепад, якщо надто тиснути на платників податків», – вказано у вступі до праці Ч. Адамса «Вплив податків на становлення цивілізації» [1, с. 20]. Тому державі надзвичайно важливо обрати спектр належних юридичних засобів та способів із метою впорядкування поведінки учасників відносин у цій сфері, щоб «податки працювали на благо, а не на зло».

Сучасний стан економічного розвитку та соціально-історичні особливості української держави зумовлюють комплексне, загальнотеоретичне та водночас спеціально-юридичне дослідження суті та особливостей системи податкових правовідносин, які відповідатимуть умовам ринкової економіки та євроінтеграційному вектору. Крім того, вимога переосмислення податкових правовідносин продиктована наявністю низки проблем у сфері податково-правового регулювання, пов'язаних як зі значним податковим тиском, складним механізмом нарахування та сплати податків, так і «хвилюю» агресивного податкового планування та порушеннями податкового законодавства.

Розвиток теоретико-методологічних засад осмислення категорії податкових правовідносин неодмінно пов'язаний із дослідженнями Д.О. Гетманцева, Д.В. Вінницького, Л.К. Воронової, Л.М. Касьяненко, М.П. Кучерявенка, О.П. Орлюк, І.О. Пасічної, П.С. Пацурківського, С.Г. Пепеляєва, Н.Ю. Пришви, В.І. Теремецького, С.Д. Ципкіна та ін. Формування цілісної концепції щодо правового регулювання податкових відносин вимагає комплексного аналізу напрацювань вітчизняних та зарубіжних вчених у цій сфері, а також врахування динаміки економічного, політичного та правового розвитку держави.

Мета статті – розкрити зміст категорії «податкові правовідносини» на основі методологічних підходів вітчизняних та зарубіжних вчених, дослідити сутнісні характеристики податкових правовідносин, а також з'ясувати сучасні тенденції їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. Правовідносинами є вид суспільних відносин, що виникають на основі права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Правове регулювання податкових відносин (як нормативне, так і індивідуальне) характеризується певними особливостями через низку обставин, що викладені нижче.

Із загальнотеоретичних положень, що сформувалися в теорії права, можна виокремити такі основні ознаки правовідносин, які будуть характерними і для податкових правовідносин: виступають юридичним вираженням (формою) окремого виду суспільних відносин; виникають, припиняються або змінюються на основі принципів та норм права; суб'єкти правовідносин мають взаємні права та обов'язки.

На думку О.Ф. Скакун, правовідносини, як урегульовані нормами права суспільні відносини, проявляються в конкретному зв'язку між правомочним та зобов'язуючим суб'єктом, що є носієм суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень та відповідальності [2, с. 374–375]. Як бачимо, серед основних ознак правовідносин у контексті суб'єктів є конкретний зв'язок між правомочним та зобов'язуючим суб'єктом. Цілком доречним вважаємо уточнення, зроблене О.В. Джафаровою, яка вважає, що правовідносини є визначеним правовими нормами взаємозв'язком із приводу реалізації суб'єктивних прав та виконання обов'язків [3, с. 208]. Основним аргументом на користь наведеного статусу є те, що саме статус правомочного та зобов'язуючого суб'єкта визначається наявністю відповідних прав та обов'язків. Своєю чергою, С.Г. Пепеляєв зазначає, що, враховуючи те, що податкові правовідносини є зобов'язальними, термін «податкові правовідносини» можна замінити на термін «податкові зобов'язання» [4, с. 138]. Сутністю такого зобов'язання, визначеного на законодавчому рівні, є сплата податку.

Про податкові правовідносини як особливий зв'язок між особами говорить М.П. Кучерявенко в монографії «Податкові процедури: правова природа і класифікація» [5, с. 77]. У суспільних відносинах індивіди та їх об'єднання, вступаючи у різні соціальні зв'язки, виконують ті або інші соціальні функції. Сплата обов'язкових податкових платежів є прикладом здійснення такої функції. Платникові податку при цьому належить відповідна соціальна роль, виконання якої впливає на рівень задоволення державного або ж публічного інтересу.

На думку О.П. Орлюк, податкові правовідносини – це суспільні відносини, що виникають на підставі податково-правових норм, які встановлюють, змінюють чи скасовують податкові платежі, та у зв'язку з юридичними фактами, учасники яких наділені суб'єктивними правами та несуть юридичні обов'язки, пов'язані зі сплатою податків, зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів і публічних цільових фондів та поданням податкової звітності. Ці відносини виникають лише після оформлення їх у відповідну правову форму [6, с. 248].

Податкові правовідносини є складовою частиною системи фінансових правовідносин (податкове право є підгалуззю фінансового права, що регулює основи дохідної частини бюджетів), тому мають серед особливих ознак ті, що є характерними для суспільних відносин із приводу формування, розподілу (перерозподілу) і використання коштів публічних грошових фондів [7, с. 62]:

1) виникають і розвиваються у сфері фінансової діяльності держави та місцевих органів влади на стадії формування державних та місцевих доходів. Зрозуміло, що не йдеться про єдине джерело наповнення бюджетів, хоча воно є основним. Відповідно, сфера виникнення і розвитку податкових правовідносин опосередковує не всю фінансову діяльність держави і місцевих органів влади, а тільки її частину;

2) однією зі сторін завжди є держава / уповноважений нею орган чи місцевий орган влади, яким притаманне право видавати владні приписи. Виникнення правовідносин неможливе без формалізованої волі держави, тобто за відсутності відповідної податково-правової норми. Ідея про існування податкових правовідносин тільки в правовій формі була висунута ще за радянських часів С.Д. Ципкіним [8, с. 28];

3) є юридичною формою вираження і закріплення певних економічних відносин. Податкові правовідносини є різновидом економічних відносин у вартісній, тобто грошовій формі;

4) мають грошовий характер, оскільки кінцевою метою фінансових відносин завжди є рух коштів;

5) мають майновий характер. Як майнові блага, у податкових правовідносинах виступають грошові кошти (фінансові ресурси), що надходять від різних суб'єктів до бюджетів у вигляді податків та зборів.

Важливою ознакою правовідносин є і те, що вони підтримуються та охороняються державою, забезпечуються засобами державного впливу. Це відбувається завдяки тому, що забезпечення державою виконання вимог юридичних норм тягне за собою охорону відносин, що виникають на їх основі. Виконання податкового обов'язку забезпечене. Спонукають до його виконання, зокрема, санкції, передбачені законодавством.

Висвітлюючи результати дисертаційного дослідження, В.І. Теремецький схиляється до думки, що податкові відносини – це суспільні відносини, врегульовані не лише нормами податкового права або нормами фінансового права [9, с. 117], оскільки, по-перше, низка податкових відносин взагалі не потребує правової регламентації (у процесі здійснення організаційної, підготовчої, інформаційної, аналітичної, масово-роз'яснювальної та іншої діяльності державних органів), по-друге, податкові відносини регулюються податковим законодавством України, яке включає комплекс (систему, сукупність) норм різних галузей права.

У контексті визначення предметного кола правового регулювання відносин у сфері оподаткування заслуговує на увагу думка Д.В. Вінницького, що податкові відносини є суспільними відносинами щодо розподілу тягаря публічних витрат серед членів суспільства. «Справедливий розподіл тягаря публічних витрат серед громадян та їх об'єднань – основне завдання податкового права, необхідність виконання його вимагає особливих засобів правового впливу», – вказує дослідник [10, с. 104]. Ця особливість податкових правовідносин характеризує їх із позиції цілей їх виникнення та розвитку, а тому притаманна усім без виключень різновидам цих відносин. Із наведеного випливає, що, з економічної точки зору, податкові правовідносини мають розподільчий характер, оскільки опосередковують рух вартості на стадії її перерозподілу.

Підхід В.В. Казакова пропонує розуміти під поняттям «податкові правовідносини» юридичний взаємозв'язок між учасниками процесу щодо встановлення, введення і стягнення податків і зборів у процесі здійснення податкового контролю, оскарження актів податкових органів, дій (бездіяльності) їх посадових осіб і притягнення до відповідальності за вчинення податкових правопорушень, основним змістом якого є суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки учасників, що містяться у податкових нормах, і який виникає на основі фактів, передбачених цими нормами [11, с. 3–6]. Як бачимо, прослідковується послідовність у наведених визначеннях щодо трактування податкових правовідносин О.Ф. Скакун та О.В. Джафарової, Д.В. Вінницького та В.В. Казакова.

Як стверджують Л.М. Касьяненко та П.С. Пацурківський, фінансові відносини проявляються у формах, визначених державою, оскільки пов'язані з існуванням самої держави [12, с. 270; 13, с. 36].

Серед ознак податкових правовідносин слід виокремити публічність, оскільки вони є формою реалізації публічних інтересів. Податкове правовідношення виникає на основі норми податкового права, яка є засобом реалізації інтересів усього суспільства.

Застосування імперативного методу правового регулювання відносин у сфері оподаткування має наслідком таку їх властивість, як владність. Суть владності, як відомо з теорії права, проявляється в тому, що вирішення будь-якого питання (наприклад, видання акта) та виникнення на цій основі правовідносин «відбувається за волею однієї сторони». Однак, як вказує у дослідженні В.А. Паригіна, з доктринальної точки зору така схема регулювання для податкового права не є характерною. «Обов'язок зі сплати податку має дві фундаментальні передумови: по-перше, закріплення підстав його виникнення та детальної моделі його виконання у законі (акті представницького органу влади); по-друге, наявність економічної основи (об'єкта оподаткування), з якою податкове законодавство пов'язує виникнення вказаного обов'язку. Органи державної влади, що беруть участь у податкових

правовідносинах, не лише не здатні адміністративним (розпорядженням) актом спричинити податковий обов'язок у потенційних платників податків, що вони, за деякими виключеннями, не наділені навіть повноваженнями на те, щоб припинити або змінити його зміст після того, як згаданий обов'язок вже виник», – із посиланнями на праці Д.В. Вінницького стверджує дослідниця [14, с. 20]. Обмеження форм прояву автономії волі суб'єктів податкового права не означає підкорення волі одних суб'єктів податкового права владним волевиявленням інших, що, зокрема, притаманне адміністративному та бюджетному праву. Навпаки, ця характерна риса передбачає загальне підкорення волі усіх без виключення податково-правових суб'єктів моделі правовідносин, вираженій у податковому законі.

У випадку податкових правовідносин диспозитивність також може бути характерною рисою їх частини. Як приклад можна навести змогу платника податків представляти свої інтереси в контролюючих органах самостійно, через податкового агента або уповноваженого представника, обирати самостійно, якщо інше не встановлено Податковим кодексом України, метод ведення обліку доходів і витрат, користуватися податковими пільгами за наявності нормативно визначених підстав, самостійно обирати спосіб взаємодії з контролюючим органом в електронній формі через електронний кабінет, якщо інше не встановлено у податковому законі, самостійно обрати спрощену систему оподаткування на визначених умовах, звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову та митну політику, із заявою про попереднє узгодження ціноутворення у контрольованих операціях (великий платник податків) тощо. Видається за необхідне згадати і презумпцію правомірності рішень платника податку, що діє, якщо норма права припускає неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є змога прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу (п. 4.1.4 ст. 4 Податкового кодексу України).

Хоча питання щодо договірного регулювання податкових відносин нині користується популярністю серед дослідників, одностайності серед позицій вчених не спостерігається. В одних роботах вказано на те, що податковому праву договірні норми не притаманні, тому диспозитивність тут має інший вияв [15, с. 108], а в інших – відносини у цій сфері характеризуються, насамперед, імперативними методами фінансово-правового регулювання, але не диспозитивними, і жодної узгодженості й домовленості між державою та платником податків щодо сплати податків не може бути, адже платник рано чи пізно сплатить цей платіж, причому із нарахуванням відповідної пені [16, с. 207].

Спеціальними властивостями, що характеризують податкові правовідносини, можна назвати такі: встановлюють, змінюють чи скасовують податкові платежі; виникають у зв'язку з юридичним фактом (фактом реальної дійсності), що передбачений нормою податкового права та тягне за собою певні юридичні наслідки; учасники цих відносин наділені суб'єктивними правами, несуть юридичні обов'язки, пов'язані зі сплатою податків, зборів; характеризуються однобічною спрямованістю фінансових ресурсів – від платників податків до бюджетів у формі обов'язкових платежів податкового характеру.

Доктринальні позиції з цього питання не вирізняються повною єдністю та узгодженістю, зокрема, у двотомному підручнику з податкового права М.П. Кучерявенко пропонує основні риси податкових правовідносин: опосередкованість рухом публічних грошових фондів (мобілізація, формування доходних частин бюджетів); забезпечення фінансових засад цілісності, збалансованості розвитку суспільства; винятково грошовий характер; їх організатором і власником податкових надходжень виступає держава; виникнення, зміна і припинення відбувається на підставі норм податкового права; специфічна характеристика суб'єктного складу; чітка, ієрархічна структура елементів у підґрунті правового регулювання сплати і стягнення податків і зборів; безумовна імперативність; цільова системність відносин [17, с. 257–261].

До суттєвих ознак та особливостей податкових правовідносин В.І. Теремецький зараховує:

- соціальну значимість відносин, що виникають між певними особами (юридичними та фізичними);
- особисті взаємини, наприклад між платником податків і керівником податкового органу, які не мають суспільно значущого характеру і не вимагають спеціального правового регулювання нормами податкового права;
- урегульованість податковим законодавством, тобто комплексом (системою, сукупністю) правових норм, урегульованих різними галузями права;
- юридичний зв'язок суб'єктів таких правових відносин за допомогою суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;
- владність відносин між суб'єктами податкового права, які виникають із приводу грошових коштів та сплати їх у дохід держави, а також із приводу придбання певних прав або дозволів (щодо зборів);
- чітку визначеність, яка проявляється у неможливості без відповідного закріплення в нормі податкового законодавства вносити будь-які зміни та доповнення;

- суворо визначений склад учасників (сплата податку завжди проводиться адресно);
- тривалість, що пояснюється як зв'язком з економічними відносинами, так і тим, що, будучи врегульованими нормами права, мають стягуватися протягом всієї історії суспільно-економічного життя [9, с. 121–123].

Крім перерахованих вище характерних рис, кожне окреме правовідношення має власні суттєві ознаки, що накладаються на основні, які повторюються, та наявні у всіх без виключення податкових відносинах. На це вказує А.Т. Ковальчук, говорячи, що мільйони платників податків щодня вступають у податкові відносини з державою. Окремі елементи таких правовідносин мають унікальний, неповторний характер, що зумовлюється особливістю самого платника, у т.ч. рівнем його податкової культури, розміром нарахованих та сплачених платежів, строком сплати, наявністю чи відсутністю заборгованості за попередні звітні періоди, а також іншими факторами індивідуального та досить часто випадкового характеру [18, с. 37].

Але разом із тим у складі та змісті цих правовідносин є спільна основа, що дає змогу виробити загальне поняття, яке б охоплювало специфіку усіх можливих різновидів правовідносин. Модельна норма, вироблена з метою регулювання поведінки їх учасників, має охоплювати розмаїття фактичних податкових правовідносин, в ній індивідуальні характеристики окремих правовідносин розчиняються. Таким чином, кожен вид податкових відносин наділений певною автономією, а усі податкові правовідносини характеризуються галузевою єдністю в межах предмета та методу правового регулювання.

Крім самої правової норми, для виникнення правовідносин ключовим моментом виступає волевиявлення суб'єктів податкового права, спрямоване на реалізацію прав та законних інтересів. Податкові правовідносини є відносинами, що мають чітко визначений склад учасників (так вважає і С.Г. Пепеляєв [4, с. 138]). Обов'язковий платіж здійснюється адресно; податкове зобов'язання – правовідношення активного типу. Платник податків зобов'язаний вчинити дію – сплатити, а контролюючий орган має право вимагати виконання цього обов'язку; податкове зобов'язання є цілеспрямованим. Платник податків здійснює платежі з метою формування ресурсів суб'єктів публічної влади.

Висновки. Як виявляється, податковим правовідносинам властиві ознаки, широко визнані правовою доктриною. Однак із часом вони набувають нового прояву та потребують переосмислення. Зокрема, оновлені підходи до розуміння публічності та владності, поєднання імперативних та диспозитивних начал у правовому регулюванні, нововведення у податковому праві (у т.ч. у сфері трансфертного ціноутворення), а також трансформація взаємовідносин між платником податків та державою у форматі *cooperative compliance* свідчать про подальший розвиток податкових правовідносин.

Таким чином, податкові правовідносини є складною та динамічною категорією, вони постійно видозмінюються в результаті еволюції держави, оскільки спрямовані на формування фінансових ресурсів задля забезпечення виконання нею та органами місцевого самоврядування покладених на них функцій. Чіткого формального визначення у законодавстві України податкові правовідносини не мають. Вказуються лише орієнтири сфери, в якій вони виникають, а якщо точніше – відносини, врегульовані нормами Податкового кодексу України, тобто сфера його дії. Такі відносини відображають якісні властивості оподаткування, а також виступають індикатором його ефективності. Цей особливий різновид суспільних відносин виникає з метою забезпечення законних публічних та приватних інтересів їх учасників через регламентоване нормою права коло суб'єктивних прав та обов'язків у сфері оподаткування.

Література:

1. Влияние налогов на становление цивилизации / Ч. Адаме ; пер. с англ. А.А. Столярова и А.А. Резвова. Москва ; Челябинск : Социум, Мысль. 2018. 639 с.
2. Скаун О.Ф. Теория государства и права : учебник. Харків : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
3. Джафарова О.В. Поняття та сутність дозвільних правовідносин: питання сьогодення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 208–211.
4. Налоговое право. Учебное пособие / Под общ. ред. С.Г. Пепеляева. Москва : ФБК-Пресс, 2000. 601 с.
5. Кучерявенко М.П. Податкові процедури: правова природа і класифікація : монографія. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. 460 с.
6. Орлюк О.П. Фінансове право. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер. 2010. 808 с.
7. Фінансове право : підручник / за заг. ред. О.М. Бандурки та О.П. Гетманець; Ю.М. Жорнокуй, О.В. Кашкарьова, Т.В. Колесник та ін. Харків : Екограф, 2015. 500 с.
8. Цыпкин С.Д. Правовое регулирование налоговых отношений в СССР. Москва : Госюриздат, 1955. 76 с.

9. Теремецький В.І. Сутність та ознаки податкових правовідносин в аспекті сучасного податкового права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 115–126.
10. Белых В.С., Винницкий Д.В. Налоговое право России. Москва : Норма. 2004. 320 с.
11. Казаков В.В. Проблемы понятия и содержания налоговых правоотношений в теории налогового права. *Труды академии управления МВД России*. 2009. № 4. С. 3–7.
12. Касьяненко Л.М. Фінансово-правовий процес : монографія. Ірпінь : Національний університет ДПС України. 2010. 505 с.
13. Пацурківський П.С. Правові засади фінансової діяльності держави: проблеми методології. Чернівці : ЧДУ. 1997. 244 с.
14. Парыгина В.А. Налоговые правоотношения. *Бизнес в законе*. 2007. № 2. С. 18–26.
15. Чайка В. Диспозитивність у податковому праві. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 4 (20). С. 107–110.
16. Литвинов С.В. Особливості визначення податкових правовідносин в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 5-6. С. 205–209.
17. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права. Т. 2: Харьков : Легас. 2004. 599 с.
18. Ковальчук А.Т. Финансовое право – «ревматизм» старой эпохи или комплексный регулятор публичных отношений? *Государство и право*. 2010. № 1. С. 35–44.

ГАРАНТІЇ ТА СТАНДАРТИ ЯКОСТІ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ВТОРИННОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Шестерніна Н. П.,

заступник директора

Сумського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги

У статті розглянуто проблему методології оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, категоріальної її складової частини, складність оцінки та проблеми правового регулювання у зазначеній сфері. Проаналізовано стандарти оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, запропоновано їх класифікацію.

В статье рассмотрена проблема методологии оценки качества предоставления бесплатной вторичной правовой помощи, категориальной ее составляющей, сложности оценки и проблемы правового регулирования в указанной сфере. Проанализированы стандарты оценки качества предоставления бесплатной вторичной правовой помощи, предложена их классификация.

The article deals with the problem of the methodology of assessing the quality of providing secondary legal aid, its categorical component, the complexity of the assessment and the problems of legal regulation in this area. The standards of quality assessment of the provision of free secondary legal aid are analyzed and their classification is proposed.

Ключові слова: якість, стандарт, правова допомога, моніторинг центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Постановка проблеми. В умовах, коли держава знаходиться в критичному соціально-економічному, політико-правовому становищі, що обтяжене військово-збройним конфліктом, агресією проти держави та режимом воєнного стану в окремих її регіонах, різким несприйняттям запроваджених реформ населенням, непослідовністю державної політики в окремих її сферах, відсутністю стратегій та концепцій розвитку, найбільша увага з боку наукової спільноти прикута до проблем гарантування та забезпечення основоположних прав людини і громадянина, оскільки саме в названих умовах є найбільший ризик і загроза їх порушення. Право судового захисту, одним з елементів якого є доступність до правосуддя та доступ до безоплатної вторинної правової допомоги, визнано на рівні міжнародних норм, зокрема нормами Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, одним із ключових у системі гарантування забезпечення основоположних прав людини, на рівні з такими категоріями, як справедливість, повнота, законність, неупередженість суду. У цьому контексті важливого значення набуває питання гарантування якості надання безоплатної вторинної правової допомоги як гарантії забезпечення права на безоплатну правову допомогу та доступ до правосуддя.

У сучасній науці адміністративного права проблематика якості надання безоплатної вторинної правової допомоги згадується лише в поодиноких працях окремих науковців, але опосередковано. Окремі науковці досліджували питання системи (Т.Б. Вільчик) та процедури надання правової допомоги (Я.Я. Буряк, О.М. Дуфенюк, С.І. Марко, С.В. Оверчук та ін.), проте не приділяли увагу якісним показникам та стандартам. Щороку в Україні надається безоплатна вторинна правова допомога тисячам осіб, така ситуація зумовлює як практичну, так і теоретичну потребу розгляду питання гарантування якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, що має значення для науки адміністративного права та практичної реалізації забезпечення в Україні якісної правової допомоги.

Мета статті – розглянути проблемні питання визначення поняття якості безоплатної вторинної правової допомоги та методології її визначення. Задля досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: охарактеризувати категорію «якість», проаналізувати нормативно-правове забезпечення гарантій якості надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні, проаналізувати методи визначення якості правової допомоги та провести класифікацію стандартів оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Виклад основного матеріалу. Якщо звернутися до філософського діалектичного розуміння категорії «якість», вперше воно було проаналізовано відомим давньогрецьким філософом Аристоте-

лем у IV ст. до н.е. в не менш відомій праці «Метафізика». Аристотель зазначає, що «якість є не що інше, як видова відмінність, яка належить сутності самого предмета». При цьому філософ визначає таку особливість категорії «якість», як її динамічність, тобто вона не є сталою властивістю речі, через те, що сама річ має властивість змінюватися, припиняти своє існування, втрачати свої властивості. Також Аристотель звертає увагу на те, що вимір якості є протилежним певній іншій властивості, зокрема, справедливості протилежна несправедливості, тому що біле протилежне чорному. Але при цьому як одна із названих протилежностей є якістю, так і інша є такою. Крім того, якість має свій ступінь, філософ наводить приклад: про біле говорять, що воно більш чи менш біле, ніж інше, але не завжди, наприклад, трикутне не має вищої ступені. Інколи і самій якості доступний приріст, але знову ж не завжди, наприклад, біле може стати ще білішим. Аристотель підкреслює, що якість не існує поза річчю [1]. Але такий стан визначення категорії «якість» має відношення до речі. На відміну від світу об'єктивних речей, коли йдеться про правову допомогу, ми не можемо її об'єктивізувати, а тому оцінка її якості має більш складний своєрідний та суб'єктивний характер. Законом України «Про безоплатну правову допомогу визначено, що безоплатна правова допомога – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається коштом Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел і полягає в наданні правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [2].

Безоплатна правова допомога за визначенням Європейського суду має бути дієвою та ефективною. Суд зазначає, що пп. (с) п. 3 ст. 6 Конвенції гарантує право на адекватний захист у процесі судового розгляду, який здійснюється як особисто, так і за допомогою адвоката; це право посилюється обов'язком із боку держави надати в певних випадках безплатну юридичну допомогу. ЄСПЛ нагадав, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а їх практичне й ефективне здійснення; це особливо справедливо щодо права на захист, яке займає чільне місце в демократичному суспільстві, як і саме право на справедливий судовий розгляд, з якого воно випливає. Як слушно підкреслено, в ст. 6 § 3 (с) говориться про «допомогу», а не про «призначення захисника». Саме призначення ще не забезпечує ефективної допомоги, адже призначений адвокат може померти, серйозно захворіти, протягом тривалого періоду бути позбавлений змоги діяти або ухилятися від виконання своїх обов'язків (ECtHR 13 May 1980, Artico v. Italy, № 6694/74, para. 33) [3, с. 2].

Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі» від 21.12.2017 р. № 4125/5 визначено Стандарти, які є комплексом основних характеристик моделі гарантованого державою захисту, передбачених міжнародними правовими актами, законодавством України, в межах яких та з урахуванням узгодженої правової позиції із суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу (тобто клієнтом) адвокат є незалежним в обранні правової позиції задля здійснення активного та розумного захисту прав, свобод та законних інтересів всіма не забороненими законом способами [4]. При цьому в наказі не наведене визначення – стандарт якості надання безоплатної правової допомоги. Аналіз наведених стандартів дає змогу визначити, що стандартом якості надання вторинної безоплатної правової допомоги є система вимог до надання безоплатної вторинної правової допомоги в інтересах її одержувача (клієнта), тобто суб'єктів, передбачених ч. 1 ст. 14 Закону України «Про надання безоплатної правової допомоги», що регулюється Законом України «Про надання безоплатної правової допомоги» й охоплює процес, форму, зміст і результат надання безоплатної правової допомоги.

Наведені стандарти поєднують дуальну природу правовідносин, що виникають у сфері надання безоплатної вторинної правової допомоги, тобто поєднують інтереси двох сторін – адвоката і клієнта, а тому ґрунтуються на таких принципах, як верховенство права, законність, незалежність адвокатської діяльності, конфіденційності, уникнення конфлікту інтересів, пріоритету інтересів клієнта, компетентності та добросовісності у виконанні адвокатом своїх професійних обов'язків.

Зазначені стандарти прийнято, перш за все, з метою своєчасного, якісного, тобто в необхідному обсязі, надання безоплатної вторинної правової допомоги, а також забезпечення ефективного використання коштів державного бюджету, виділених на оплату діяльності адвокатів із надання безоплатної вторинної правової допомоги, а також методична підтримка та підвищення професійного рівня адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Крім того, можна запропонувати таку класифікацію стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги:

1) за видом процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги, стандарти якості можна назвати такими, що діють у:

- а) цивільному процесі;
- б) адміністративному процесі;
- в) кримінальному процесі;

2) за сферою поширення:

а) загальні стандарти (ті, які характерні загалом для інституту безоплатної вторинної правової допомоги);

б) окремі стандарти (окремі стандарти діють з урахуванням особливостей процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги);

3) за етапами надання безоплатної вторинної правової допомоги:

а) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час досудового вирішення правових питань чи спорів, в умовах досудового слідства;

б) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час судового процесу.

Крім того, усі групи наведених стандартів можна звести до таких якісних критеріїв, як, наприклад, своєчасність, повнота, компетентність та добросовісність. Якщо ми говоримо про таку якість, як своєчасність, то до неї можна зарахувати такі наведені стандарти: не пізніше семи робочих днів після отримання доручення адвокат проводить перше конфіденційне побачення з клієнтом, з'ясовує обставини справи, отримує від нього інформацію, що має правове значення, ознайомлюється з наявними у клієнта документами та з'ясовує бажаний для клієнта результат. Адвокат повідомляє клієнту, який час і обсяг роботи вимагатимуться для виконання цього доручення та які правові наслідки досягнення результату, що бажає клієнт. Адвокат дотримується встановлених законом процесуальних строків під час надання безоплатної вторинної правової допомоги та реагує на їх порушення іншими учасниками у встановленому порядку. У разі пропущення строків та за наявності підстав, передбачених законодавством, адвокат заявляє клопотання про поновлення строків. Адвокат завчасно належним чином повідомляє суд та клієнта про неможливість прибуття в судові засідання. Тобто це ті стандарти, які гарантують додержання усіх законних вимог щодо строків.

На повноту безоплатної вторинної правової допомоги впливають такі стандарти, як, наприклад, те, що після вивчення обставин справи адвокат переконується в наявності фактичних і правових підстав для виконання доручення та доводить їх до клієнта. Адвокат повідомляє клієнту, який час і обсяг роботи вимагатимуться для виконання цього доручення та які правові наслідки досягнення результату, що бажає клієнт. При цьому адвокат не гарантує клієнтові досягнення певного результату виконання доручення та не сприяє прямо або опосередковано формуванню в нього необґрунтованих сподівань, а також уявлення, що адвокат може вплинути на результат іншими засобами, крім сумлінного виконання своїх професійних обов'язків. За результатами обговорення адвокат із клієнтом узгоджує правову позицію у справі. Якщо адвокат дійде висновку про відсутність фактичних та правових підстав для виконання доручення, він невідкладно та з урахуванням процесуальних строків складає письмовий правовий висновок у трьох примірниках, перший з яких залишається в адвоката, другий надається (надсилається, передається) клієнту, третій – центру. Адвокат ознайомлює клієнта з правовим висновком, роз'яснює його суть та правові наслідки. У разі неможливості або відмови клієнта від ознайомлення з правовим висновком адвокат зазначає про це у правовому висновку. Адвокат та клієнт визначають коло повноважень, якими клієнт наділяє адвоката з метою виконання доручення, про що зазначається в довіреності (в разі наявності). Після припинення доручення адвокат повертає клієнту отримані від нього документи (копії документів) та/або речі (речові докази) та інформує клієнта про виконану роботу тощо.

Щодо добросовісності надання безоплатної вторинної правової допомоги, то сюди можна зарахувати такі стандарти: якщо адвокат установив, що законний представник діє всупереч інтересам недієздатного, обмежено дієздатного, малолітнього, неповнолітнього, якого він представляє, адвокат вживає всіх доступних йому заходів для захисту законних прав та інтересів клієнта, зокрема повідомляє органи опіки та піклування, правоохоронні органи тощо, складає та надсилає до центру відповідний правовий висновок щодо неможливості здійснення представництва у зазначеній справі. Якщо адвокат з'ясує, що у справі наявний конфлікт інтересів, він має роз'яснити це клієнту та негайно повідомити про це центр тощо.

Відповідно до ст. 31 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» дії та бездіяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду звернень про надання безоплатної правової допомоги, надання неякісної правової допомоги можуть бути оскаржені в установленому законом порядку до суду та в адміністративному порядку [2]. Тобто посадові та службові особи центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги несуть відповідальність за надання неякісної правової допомоги. Оцінювання якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють відповідно до Стандартів, прийнятих Міністерством юстиції, комісії, утворені для цієї мети радами адвокатів регіонів, за поданням відповідних центрів у встановленому порядку. Моніторинг якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють Координаційний центр із надання правової допомоги та регіональні центри.

Одним із найбільш складних в умовах практики, є методологія оцінювання якості правової допомоги, оскільки такий вид допомоги має дуже суб'єктивний характер. В Україні, як і наприклад,

в Австралії застосовується такий метод перевірки якості надання безоплатної правової допомоги, як анкетування клієнтів. У дослідженні «Вимірювання впливу, якості та ефективності послуг правової допомоги в умовах зменшеного фінансування та збільшення очікувань уряду: досвід Австралії» автори Л. Курран (Liz Curran) та Е. Крокетт (Andrew Crockett), наводять такі дані щодо опитування клієнтів центрів надання безоплатної правової допомоги – із власного досвіду одержання безоплатної правової допомоги, понад 50% респондентів надали позитивну відповідь, що вони б звернулися знову до центру надання правової допомоги у разі виникнення в них інших юридичних питань. Якщо така потреба виникла б у членів сім'ї/друзів, то 27% опитуваних осіб порадили б їм звернутися до центрів із надання безоплатної правової допомоги. Інша анкета, яку отримували клієнти центрів із надання безоплатної правової допомоги, стосувалася безпосередньо якості наданих послуг, зокрема 50% респондентів позитивно оцінили роботу службовців центру, в тому числі й за поважливе ставлення із розумінням. Також понад 80% респондентів зауважили, що службовці вчасно реагували на нестандартні індивідуальні обставини клієнтів і вирішували їх, лише 4% опитуваних негативно оцінили роботу центрів [5].

Відповідно до звіту «Якість юридичних послуг», підготовленого для групи споживачів юридичних послуг, обговорення оцінки якості у правовій сфері, споживачами-клієнтами були наведені такі критерії, яким вони надають значення у процесі отримання юридичних послуг, зокрема акцент робиться не на технічній характеристиці надання юридичних послуг чи вирішенні проблем; найперше, що оцінюють клієнти, це морально-якісну складову частину, зокрема, ставлення до клієнта не як до джерела прибутку, а саме як до особистості, з повагою до проблеми клієнта та розумінням ситуації. Наступне, на що було звернено увагу, – це ефективність та своєчасність процесу надання правової допомоги, забезпечення безперебійного процесу вирішення проблеми, уникнення затягування справи. Не менш важливим виявився критерій результативності, тобто досягнення бажаного для клієнта результату – чи то отримання розлучення, вчасного звернення стягнення на майно, складення заповіту тощо. Чіткість та зрозумілість роз'яснень, без зайвої складної юридичної термінології, чіткі вказівки щодо вчинюваних дій, витрат і передбачуваних результатів також виявилися важливими критеріями для клієнтів. Наступною якістю, яку зазначили клієнти, є досвід, що проявляється через високу обізнаність, альтернативні пропозиції та шляхи вирішення проблем, пристосування до будь-яких проблем, що виникають. Крім того, клієнти звертають увагу на віковий та соціальний критерій, досвід адвоката, його авторитет [6].

Якщо ми говоримо про стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, то вони мають містити вичерпний перелік одержувачів (клієнтів) безоплатної вторинної правової допомоги, перелік документів, необхідних для отримання безоплатної вторинної правової допомоги, інформацію про послідовність дій клієнта-одержувача безоплатної вторинної правової допомоги, інформацію про термін надання вказаної допомоги, вичерпний перелік підстав для відмови у наданні безоплатної вторинної правової допомоги тощо.

Головною умовою оцінки якості надання безоплатної вторинної правової допомоги має бути максимальна доступність цієї гарантії, з мінімізацією витрат часу й інших ресурсів клієнта, але при цьому містити гарантії якості і відсутності механізму зловживання правом на безоплатну вторинну правову допомогу.

Нині механізм здійснення моніторингу регіональним центром із надання безоплатної вторинної правової допомоги діяльності підпорядкованих йому місцевих центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги полягає у проведенні комплексу заходів із наглядом (спостереження) за діяльністю місцевих центрів, що здійснюються працівниками відділу моніторингу діяльності місцевих центрів регіонального центру періодично або за потребою з метою забезпечення оптимального виконання останніми своїх основних завдань та функцій (вимір досягнутих результатів та співвідношення їх з очікуваними результатами).

Моніторинг охоплює процеси щодо забезпечення діяльності місцевих центрів, зокрема, управління персоналом, матеріально-технічного забезпечення, підтримки та розвитку інфраструктури та інформаційних ресурсів, виконання планів діяльності та досягнення результативних показників, а також процеси, пов'язані з виконанням місцевими центрами інших основних завдань та функцій.

Метою проведення моніторингу є:

- 1) покращення якості роботи місцевих центрів;
- 2) надання консультативно-методичної допомоги працівникам місцевих центрів у виконанні ними своїх основних завдань та функцій;
- 3) відстеження процесу досягнення цілей та запланованих результативних показників діяльності та, у разі потреби, коригування поточного стану;
- 4) сприяння прозорості під час здійснення заходів із заохочення або притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників місцевих центрів;
- 5) сприяння ефективному та раціональному використанню матеріальних, фінансових та людських ресурсів [7].

Інститут безоплатної правової допомоги (як первинної, так і вторинної) є одним із показників демократичної, правової, соціальної держави. Низка міжнародних документів наголошує на тому, що безоплатна правова допомога – це не акт милосердя, а обов'язок держави. Держава цей обов'язок реалізує саме через органи державної влади і управління. Як зазначає С.В. Гончаренко, в історичних джерелах та юридичній літературі знаходимо відомості про ставлення в різні історичні періоди і в різних країнах до забезпечення правовою допомогою вразливих прошарків населення, що дає підстави дійти висновку про постійне опікування з боку адвокатури людей незаможних, хворих, старих, котрі самостійно не можуть захистити свої права і потребують професійного захисту та правового консультування. Але й держава у цих справах зазвичай не стояла осторонь – коли адвокатська спільнота втрачала почуття реальності щодо фінансових можливостей своїх співгромадян і виявлялася неспроможною самостійно ефективно виконувати свою природну функцію, втручання з боку законодавця, як правило, ставало неминучим [8, с. 12]. Нині таке втручання здійснюється державою за допомогою правового регулювання інституту безоплатної правової допомоги, який має забезпечуватися на високому професійному рівні, що є першочерговим показником реалізації цієї функції держави. У рамках міжнародних рекомендацій варто звернути увагу на Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН у 1990 р., відповідно до змісту якого передбачено обов'язок Уряду гарантувати ефективну процедуру і дієвий механізм для реального і рівного доступу до адвокатів усіх осіб, які проживають на його території і підпорядковані його юрисдикції незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного походження, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного або соціального походження, економічного чи іншого статусу. А також обов'язок забезпечити необхідне фінансування та інші ресурси для юридичної допомоги бідним та іншим незаможним людям. Професійні асоціації адвокатів мають співпрацювати в організації та створенні умов подання такої допомоги [9]. Крім того, Резолюцією (78) Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 р. № (78) 8, визнано, що право на доступ до правосуддя та справедливий розгляд є основною ознакою демократичного суспільства. Держава зобов'язана вжити всіх необхідних заходів із метою усунення економічних перешкод для доступу до правосуддя, і наявність відповідних систем юридичної допомоги сприятиме виконанню цього завдання, особливо щодо осіб, які перебувають в економічно несприятливому становищі. Ніхто не може бути позбавлений через перешкоди економічного характеру змоги використати або захистити свої права в будь-яких судах. З цією метою будь-яка особа повинна мати право на необхідну юридичну допомогу в судовому розгляді (Резолюція, 1978) [10]. У Резолюції також наголошено на необхідності забезпечення саме професійної допомоги, що є однією з гарантій якості такої допомоги.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу визначити, що якість надання безоплатної вторинної правової допомоги являє собою поєднання сучасних правових знань та навичок роботи з клієнтом. Під стандартом якості надання безоплатної вторинної правової допомоги варто розуміти нормативно-правове регулювання системи вимог до змісту, порядку і умов надання безоплатної вторинної правової допомоги в інтересах її одержувача (клієнта). Автором запропоновано класифікацію стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, зокрема за видом процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги (у цивільному процесі; адміністративному процесі; кримінальному процесі). За сферою поширення – загальні стандарти (ті, які характерні загалом для інституту безоплатної вторинної правової допомоги) й окремі стандарти (окремі стандарти діють з урахуванням особливостей процесу, в якому здійснюється надання безоплатної вторинної правової допомоги). За етапами надання безоплатної вторинної правової допомоги виділено: а) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час досудового вирішення правових питань чи спорів, в умовах досудового слідства; б) стандарти якості безоплатної вторинної правової допомоги під час судового процесу. Держава, гарантуючи доступ громадян до інституту безоплатної правової допомоги (як первинної, так і вторинної), має забезпечити належний рівень її якості, що є показником виконання центрами з надання безоплатної правової допомоги функції держави у цій сфері і цілеспрямованого використання коштів Державного бюджету, за рахунок якого здійснюється фінансування надання такої допомоги. Механізм здійснення моніторингу якості надання безоплатної вторинної правової допомоги адвокатами має дуальний характер, оцінювання якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють відповідно до Стандартів комісії, утворених для цієї мети радами адвокатів регіонів, за поданням відповідних центрів у встановленому порядку. Моніторинг якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють Координаційний центр із надання правової допомоги та регіональні центри.

Література:

1. Аристотель. Метафизика. Переводы. Комментарии. Толкования / сост. и подготовка текста В.И. Еремеев. Санкт-Петербург : Алетейя ; Киев : Эльга, 2002. 832 с.
2. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
3. Оверчук С.В. Умови надання безоплатної правової допомоги в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. № 1(13). С. 1–43.
4. Про Затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесах та представництва у кримінальному процесі : Наказ Міністерства юстиції України від 21.12.2017 р. № 4125/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17>.
5. Curran L., Crockett A. Measuring the impact, quality and effectiveness of legal assistance services in a climate of reduced funding and increased government expectations: the Australian experience. *European Journal of Current Legal Issues*. 2016. Vol 22. No 3.
6. Quality in Legal Services. Report prepared by Vanilla Research for the Legal Services Consumer Panel. September 2010. URL: http://www.legalservicesconsumerpanel.org.uk/publications/research_and_reports/documents/VanillaResearch_ConsumerResearch_QualityinLegalServices.pdf.
7. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо здійснення моніторингу діяльності місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги : Наказ Міністерства юстиції України від 26.04.2017 р. № 145. URL: https://www.legalaid.gov.ua/images/legislation/nakaz_145_vid_26.04.2017.pdf.
8. Гончаренко С.В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій. *Адвокат*. 2011. № 11. С. 12–16.
9. Основні положення про роль адвокатів: прийняті VIII Конгресом ООН у 1990 році. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_835.
10. Резолюція 78 (8) Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 р. № (78) 8, (78)8. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_132.

ABSTRACTS

SOCIOLOGY

Dembitskyi S. Fixations on public activity in Ukraine: analysis of indicators of the main socio-demographic groups (2016 and 2018 years)

The article examines the results of applying Index of attitudes towards civil activity among socio-demographic groups. Corresponding groups were defined on a basis of cross-classification of three variables: gender, age group and region of living. The obtained results allowed to reveal differences in the attitudes towards civil activity in socio-demographic groups, as well as describe the changes that occurred in the attitudes from 2016 to 2018. Databases of two nationwide surveys (2016, 2018) were used for empirical analysis. Surveys were conducted using samples that represent the adult population of Ukraine (18 and older) by parameters such as region, type of settlement, gender, and age. To analyze the relationship between demographic affiliation and attitudes towards civil activity, the Kruskal-Wallis test was used. For a posteriori verification (153 comparisons), Wilcoxon's rank-sum test was used. Its results were controlled by Benjamini-Hochberg Procedure. The results of the analysis revealed differences in attitudes towards civil activity in various socio-demographic groups and corresponding changes that occurred in attitudes from 2016 to 2018.

The following conclusions were made: 1) Ukrainian society is characterized by heterogeneity in terms of level of attitudes toward civil activity in various socio-demographic groups; such heterogeneity can be logically explained by the socio-political processes that occur in Ukraine; 2) the end of 2018 can be called the period of new political request that population of Ukraine addressed to political elites on the eve of the President election; a significant strengthening in attitudes toward civil activity is associated not only with this request, but also with the expectations that it will be fulfilled; 3) special attention should be paid to changing in attitudes toward civil activity among residents of southeastern Ukraine; this, in particular, testifies about positive adaptation processes that occur despite the debilitating military conflict in the south-east of Ukraine.

Key words: fixations on public activity, political culture, socio-demographic affiliation.

Bahinskyi A. State actions in the post-conflict society

The return of the state to sociological discourse can be based on the study of the role of state measures in societies that overcome the consequences of violence. The purpose of the article – is to outline the problems and some ways of overcoming them facing the state in the post-conflict reconstruction of society and can be successfully addressed by state authorities with varying degrees of success.

Given that the state in a post-conflict society, as a rule, has a low level of public confidence and limited resources to resolve the conflict, the practice of peacekeeping operations and other organizational arrangements for building peace is widespread.

In addition to the organizational component, the assistance of the Western world is in promoting and sometimes imposing in the transitional societies the legal norms and political institutions of the "old world", which often complicated the peace process and did not take into account the local context of peace-building. In addition, the speed at which international donors wanted to obtain a result from international intervention could contradict the long-term process of psychosocial and economic recovery of victims of the conflict.

Modern theories of "transitional justice" try to overcome the contradiction between the limited support of international actors on the one hand and the fragility of the state and the weakness of civil society on the other.

The researchers are proposing a model where the state interacts with civil society on the path to peace in the long run and reconciliation.

A decentralized transitional justice model emerged in Northern Ireland, where local conciliation initiatives combined community efforts and government and non-governmental interventions. Particular emphasis on overcoming the effects of violence is on reparations. However, there is no unambiguous universal form of payment to victims of the conflict to meet all economic needs. Reparations can take different forms – from money to symbolic ones. In addition, the decision to pay reparations is implemented by the

state on the basis of agreements at the level of institutes of transitional justice, first of all, the truth-establishing commissions.

In order to overcome the consequences of violence and the post-conflict reconstruction of a society, the state must take into account the whole range of social problems – political, socio-psychological, and economic. The solution to political problems is through the provision of broad political rights and ensuring the inclusiveness of social groups in society. Socio-psychological problems are solved in particular through the transformation of the group identity of the oppositional conflicts of social groups in the context of the exchange of social experience. Economic issues of post-conflict reconstruction concern the development of an effective reparation system at the individual, group and national levels.

Key words: state, conflict, post-conflict peace-building, post-conflict society, transitional society, transitional justice, peace building.

Ivanova T. Biomedical and sociological approaches to mental health

Psychiatric epidemiological studies provide us with useful information about the prevalence of specific mental health problems in various countries and societies, but their biomedical attitude toward mental health does not allow us to focus on the study of the social factors of mental health. The biomedical direction is gradually changing and becoming more socially oriented, in particular, the psychiatric concept of mental disorders is changing to understanding them as dysfunctions, which already involves taking into account the discrepancy between man and the environment.

Theories of social discontent explore various social, including value and economic, factors that give rise to mental health problems in modern societies. It should be noted that the problem of these theories lies in the fact that they consider discontent and social risks as a fundamental condition of modern life, and do not analyze them as a behavioral state or certain social variations. In addition, social theories ignore diversity in the manifestations of the mental health of people in different countries.

Obviously, there is a need to form an independent direction of sociology – the sociology of health, which would not be reduced to epidemiological psychiatric studies, but would form its own system of terms and categories.

First, the sociology of mental health requires the development of theories of specific mental disorders. Because of its orientation to biomedical ideas about health and disease, sociology is reluctant to develop specific theories of mental health.

Secondly, the sociology of mental health should use a multi-level analysis of health factors and build macrosociological models of mental health.

Key words: mental disorder, mental health, biomedical direction, modernization, social anxiety.

Leshenok U. Perspectives of using spatial data in studies of political orientations of the Ukrainians

The article analyzes perspectives of using spatial data in the researches of political orientations of Ukrainians. The purpose of this research is to study the perspectives of using spatial data in studies of political orientations of the Ukrainians through identification of the links between electoral choices and the proximity/remoteness of the place of living from the border(s) to other states. The research is based on the assumption that the measure of proximity of territories to the border with another state affects the level of support of political parties in these territories.

Empirical data for this research is the results of voting in the Chernihiv region on the Parliamentary elections of 2012 and 2014. The relationship between the electoral choice and the place of living is analyzed on an aggregated level. The units of analysis in this study are the polling stations of the Chernihiv region. The level of support parties in the Parliamentary elections (2012 and 2014) is calculated for each polling station. The level of support is the percentage of votes for the party in a polling station. The proximity or remoteness of the borders with other states is encoded at the level of districts of the Chernihiv region. Thus, all polling stations are divided into three groups: the districts that border with Russia, the districts that border with Belarus, and the districts that don't that border with other countries. In order to assess the effect of the proximity to the border with another state on the results of voting, several linear regression equations have been calculated.

Based on the data of the regression equations, we can conclude that during the Parliamentary elections of 2012 it is possible to identify parties whose level of support is positively influenced by the proximity

of the place of living to the borders with other states and the parties whose level of support is negatively influenced. In 2014, proximity to the border with another state also serves as a significant predictor for the support of most parties. Also, as in the previous stage of the analysis, it is possible to identify parties whose level of support is positively influenced by the proximity of the place of residence of the population to the borders with other states and parties whose level of support is negatively influenced by this variable.

As a result of this study, the perspectives of using spatial data in the study of political orientations of the Ukrainian population have been demonstrated. It is shown how the proximity to the border with some country or the absence of borders with other countries is related to the voting strategy in the area.

Key words: political orientations, electoral choice, spatial data.

Cherniy P. About formalizing explanatory models of socio-economic systems

Modeling socio-economic systems traditionally use different theoretical approaches and, accordingly, different conceptual models of processes and phenomena. The high level of statistical “white noise” (unremovable calculation errors) and uncertainty in data interpretation often make it impossible to compare models with each other to select the most appropriate one. These features make efficient the pluralistic approach – to use several independent models at the same time.

In this paper considered the stages of creating a computer model of a socio-economic process or system and highlighted two ways of applying the pluralistic approach: the use of several conceptual models and the use of several formalizations of the same conceptual model. Both ways can be used parallel and selected in accordance with the goals of the modeling and the properties of the modeling object (target).

The presented generalized algorithm considers the creation of a computer model as a study and describes the results of each stage of modeling. This view of the modeling process allows us to distinguish the sets of hypotheses that are the basis of the computer model, compare the models with each other and identify new issues for theoretical studies.

Key words: modeling socio-economic systems, formalization, pluralistic approach, research, algorithm.

Cherniak K. Analysis of the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism: theoretical conceptualisation

Although neoliberalism is one of the most discussed phenomena in social and political sciences which influence has been emphasized both by apologetics and critics, it has still lacked broad theoretical background and empirical data. Particularly, consequences regarding neoliberalism and its influence on public consciousness (and value system as its part) mostly are based on secondary data analysis. Moreover, neoliberalism itself usually is considered as a monolithic phenomenon nevertheless it is consisted of different, sometimes even opposite, ideas and concepts, which can be divided in at least three different forms – ideology, economic and political doctrine. Hence, there is a problem of the absence of sociological knowledge about the character of the influence of the ideology of neoliberalism on the social value system and the absence of the investigatory sociological framework for the studying of the influence and the understanding of neoliberalism in its different forms.

Regarding that among all the forms of neoliberalism exactly the ideology can have a direct influence on the public consciousness there was decided to start the creation of the sociological framework from the creation of the framework that allows to investigate the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism.

In the study the ideology of neoliberalism is defined as one of the sects of the ideology of liberalism that appeared in 1970s and defends supreme market freedom, a limitation of government activities to the guarding of borders and the control of implementation of legislation, and encourages the concentration of the thought of an individual on themselves, their achievements and their satisfaction.

To form the sociological framework of the studying of the value system in the context of the influence of the ideology of neoliberalism it has been chosen to create a separate model of a value system that is consisted of certain value orientations. The model is based on the several cross-cultural studies, on the one hand, and on the characteristics of the ideology of neoliberalism, on the other. Particularly, there was made a list of neoliberal values and models of behavior that was then divided into a few thematic categories.

These categories were compared to the existed models of value systems in cross-cultural researches. As a result the several value orientation that can describe the value system under the influence of the ideology of neoliberalism were chosen.

Thus, based on the specific characteristics of neoliberalism emphasized in studies of theory and history of neoliberalism, on the one hand, and on the different theories and methods of cross-cultural researches, on the other, the ideology of neoliberalism was separated as a specific phenomenon and the special model of value orientations that allows to analyze the value system in the context of the ideology of neoliberalism was created. The model consists of six value orientations: power distance, uncertainty avoidance, individualism versus collectivism, long-term orientation versus short-term orientation, independence versus dependence from the government and material orientation versus orientation to non-material. The model can be used to compare one society in different periods of time as well as several different societies in one period of time to define the cultures that are more or less oriented to neoliberal values.

This study has become the first step of the creation of the specific sociological framework for the investigation of the influence and the understanding of neoliberalism in its different forms. In the long-term perspective it offers wide challenges to more detailed and theoretically grounded investigation and understanding of neoliberalism as a complex phenomenon. In terms of more substantial abilities of the analysis, the model that was created allows to conduct a research of a state and changes of the value system in the context of the ideology of neoliberalism both in a one society and in a variety of societies with different social and historical background.

Key words: neoliberalism, ideology, value system, cross-cultural studies.

POLITICAL SCIENCE

Kliuchnyk R. Peculiarities of political protest participants` mobilization

The article represents an integrated perception of peculiarities of political protest participants` mobilization. The objective of the article is to distinguish peculiarities of mobilization of protest participants today in Ukraine and abroad. Mobilization can be divided into two types: constructive and forced. Deviant behavior is often considered as an indicator of political crisis. Online political activity is considered as the most widespread communication between people engaged in politics because Internet is available to anyone. Deliberative technologies represented by negotiations are often used to calm down protests in democratic regimes.

Features of political participation (including protest participation) have been highlighted. The role of urban environment in mobilizing of protest participants has been underlined. Physical and digital types of participation have been separated. Social media users are not equal; they can be divided into several types in accordance to their involvement in politics.

Urban area can also stimulate protest movements. Using the example of Germany, the possibilities of political mobilization of citizens by radical movements have been shown. It is proved that participation in protest facilitates creation of a collective identity. Ordinary citizens can be involved in protest when their civil rights and liberties are threatened by the state. Relative deprivation has been considered as a factor of protest.

Relevant sources in English, Ukrainian, Russian and Polish have been used in the article. The methods used in the research are comparative, system, institutional, historic and others.

Key words: political protest, political mobilization, political participation, political identity, political movement.

Kostenko A. Financial capacity of the civil society organizations in Ukraine in the context of providing their institutional capacity

The article explores an assessment of the financial sustainability of civil society institutions in Ukraine. The analysis is based on four indicators of financial sustainability (by type of sources of funding): international grant financing; financial support from the state and local budgets; receipt of services, membership fees.

In 2016, NGOs received 6.2 billion UAH from various sources. This is 2% less than in 2015. The bulk of funding comes from philanthropy – UAH 3.5 billion, which is 56.7% of the total funding. Public organizations received: UAH 623 million from membership fees, which is 10%; from the economic activities of organizations – 468.8 million UAH, it is 7.5%. Civil society institutes rarely receive revenue from services.

The main source of funding for NGOs is grants and technical assistance programs funded by other countries. During 2017, NGOs implemented 547 international technical assistance projects worth a total of \$ 5.7 billion. USA. All available international programs / projects are aimed at assisting Ukraine in fulfilling its international obligations, stabilizing the socio-economic situation and strengthening civil society.

The situation with the diversification of sources of funding civil society institutions does not change significantly. In recent years, there has been a decline in international donors' support and technical assistance. Foreign donors now focus on specific issues and require specialized expertise.

Decline in revenues from state and local budgets. State and local contests are low budget. Sometimes such contests are opaque.

Key words: institutional capacity of civil society organizations, financial activity, financial support of civil society institutions, grant activity.

Petriaiev O. Migration challenges to EU identity: between myth and reality

The article discusses attempts to create European identity and the threats posed by Muslim migration from the Middle East and the African continent. The system of building national identity and ideological base for uniting people and creating a nation is analyzed. Article conducts comparative analysis of the construction of national identity in Europe, in different periods of history. The system of building national identity in Italy, Germany and the Soviet Union is analyzed. The article analyzes the current weakness of European identity, which is threatened by Muslim expansionism in Europe and European nationalism.

Key words: European Union, European identity, Muslim threat, migration, nationalism.

Surnina-Dalekorey O., Maradyk N. Peculiarities of political participation of citizens of Czech Republic

The study analyzed specifics of the political activity of citizens of the Czech Republic in the process of democratization. The Czech Republic is a typical country of Central Europe that develops a democratic political culture and values. The political and public participation of Czechs in practice is realized through participation of citizens in elections, local and national referendums, membership in political and public associations, petitions, complaints to authorities at all levels. The most common forms of political participation of the Czechs are electoral participation, membership in non-governmental organizations and trade unions.

However, despite the establishment of the attitude towards democracy as an optimal political regime, as well as high rates of citizens' involvement in the elections, the skepticism of the Czechs on the potential of a democratic political regime is widespread. Moreover, as survey data show, the trust of the Czechs in the political institutions is not high too.

Instead, citizens of the Czech Republic have a positive attitude towards the process of civil society development, as evidenced by extensive statistics. However, among the main problems of functioning of the civil sphere in the Czech Republic can be distinguished: the lack of historical experience of self-organization, the critical attitude of the part of the political elite to civil society organizations, doubts in the professionalism of public activists.

The nature of the political and cultural orientations of the Czech population is a consequence of many socio-political and economic processes unfolding within the country, the influence of national traditions, the post-authoritarian heritage, the establishment of civil society institutions. As a result, it can be defined the mixed type of political culture of the modern Czech Republic, with the predominance of both activist and parochial type of thinking. The case of the Czech Republic is evidently confirmed the fact that, unlike the modernization of political institutions, changing the culture and value orientations of the population is a much longer process.

Key words: Czech Republic, democratization, political participation, political culture, civil society.

Fedorenko V. The moral and legal conflict regulation in the military organization

Changing of military-politically situation in the country, its Euro-Atlantic aspiration, NATO cooperation, conducting of hybrid war has raised reformation of Armed Forces of Ukraine. Therefore it is necessary to untie the whole complex of problems predefined by army essence as holistic social and political entity which acted, on the one hand, as a part of Ukrainian society, and from other hand develops and functions of specific laws. Further improvement of system of moral and legal regulation of conflicts in military organization is one of such problems.

In the article the philosophical and legal analysis of the moral and legal regulation of conflicts in the military organization is offered. The author considers such concepts, as: conflict, social conflict, as a generic concept, social and military organization. Different positions of theory of conflicts for their further use in research of soldiery collectives as social organization, taking into account the features of her functioning and interacting with Ukrainian society are analyzed. The role of the moral and legal regulation of conflicts is underlined, and ability of their constructive solution. Much attention has focused on the need for social and legal researches to assess the impact of moral and legal regulation of behavior and discipline of the military personnel on conflict proneness in military units.

Key words: conflict, military organization, military staff, social institute, social cooperation, moral and legal regulation.

LAW

Atamanchuk N. Characteristics of legal regulations of excise tax in Ukraine

The article is devoted to the issue of legal regulation of excise tax in Ukraine and areas of adaptation of domestic legislation to the requirements of the European Union.

The definition of the concept of "excise tax" in Ukraine, its imperfection was analyzed and the author's definition of this tax is proposed.

It was underlined significant features of the excise tax, that revealed its essence: the state tax; indirect tax; comes from excisable goods (products); taxation of highly profitable goods (products); included in the sale price of excisable goods (products), while increasing their value.

The ways of improving the legal regulation of excise taxes are: reform of the current tax legislation in Ukraine and harmonization with the EU norms and rules; Improvement of tobacco products labeling system; improvement of the control system for the production, sale and circulation of excisable goods (products); establishment of international cooperation and information exchange in the field of excise taxation.

Key words: indirect taxation, excise tax, excisable goods, the Tax Code of Ukraine.

Barabash O. The Right of people to appeal for the protection of their rights and freedoms to the European Court of Human Rights (ECHR)

The article deals with the right of people to appeal for the protection of their rights and freedoms to the European Court of Human Rights (ECHR). In Ukraine, the problem of optimal organization and effective activity of public authorities in ensuring human rights lies in the sphere of ensuring the rule of law. The assertion and protection of human rights and freedoms is the main function of the Ukrainian state. An important confirmation of the significance of the institution of human rights as an object of protection by international institutions lies in the fact that in the current Constitution of Ukraine there are norms, which establish the inalienability and inviolability of these rights and set up a categorical prohibition on the adoption of laws and other normative legal acts that would restrict human rights or freedoms or narrow their content. However, the mechanisms of protecting human rights in Ukraine under the conditions of the socio-economic and political crisis are not enough effective, since systematic violations are traced. Special attention should be paid to the struggle against organized crime and corruption, which undermine the trust of people in their rights, as well as the ability of the authorities to ensure law and order.

It is concluded that the European choice of Ukraine defined its state policy, which is aimed at approaching the living standards of citizens to European standards, rooting European values in all spheres of the functioning of the Ukrainian state and society. In the context of the adaptation of Ukrainian legislation to the EU legislation, the guarantee of human rights is the key to stable partnerships with the EU member states. Therefore, an appeal to the European Court of Human Rights is considered as an additional guarantee of ensuring the rights and freedoms of man and citizen at the international level, as well as the mechanism for their protection in cases where a person is not satisfied with the decision of the domestic court, and there are violations of legal norms. The reflection of standards in the field of human rights, taking into account the national identity, will enable the fullest exercise and protection of human rights, and increase the level of legal culture. Such a system of legal conscience should be aimed at recognizing the axiological content of the rights and freedoms of man and citizen in their combination with the rights of society and the state. However, we believe that Ukraine should continue to make significant efforts to ensure the effectiveness of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, to create new effective national remedies against its violations, to adapt national legislation to European standards more actively. Thus, the most effective and immediate protection of human rights and freedoms guaranteed by the Convention should be ensured at the national level.

Key words: human rights, right to protection, rule of law, international standards, European standards, ECHR, Constitution of Ukraine, Convention, national legislation, national identity.

Briukhno O. Administrative and legal regulations for the termination of citizenship in the Lithuanian republic and Ukraine. Comparative analysis

The article is devoted to the study of the administrative and legal regulation of the privatization of citizens in the Republic of Lithuania and Ukraine. The author makes a comparative analysis of the current state of the national legislation and legislation of the Republic of Lithuania regulating the sphere of citizenship, namely, the Constitution, the Law "On Citizenship of Ukraine" of January 18, 2001 and the Law of the Republic of Lithuania "On Citizenship" of December 2, 2010 No. XI-1196 as well as other normative and legal acts. On the basis of what it proposes to improve the modern legislation of Ukraine in the administrative-legal aspect, imposing it on international standards and norms on the example of the Republic of Lithuania.

Key words: termination of citizenship, grounds for termination of citizenship, legislation of the Republic of Lithuania and Ukraine, administrative and legal regulation of termination of citizenship.

Guyvan P. Legal assessments of the European Court of Human Rights on the protection of personal data. Their importance for Ukraine

In this paper, the analysis and assessment of the effectiveness of the legal regulation of personal data circulation at the level of international law enforcement was carried out. The issues of the development and introduction of new mechanisms that can adequately regulate relations in the sphere of the circulation of confidential personal data are considered. This is primarily due to the fact that the human right to privacy, including respect for his personal data, is one of the fundamental principles that guarantee democratic, humane and fair interaction between the state, society and a specific individual. Ukrainian national legislation and judicial practice are still at the development stage, therefore, in the context of the implementation of the aspirations for European integration, the work addresses the very topical issue of careful study of European and world standards for protecting personal information about a person and adapting them to our legal system. The necessary measures have been studied for the further development of systemic legislation on the protection of personal data, which is a determining factor in civil society development, proper regulation in this area, both in terms of material and legal support, and in terms of developing stable and expected law enforcement practices.

Analyzed the legal positions contained in international treaties, such as the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, and numerous national laws, where the protection of personal data is understood as an integral part of the human right to privacy. The principles of activity in this area of the European Court of

Human Rights are evaluated. The basic principles of dispute resolution, such as legality, timeliness of processing, proportionality of intervention, are studied. Concrete examples of decisions of the ECHR, including in cases against Ukraine, are given. It has been taken into account that this organization is entitled not only with regard to the issuance of a verdict in a particular case, but also through the adoption of a case-law that is obligatory for use on the territory of all Member States, it can exercise so-called judicial justice. This is done by interpreting, clarifying and specifying the content of the general provisions of the convention norms to the situations of a particular case.

The case law of the ECtHR on the positive regulation of the private life of a person is noted by defining and establishing boundaries that, from the point of view of the moral foundations of society, are permissible and will not be regarded as undue interference by the legislator. The relevant criteria are assessed, formed on the basis of a judicial investigation of various interests in specific situations by the Court. The legal approaches of the European Court of Human Rights to regulating relations in the field of processing so-called "sensitive" personal data have been especially carefully studied. In particular, attention is paid to the principles of confidentiality, which is required when processing information about human health.

The shortcomings of the national justice are indicated, which should be corrected in the light of the European Court's case law. It is concluded that the European judicial practice is an important benchmark to ensure proper protection of personal data in our country. This is very important because the Ukrainian legal system, in contrast to European national and international legislation (which began to pay attention to the special regulation of relations for the protection of personal data from the 80s of the last century) is only at the beginning of such a process. Therefore, it requires improving the quality of Ukrainian law and law enforcement in terms of their focus in the democratic direction of ensuring the right to respect for private life.

Key words: judicial protection of personal data, proportionality of intervention.

Podorozhna T., Biloskurska O. Constitutional complaint as a form judicial protection of human rights in Ukraine

The introduction of the constitutional complaint institute in the context of modern constitutionalism in Ukraine are analyzed in the article. Prospects for further improvement of this institute are considered. Particular attention is paid to detailing the main advantages and disadvantages of the constitutional complaint model adopted in Ukraine.

The constitutional complaint is a new effective procedural remedy for the protection of human rights and freedoms in Ukraine. The constitutional complaint is a significant step towards improving Ukrainian legislation on compliance with its European standards in the field of human rights and citizen protection. Without the implementation of a really effective constitutional complaint, it is impossible to systematically ensure the rule of the Constitution of Ukraine and guarantee the emergence of constitutionalism. The functioning of the constitutional complaint institute complements the content of the principle of direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine.

The Constitutional Court of Ukraine, while protecting human rights and freedoms, is guided by the experience and practice of European constitutional justice, since approaches to addressing the main tasks of constitutional courts are similar, despite some peculiarities of national regulation. Therefore, we consider it appropriate to study the process of reforming the constitutional complaint institute, for example, in the Republic of Armenia. This is explained by the fact that in Ukraine and in the Republic of Armenia the model of complaints is similar. At the same time, both states discuss the prospects for implementing a model constitutional complaint with the possibility of challenging legal acts and acts of law enforcement. Problems of the functioning of the constitutional complaint institute, the existence of individual features of the model of complaint in each state are due to the desire to adapt this institution to the realities of social life, indicating the importance of the institute constitutional complaint.

The constitutional complaint serves as a guarantee of the rights and freedoms of man and citizen, a guarantee of the development of democracy on a constitutional basis. The constitutional complaint is a component of the rule of law in the form of ensuring the implementation of the principles of law in the law. A constitutional complaint should be considered not just as another mechanism of judicial protection, but as a means of influencing the quality of the current legislation.

Key words: constitutional complaint, constitutionalism, state duty, constitutional justice, Constitutional Court of Ukraine, human rights mechanism, judicial protection of rights.

Ryndiuk V. "System of legislation" and "system of normative legal acts": the question of determination and correlation of concepts

The problem of the definition and correlation of such concepts as "system of legislation" ("legislation") and "system of normative legal acts" was examined in this article. The parallel use of two different terms to denote the same legal phenomenon makes it important to clarify the content of these concepts, and to determine correlation between them.

The modern level of studying the problem allows us to conclude that the concept of "system of legislation" ("legislation"), and the concept "system of normative legal acts" is collective concepts, and they are determined by the enumeration of their constituent elements. The system of legislation (legislation) is a system (set of) laws, and the system of normative legal acts is a system (set of) normative legal acts. A scientific discussion is taking place around the question of which normative legal acts and laws are incorporated into these concepts.

The prevailing in legal literature definition of the concept of legislation as a system of normative legal acts identifies it with the notion of "system of normative legal acts". The system of normative legal acts of Ukraine is determined by the current legislation of Ukraine. However, in practice, the question needs to be clarified: what are the legal acts that are adopted by state authorities and local self-government, are normative legal acts.

To determine the concept of "system of legislation" ("legislation") as a system (set of) of laws, it is important to determine the meaning of the concept of "law". However, in the legal literature, the concept of "law" has no unambiguous understanding. In opinion of the author of the article, defining the concept of "legislation" as a system (a set of) laws, it is necessary to proceed from the most general philosophical understanding of the concept of law as regularities, and not to substitute the concept of the law by the concept "normative legal act" or the concept "the law of Ukraine" as it happens.

The law should be regarded as one of the types of social laws (economic, moral, religious, political, legal, etc.), taking into account the logic of defining the concept through the closest kind and type of difference. Then, the system of legislation (legislation) is a system (a set of) of legal laws. Further research of this problem must be carried out in the direction of studying the legal law as one of the types of social laws.

Key words: system of legislation, legislation, system of normative legal acts, law, normative legal act.

Solovei A. Research of social justice within labor law

The article deals with the general development of philosophical thought on the question of justice; attention is drawn to the role of justice as the fundamental value of law; analyzed the type of justice such as social, in particular within labor law; provided examples of normative consolidation of social justice in the labor law of different countries, in comparison with Ukraine; the main provisions of the activities of the European Union and the International Labor Organization in the realization of the idea of social justice are described.

The research has shown interest to studying justice by both philosophers and scholars. Including that justice is an all-encompassing category, it is not surprising to have a stable connection with the law, for which it serves the value or orientation.

Category of "social justice" becomes more popular nowadays, especially in labor law. We can state that social justice in labor law creates opportunities for the distribution of social benefits, produces the desire of members of society to be involved in the process of labor. And, finally, its implementation in labor relations is a guarantee of the highest level of their effectiveness, which implies unconditional compliance with safeguards and the realization of labor rights.

It is mentioned that social justice cannot exist without its legislative consolidation and control over implementation by the state. The direct formulation of social justice as a goal is possible both at the constitutional level and at the level of labor legislation. In addition to national legislation, an important role in the development of the idea of social justice plays supranational legislation; in particular, the article analyzes the activities of the European Union and the International Labor Organization. The value of their activities lies not only in the fact that their normative documents operate with social justice as a prerequisite and purpose of their activity, but also through continuous monitoring and recommendations they provide to the states. Thus, within the framework of the European Union, a special social justice criterion (Social Justice Index) has been developed. That makes possible to evaluate and compare the level of social justice in the EU member states. Therefore, we propose to recognize and consolidate social justice as the underlying value, on which modern labor law is based.

Key words: justice, social justice, labor law, labor legislative, Social Justice Index.

Philipovich I. Tax relations as an object of legal regulation: methodological aspects and nov-els of development

The article is devoted to the issue of the definition of tax relations as an object of legal regulation. Based on general knowledge of the theory of law, the author reveals the legal nature of the respective relations and details of the characteristics due to branch affiliation. It is stated that current tax relations reflect the conditions of economic development and socio-historical features of the Ukrainian state. Additionally, they have be in line with the conditions of the market economy and the Eurointegration vector of develop-ment. In this context, the author suggests that the tax relationship should be interpreted as a special kind of social relations that arises in order to ensure the legitimate public and private interests of their participants through the normative range of subjective rights and duties in the field of taxation. The system of character-istics of tax relations includes: (1) their nature as social relationship; (2) arise, cease or change on the basis of principles and norms of law, as well as in connection with the legal fact (fact of reality); (3) the subjects of legal relations are connected with each other rights and duties in relation to payment of taxes or duties; (4) the relations have property and public character; (5) clear certainty of prescriptions.

In addition to the characteristics listed above, each separate relationship has its own essential fea-tures. They are additional to the main traits, regular and covering all tax relations without exceptions.

The tax relations are characterized by features widely recognized by legal doctrine. However, they need new dimensions and require rethinking. In particular, updated approaches in the context of publicity and power, a combination of imperative and dispositive principles in legal regulation, innovations in tax law (including in the field of transfer pricing), as well as the transformation of the relationship between the taxpayer and the state in the form of cooperative compliance, testify to further development of tax relations.

Key words: tax payment, tax relations, legal regulation.

Shesternina N. Administrative and legal guarantees and standards of quality of providing of Free Secondary Legal aid in Ukraine

The Institute of Free Secondary Legal Aid is one of the indicators of a democratic, legal, social state. Authoritative international organizations and basic legal acts emphasize that free legal aid is not an act of mercy but a duty of the state. In addition to guaranteeing access to the institution of free secondary legal aid, the state should ensure its quality. This requires a mechanism for monitoring the quality of providing legal aid free of charge and a methodology for assessing such assistance.

The article states that the quality of providing secondary legal aid free of charge is a combination of modern legal knowledge and skills of working with the client. Under the standard of quality of provision of free secondary legal aid, it is proposed to understand the legal regulation of the system of requirements to the content, procedure and conditions for the provision of free secondary legal aid in the interests of its recipient (client). It was established that the state, ensuring the access of citizens to the institute of free legal aid (both primary and secondary), should ensure an appropriate level of its quality, which is an indica-tor of the implementation of free legal aid centers by the centers for the fulfillment of state functions in this area and the purposeful use of the state budget funds, at the expense of which funding is provided for the provision of such assistance. The mechanism for monitoring the quality of the provision of free secondary legal aid by lawyers is dual in nature and the assessment of the quality of the provision by lawyers of free secondary legal aid is carried out in accordance with the Standards of the Commission established for this purpose by the councils of the lawyers of the regions, at the request of the respective centers in accordance with the established procedure. The monitoring of the quality of the provision of free secondary legal aid by lawyers is provided by the Legal Aid Coordination Center and the regional centers.

Key words: quality, standard, legal assistance, monitoring center for the provision of free secondary legal aid.

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 1 (41)
2019**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 15.03.2019 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 15,81. Тираж 150. Замовлення № 0519/94.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.